

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE, STAT ȘI DREPT

**REVISTA
DE ISTORIE A MOLDOVEI**

Nr. 4 (72)
octombrie-decembrie
2007

**Materiale ale Simpozionului internațional
sub genericul „Istoria statului și dreptului
Moldovei în epoca medievală și modernă”**

*In memoriam Pavel Sovetov
(80 de ani de la naștere)*

17 decembrie 2007

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

Publicație științifică

Nr. 4 (72), 2007

FONDATOR: Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei

ISSN 1857-2022

Colegiu de redacție

Redactor-șef: **Leonid Bulmaga**, doctor în istorie, director al Centrului Studii Istorice al I.I.S.D. al A.Ș.M.

Redactor-șef adjunct: **Lilia Zabolotnaia**, doctor în istorie, conferențiar cercetător, vicedirector al I.I.S.D. al A.Ș.M.

Secretar responsabil: **Alina Felea**, doctor în istorie, I.I.S.D. al A.Ș.M.

Membri ai colegiului de redacție

Alexei Agachi, dr. hab. în istorie, șef al sectorului *Istorie modernă*

Alexandru Burian, dr. hab. în drept, prof. universitar, director al I.I.S.D. al A.Ș.M.

Ion Chirtoagă, dr. hab. în istorie, șef al grupului *Istorie locală*

Valeriu Cozma, dr. hab. în istorie, prof. universitar, șef al secției *Istoria Moldovei*

Iлона Czamanska, dr. hab. în istorie, prof. universitar, Universitatea din Poznan, Polonia

Demir Dragnev, dr. hab. în istorie, prof. universitar, membru corespondent al A.Ș.M., șef al sectorului *Istorie veche și medievală*

Andrei Eșanu, academician, profesor cercetător, șef al secției *Istorie universală*

Victor Ișcenco, dr. în istorie, vicedirector al Institutului de Istorie Universală al A.Ș. din Rusia

Constantin Rezachevici, dr., prof. universitar, Institutul *Nicolae Iorga* al Academiei Române

Chiril Stratievski, dr. hab. în istorie, prof. universitar, membru corespondent al A.Ș.M.

Vladimir Țaranov, dr. hab., prof. universitar, membru corespondent al A.Ș.M.

Redactor coordonator: L. Arsene

Redactori literari: Zinaida Șveț, Angela Levința

Tehnoredactare: Svetlana Pînzari, Vera Bostan

**Opiniile autorilor nu reflectă neapărat
opiniile Colegiului de redacție**

CARTE ȘI TIPAR ÎN SPAȚIUL ISTORIC AL MOLDOVEI (sec. XIX – începutul sec. XX)

*Andrei Eșanu,
Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM*

De la un secol la altul, încă din cărunta antichitate când a apărut, cartea, fie sub formă de rulou (sul), fie sub formă de codice (în file copertate), a jucat un rol tot mai important în viața societății umane, a marilor civilizații și culturi de pe întregul mapamond¹. În carte și prin carte oamenii au putut expune, transmite experiența și cunoștințele acumulate ale multor generații și popoare, multe secole la rând.

Procesul de difuzare și circulația cărții au fost puternic stimulate în Europa de răspândirea creștinismului, fenomen care era însoțit de edificarea de numeroase centre eclesiastice: biserici, mănăstiri, episcopii, apoi și de fondare a unor instituții de învățământ, în care studiau viitorii slujitori ai cultului, care, la rândul lor, aveau nevoie de carte, de cunoștințe. Treptat, către începuturile epocii moderne, cartea devine un factor definitoriu al evoluției civilizației umane a tuturor popoarelor lumii sub aspect nu numai spiritual-cultural, dar și cognitiv, științific și tehnic. La accelerarea răspândirii și circulației cărții în societate, în relațiile dintre țări și popoare un rol deosebit l-a jucat apariția tiparului, care a făcut să crească incomparabil numărul și diversitatea cărților, precum și accesibilitatea lor în cele mai largi părți ale populației. În plin ev mediu, în Europa Occidentală și Centrală, datorită acumulării de cunoștințe prin carte au apărut universitățile care au devenit, alături de instituțiile eclesiastice, importante focare de copiere, apoi și de tipărire și difuzare a cărții. În paralel, apare necesitatea formării unor centre de păstrare și de accesibilitate a cărții. Astfel, încă din antichitate, apar biblioteci pe lângă centrele de instruire și educație, pe lângă temple și înaltele curți aristocratice; se înfiripă negoțul de cărți, care treptat duce la apariția unor librării, mai ales în marile centre urbane eclesiastice și universitare.

În acest iureș al evenimentelor, în spațiul istoric populat de români, împrejurările vitrege au făcut ca să se fondeze state rezistente în istorie doar către secolele XIII-XIV. Procesul de consolidare a acestor state, în special, a Țării Moldovei, a fost frânat de anumite circumstanțe, între care factorul otoman a devenit determinant pentru multe secole. Astfel, încadrarea Moldovei în diversele procese de modernizare ale țărilor europene a întârziat, aceasta devenind alături de alte popoare subjugate de osmani o zonă periferică a vieții intelectuale și culturale a Europei. Cu toate acestea, rolul crescând al marilor centre economice, culturale și spirituale, inclusiv de difuzare a cărții, din Europa au atras treptat în aria lor de influență și de afirmare a marilor curente științifice, cărțurărești și Țara Moldovei, cu modestul ei potențial intelectual și de carte.

În știința istorică de mai multă vreme se discută problema privitoare la începuturile epocii moderne, ale procesului de modernizare în țările românești, în special, în Țara Moldovei. Unii istorici întrevăd primele elemente ale modernității încă din sec. XVI- XVII, alții consideră că modernitatea ca fenomen istoric începe să se afirme în sec. al XVIII-lea, dar mai cu seamă în cea de a doua jumătate a aceluiași secol. În ce ne privește, considerăm că, în ciuda marilor dificultăți legate de stăpânirea otomană, de domniile fanariote, de numeroasele războaie dintre marile puteri de atunci duse pe teritoriul Țării Moldovei, aceasta a fost atrasă ireversibil în procesul general european de modernizare în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea și primele decenii

ale sec. al XIX-lea. Un rol deosebit de important în aceste transformări l-a avut cartea care în Epoca iluminismului european s-a diversificat enorm ca tematică și problematică, evoluând de la una preponderent religioasă la una cu conținut laic pragmatic, când se afirmă un număr tot mai mare de oameni în diverse domenii ale științei, tehnică, literatură, artă, muzica ș.a. și crește enorm necesitatea asimilării pe cale largă a cunoștințelor și aplicarea lor în practică, în instituțiile de stat, în industrie, agricultură, comerț, transporturi ș.a.

Periodizarea istoriei cărții românești, inclusiv a celei moldovenești, adică a celei ieșite de sub teascurile tipografiilor situate în spațiul istoric al Țării Moldovei, a pornit de la acumularea și sistematizarea cărților începând cu prima tipăritură din anul 1508, la Târgoviște (*Liturghierul* lui Macarie) și până în zilele noastre. În spațiul dintre Prut și Nistru și în spațiile moldovenești din stânga Nistrului nu au existat centre tipografice vechi. Doar după războiul ruso-otoman din 1786-1791, când tipograful din capitala Moldovei Mihail Strilbițki, fiind interceptat de turci că ar avea misiune de spionaj în favoarea armatei ruse², a fost nevoit să fugă și să se stabilească peste Nistru, dintru început la Dubăsari, apoi la Movilău, unde și-a reluat pentru câțiva ani activitatea, editând, în temei, cărți pentru populația Țării Moldovei și pentru moldovenii de dincolo de Nistru. Pornind de la aceste realități, în linii mari, până la sfârșitul sec. al XVIII-lea, istoria cărții în acest spațiu a avut aceeași evoluție și aceleași caracteristici ca și în Moldova dintre Carpați și Prut, dat fiind faptul că aici, de fapt, circulau, erau în folosință aceleași cărți³. Întrucât, în urma războiului ruso-turc din 1806-1812, ținutul dintre Prut și Nistru a avut un alt destin, fiind înglobat în Imperiul țarist, cercetătorii care s-au ocupat de istoria cărții moldovenești⁴, printre care și subsemnatul⁵, au considerat că anul 1812, ar putea constitui o linie de hotar între două perioade istorice, inclusiv în istoria cărții, fără a considera că până la tragicul eveniment ar fi vorba de cartea veche, iar după această dată de cea modernă. Cu atât mai mult cu cât asemenea caracteristici, categorii și noțiuni cum ar fi cele de istorie modernă, perioadă modernă, modernitate nu erau acceptate în istoriografia sovietică. Pornind de la noile realități, când a căzut „zidul Berlinului”, considerăm oportună periodizarea acceptată în istoria cărții românești, de delimitare convențională a perioadei moderne. Pe această cale cercetătorii de la Chișinău depășesc mai ușor asincronismul periodizării în domeniul dat de activitate culturală și istoriografică. Bibliografii români, pe parcursul a câteva decenii, au acumulat un bogat material pe care l-au publicat sub genericul *Bibliografia românească veche*, în care, cronologic, au ajuns, în volumul al IV-lea al colecției, până la anul 1829/30⁶. După această dată, treptat, numărul de informații bibliografice a crescut enorm, încât, după alte câteva decenii, odată cu venirea altei generații de bibliografi, s-a găsit de cuviință a continua vechea serie a bibliografiei cărții românești, dar de astă dată pornind după alte principii de sistematizare a materiei, sub genericul *Bibliografia românească modernă*⁷. Această serie, apărută în patru volume, care a necesitat un efort enorm din partea unui număr considerabil de cercetători, în frunte cu cunoscutul bibliolog și istoric Gabriel Ștrempel, cuprinde perioada 1831-1918. Astfel, mai mult convențional (or procesul de modernizare a cărții a durat mai multe decenii), s-a ajuns la delimitarea a două perioade mari în istoria cărții românești:

- perioada cărții tipărite vechi (1508 – 1829/30) și
- perioada cărții moderne (1831 - 1918).

Prin urmare, opinia exprimată recent precum că delimitarea celor două mari

perioade în istoria cărții românești trebuie legată de apariția în 1829 a ziarelor *Curierul Românesc* (în Valahia) și *Albina Românească* (în Moldova) nu ni se pare concludentă, cel puțin din considerentul că transformările legate de modernizare în țările române, în toate domeniile de activitate, inclusiv în producția de carte, au avut loc treptat, pe parcursul mai multor decenii. Cu toate acestea, la întocmirea unor cataloage, printre care și cel de față, bibliografiile au fost nevoiți să opereze cu limite cronologice exacte, pentru a nu omite anumite informații de ordin bibliografic, dar și pentru a prezenta sub aspect cronologic o panoramă clară a evoluției cărții românești, de la introducerea tiparului în spațiul nostru cultural pînă la sfârșitul epocii moderne.

În epoca modernă, când se afirmă din plin noile relații capitaliste, crește mult interesul marilor puteri europene față de spațiul nord-dunărean, pe de o parte, iar setea de modernizare, de cunoștințe de carte îi face pe mulți reprezentanți ai boierimii locale, ai clerului, ai păturilor sociale mai modeste să manifeste interes sporit față de cultura și știința occidentală, pe de altă parte. În noile condiții cartea nu mai rămâne una de „învățătură” religioasă, ca pe timpul mitropolitului Varlaam, sau „dulce zăbavă”, ca pe timpul lui Miron Costin, nu numai un letopiseț” din care cititorul (preponderent clerul și păturile suspuse ale societății) să afle ce a fost în trecut, „ca apoi cele bune să le urmeze, iar de cele rele să se ferească și să se îndrepteze”, ci devine un instrument de lucru pentru un număr considerabil de persoane (elevi, studenți, profesori, oameni de cultură, medici, ingineri, agronomi ș.a.), de acumulare a unui volum de cunoștințe utile pentru diversele domenii de activitate practică, cotidiană.

La curtea princiară și la Academia domnească din Iași, mai ales cu începere din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în familiile marii boierimi sînt invitați tot mai frecvent oameni de cultură, savanți, cu studii universitare occidentale, care aduc cu sine numeroase manuale și tratate științifice de matematică, fizică, biologie, geografie, filosofie, medicină, agronomie, astronomie, numeroase cărți de beletristică și cultură generală, dicționare bilingve și polilingve, istorie modernă, enciclopedii ș.a. Concomitent, mulți tineri băștinași încep să-și facă studiile în universități din Occident, unde însușesc temeliile științei, literaturii și culturii moderne și se pătrund de suflul înnoitor al Europei în plină transformare modernă capitalistă. Pe aceste căi, în Țara Moldovei este adus și pus în circulație un număr tot mai mare de cărți, care prin conținutul și mesajul lor conduc la schimbări radicale de mentalitate, orizont și viziune ale celor mai luminate personalități din rândurile populației autohtone. Astfel, odată cu apariția numeroaselor cărți originale, din limbile greacă, latină, franceză, rusă ș.a. se efectuează tot mai multe traduceri de tratate științifice și manuale în limba română, iar alături de vechile biblioteci mănăstirești, cele mai importante de pînă atunci, se formează altele noi, atât la curtea domnilor fanarioți și la Academia domnească⁸, cât și în casele boierimii locale mai luminate (a familiilor domnitoare Mavrocordat⁹, Cantacuzino¹⁰, Ghica și a celor boierești Ioan Balș¹¹, Nicolae Rosetti-Roznovanu¹², Kogălniceanu, Asachi, Hâjdău ș.a.).

Cu toate ca domnii fanarioți nu au acordat atenția cuvenită tiparului, anumite evoluții pozitive se întrevăd și în editarea cărților. Astfel, începând din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în Țara Moldovei, afară de cărțile religioase, încep să fie editate cărți cu conținut laic, inclusiv manuale școlare (*Висоавна* lui **Iacob Putneanul**, Iași, 1755¹³); manualele de știință elementară de carte tipărite de **Mihail Strilbițki** (*Курьозника ши ын скурт арэтаре челор че юбеск а черка вредниче ынвэцэтурь*

дин физиогномие, Iași, 1785; *Букварь*, Dubrsari, 1792, 1794 și la Movilău, 1800¹⁴); *Visoavna*, Chișinău, 1814-1815¹⁵, *Scurtă rusească gramatică*, Chișinău, 1819, editate de **Gavriil Bănulescu-Bodoni** în tipografia exarhicească din Chișinău; manuale de matematică (*Elemente аритметиче арэтаме фиреск*), de geografie (*Де обите географие*), teologie (*Грамастикэ теологичяскэ*), pregătite și editate la Iași, 1795, de **Amfilohie Hotiniul**¹⁶; *Aritmetica*, Iași, 1830, de **Theodorescu**; *Elemente de matematică*, Iași, 1838, de **Gheorghe Asachi**); coduri de legi (*Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile...*, Iași, 1814, cu reeditări în 1831 și 1850 de **Andronachi Donici**¹⁷; *Перевод ручной книги законов ...*, Chișinău, 1850, de **Constantin Armenopulo**); cronografe și altă literatură istorică (*Istoria lui Alexandru cel Mare ...*, Movilău, 1796; *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* al lui **Dimitrie Cantemir**, Iași, 1835-1836; *Hronograf*, Mănăstirea Neamț, 1837); volume de poezii (*Poezii noo*, Dubăsari [1793-1796], de **Ioan Cantacuzino**; *Poezii*, Iași, 1836, de **Gheorghe Asachi**; *Aprodul Purice*, Iași, 1837, de **Constantin Negruzzi**; *Poezii. Alcătuiuri și tălmăciri*, Iași, 1856, de **Costache Conachi**¹⁸), calendare (*Calendar pe 112 ani*. Tradus de **Vartolomeu Măzăreanu**, Tipografia lui **Mihail Strilbițki**, Iași, 1785), îndrumare de conversație bilingve (*De ale casei voarbe rusești și moldovenesti...*, *În scurtă adunare a numelor...*, Iași, 1789, de **Mihail Strilbițki**), precum și unele tratate științifice (*Scrisoarea Moldovei*, Mănăstirea Neamț, 1825, de **Dimitrie Cantemir**; *Disertație sau descrierea apelor minerale de la Borcea din ținutul Sucevei în Moldova*”, Iași, 1834, de **Eustratie Plusc**; *Istoria naturală*, Iași, 1837, de **Iacob Cihac**) ș.a.

Treptat, prin efortul mai multor tipografi moldoveni (de la Iași, Rădăuți, Cernăuți, Chișinău, mănăstirea Neamț), precum și prin aducerea unor importante loturi de carte din Țara Românească și Transilvania, dar și din mai multe țări occidentale (Franța, Italia, Austria, Germania), din Rusia, cartea manuscrisă dominantă până odinioară este înlocuită masiv de cea tipărită, care copleșește treptat numeric nu numai bibliotecile laice, dar și cele ale instituțiilor ecleziastice. Mai mult decât atât, mulți dintre tinerii moldoveni care și-au făcut studiile în străinătate, cum ar fi Mihail Kogălniceanu, Ștefan Mărgeală, Ion Hâncu (Ghinculov) ș.a., își publică primele tratate științifice și manuale dincolo de hotarele țării, lucrări care nu în ultimă instanță se depozitează în număr apreciabil în bibliotecile particulare, precum și ale unor instituții ecleziastice și școlare din Moldova. Aceiași tineri încearcă, și de multe ori izbutesc, să fondeze în Principatul Moldovei tipografii, instituții de învățământ, de cultură, teatre, mori de hârtie, arhive, biblioteci, librării ș.a. și să altoiască spiritul întreprinzător, interesul față de carte și cunoștințele moderne la concetățenii lor.

Toate aceste instituții de tip modern, direct sau indirect, urmăreau scopul de a difuza, pe o cale cât mai largă, știința de carte și prin aceasta să trezească interesul păturilor largi ale populației față de știință, tehnică, cultură și literatura modernă europeană, iar acestea, la rândul lor, să orienteze țara și poporul lor spre progres, lumină și înțelepciune, spre conexiune cu valorile Europei capitaliste, cuprinse de febra unor mari transformări înnoitoare.

Din nefericire, acest proces de includere a Țării Moldovei în orbita valorilor moderne europene, a transformărilor de tip capitalist, însoțite de apariția industriei moderne, a căilor ferate și a dezvoltării fără precedent a comerțului, a fost puternic frânat de politica marilor puteri vecine, care au dus la împărțirea țării. Astfel, în 1775, este răpită partea de nord a Moldovei, devenită ulterior Bucovina și anexată la

Imperiul habsburgic, iar în 1812 a fost anexată la Imperiul țarist partea de răsărit a Moldovei, devenită ulterior Basarabia. În urma acestor croiri nedrepte de hotare din fosta țară a Moldovei, între munții Carpați (la vest) și râul Nistru (la est), cu hotarul pe râul Ceremuș – la nord, Marea Neagră și Dunărea - la sud, a rămas un mic principat între Carpați și râul Prut cu capitala la Iași, dependent de Imperiul otoman. În ciuda acestui destin dramatic, unul dintre factorii principali, care au făcut să se mențină legătura (e drept, nu rare ori cu mari dificultăți legate de trecerea hotarelor dintre cele trei imperii) între provinciile istorice ale Țării Moldovei a fost cartea care, fie legal, fie ilegal, trecea de sârma ghimpată, ajungând în bibliotecile instituțiilor de învățământ, publice și ecleziastice, ale unor persoane particulare. În aceste condiții, în virtutea împrejurărilor și de fapt a politicii respective de deznaționalizare, în Bucovina se impune tot mai mult limba germană, iar în Basarabia – cea rusă. Totodată, pe lângă cartea științifică și de cultură din aceste spații culturale, pătrunde cartea germană și cea rusă, care ia în mare parte locul cărții manuscrise și tipărite autohtone. Mai mult decât atât, multe dintre acestea din urmă, prin închiderea celebrelor mănăstiri din nordul Moldovei, prin achiziții particulare mai mult la un preț derizoriu, prin confiscări și furturi, precum au fost atestate în Principatul Moldovei, mai ales în Bucovina și Basarabia, multe din vechile valori cărțurărești ale Țării Moldovei s-au pomenit în biblioteci, arhive și colecții de stat și particulare din Viena, Moscova, Petersburg, Kiev, Livov, Odesa, Irkutsk ș.a.

În condițiile nou create, mai ales după 1821, când în Principatul Moldovei urcă din nou domni pământeni, după o întrerupere de mai mult de un secol, în această provincie se creează condiții mai favorabile pentru propășirea culturii naționale. La aceasta a contribuit și întoarcerea de la studii din Occident a sute de tineri moldoveni, care au adus cu sine ideile înnoitoare democratice ale transformărilor burgheze, pe care vroiau să le aplice întru prosperarea țării lor. În asemenea împrejurări, la Iași și-au deschis tipografiile Gheorghe Asachi (1830, „Institutul Albina Românească”), Mihail Kogălniceanu (1840, „Cantora Foaei sătești”), în care au văzut lumina tiparului primele opere literare ale clasicii noștri: Vasile Alecsandri, Alecu Russu (Russo), Gheorghe Asachi, Costache Negruzzi, Alexandru Donici, Constantin Stamati, Dimitrie Bolintineanu, Ion Greangă ș.a. În aceleași tipografii, înzestrate cu tehnică modernă și variate corpuri de litere, văd lumina tiparului calendare, albume, beletristică, traduceri, almanahuri ș.a. Unele dintre ele erau ilustrate cu scene istorice, litografiate de Gheorghe Asachi, care a pus începuturile ilustrării moderne a cărții românești. Această activitate a fost continuată de fiul său Alexandru¹⁹. În aceeași perioadă, la Iași, Gheorghe Asachi întemeiază revista „Albina Românească” (1829), iar Mihail Kogălniceanu „Dacia literară” (1840), reviste literare și de cultură cu meșaj social-politic de înnoire a societății, de deșteptare și emancipare națională.

În plină epocă modernă, în Principatul Moldovei, în pragul revoluției de la 1848, prin efortul tinerei intelectualități, se cristalizau prin carte și publicații periodice marile deziderate naționale de unitate, independență și prosperitate. Exponenții de vază ai acestei mișcări, între care Veniamin Costachi, Gheorghe Asachi, Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri, Alecu Russo, Constantin Negruzzi ș.a. în Principatul Moldovei; frații Eudoxiu și Gheorghe Hurmuzachi, Aron Pumnul, în Bucovina²⁰; Gavriil Bănulescu-Bodoni, Constantin Stamati, Alexandru Hâjdău, Alexandru Donici, Bogdan Petriceicu Hasdeu în Basarabia, prin activitatea lor politico-administrativă, culturală, editorială și didactică, prin scrierile lor literare și publicistice, căutau să

aprinde în inimile consângenilor din provinciile moldave dezbinată împotriva voinței lor, conștiința de neam, de libertate și independență națională, de cultură și de spirit înnoitor european. Drept dovadă, în această privință, pot servi operele clasicilor literaturii române în care evocau trecutul glorios al țării și lupta pentru neatârarea Moldovei.

Ca tribună pentru propagarea acestor idei cărturarilor din Principatul Moldovei le-a servit revistele și alte periodice fondate de ei, în care biciuiau realitățile și conservatismul boierimii retrograde, publicau documente istorice, fragmente de cronici, opere literare; acestea în ultimă instanță au creat o nouă atmosferă intelectuală și culturală, care cerea tot mai multă carte. Ca urmare, în micul Principat al Moldovei sunt fondate școli primare, dar și înalte, cum ar fi Academia Mihaileană din Iași (1834), școală care a servit drept temelie pentru fondarea primei Universități moderne (în 1860). Procesul era însoțit de numeroase traduceri și ediții de manuale originale în limba română, ce cuprindeau întreg spectrul de științe moderne. Anumite transformări pozitive au loc și în Bucovina habsburgică, unde intelectualitatea românească din partea locului, prin activitatea ei pe diverse planuri, duce la înfripirea unei mișcări de emancipare națională, de fondare a unor instituții de cultură, biblioteci, periodice și școli, inclusiv Universitatea din Cernăuți, fondată de autoritățile habsburgice în 1875, unde studiau, în afară de bucovineni, și tineri din spațiile românești limitrofe. De altfel, în ciuda urmărilor grave legate de ruperea Bucovinei din trupul Țării Moldovei, această nouă provincie habsburgică s-a alăturat celorlalte provincii românești anexate anterior (Transilvania, Banat, Crișana ș.a.), de unde erau aduse cărți din tiparnițele românești de la Sibiu, Blaj, Buda, Viena, inclusiv multă literatură didactică și științifică, cu caracter aplicativ, operele marilor cărturari ardeleni (Samuil Micu Klein, Gheorghe Șincai, Petru Maior ș.a.).

Din nefericire, în Basarabia aflată sub stăpânirea țaristă autoritățile au introdus un aspru regim de cenzură²¹, care supunea unor verificări minuțioase până și edițiile cu caracter religios. Cu mici excepții, pe întreg parcursul sec. al XIX-lea, apariția unor manuale, mai ales în limba română („*Bucoavna*”, tipografia Casei Arhieresti din Chișinău, 1842, 1844, 1861/2, 1863; Ioan Donceș *Cursul primitiv de limbă română, Abecedă rumână*, tipografia lui Achim Popov, Chișinău, 1865), a unor opere literare (Sârbu Ioan, *Fabule*, 1851, *Poezii*, 1852, ambele la Chișinău; Radion Puteatin, „*Învățături scurte*”, Chișinău, 1864), precum și editarea unor periodice au constituit evenimente cu totul sporadice. Drept excepție poate servi doar revista „*Кишиневские Упархияльные Ведомости*”, care apare din 1867 până în 1917, incluzând un timp și materiale în limba română. Această stare de lucruri s-a reflectat și în colecțiile de carte, care s-au acumulat în bibliotecile publice ale instituțiilor publice, de învățământ și ale persoanelor particulare din partea locului de-a lungul acestui secol, și care, în ultimă instanță, au ajuns în cele mai mari biblioteci din Republica Moldova. Dintre alte evenimente demne de semnalat legate de fenomenul cărții din Basarabia în această perioadă sunt întemeierea în 1832 a unei biblioteci regionale²² și a alteia municipale în 1877²³ ambele cu sediul la Chișinău, care au acumulat până în 1917 preponderent literatură în limba rusă.

Pe lângă acestea, drept urmare a politicii țariste, în Basarabia nu s-a format mediul intelectual și cultural adecvat. Or, politica de respingere a orice inițiative ale fruntașilor bășinași de a fonda periodice²⁴ cu conținut literar-artistic, a unor tipografii, ziare erau respinse de autorități și de aceea puținii reprezentanți ai culturii și spiritului

național din Basarabia erau nevoiți să plece peste Prut unde au activat nestingherit din plin (**Alexandru Donici**: *Fabule*, Iași, 1840, 1842; **Alecu Russu**, *Piatra Teiului și Iașii la 1840*, București, 1908; **Bogdan Petriceicu Hasdeu**, *Arhiva istorică a României* în 4 vol. București, 1865-1868, *Ioan vodă cel Cumplit*, București, 1865, s.a.), pe când alții, rămânând în cadrul imperiului țarist, căutau să se manifeste, să-și puie talentul în serviciul poporului lor, activând sau publicându-și operele în orașele Rusiei (**Ștefan Mărgeală**, *Gramatica ruscă-rumânească*, 1827; **Iacob Hâncu (Ghinculov)**, *Descrierea regulilor gramaticii valaho-moldave și o crestomație Adunare de scrieri și traduceri în proză și versuri ...*, 1840; *Concluzii din gramatica valaho-moldavă*, 1847; **Ioan Donceev**, *Convorbiri ruso-române*, 1877; **Alexandru Hâjdău** publică cântece populare românești în unele reviste din Moscova; **Alexandru Sturza**, *Письма о должностях священного сана* în 2 volume, Odesa, 1840-1841; *Învățăture religioase, morale și istorice*, Iași, 1844, *Oeuvres posthumes religieuses, historiques, philosophiques et littéraires*, în 4 vol. Paris, 1858-1861, s.a.; **Constantin Stamati (Ciurea)**, *Выскачка. Комедия-водевиль в 2-х действиях*, Одесса, 1885, ș.a.; **Polihronie Sârcu**²⁵, *К истории славянской письменности у румын*, Спб., 1884; *Николай Спафарий*, Спб., 1885; **Aleksandr Iațimirski**²⁶, *Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Румынии*, Москва, 1898, *Григоре Цамблак, очерк его жизни, административной и книжной деятельности*, Спб., 1904, **Lev Casso**, *Византийское право Бессарабии*, Москва, 1907 ș.a.). Deși un anumit număr dintre cărțile, manualele, studiile și operele literare ale tuturor acestora ajungeau în provincia natală, impactul lor era anihilat în mare parte fie din cauza numărului foarte mic al acestor publicații, fie grație politicii țariste de înăbușire a elementului național din Basarabia. Chiar și atunci când înalții prelați ruși, care stăteau în fruntea episcopiei basarabene, permiteau editarea unor manuale de însușire elementară de carte, limitau intenționat cu mult tirajele acestora, făcându-le inaccesibile pentru marea majoritate a populației băștinașe, care rămânea analfabetă și, prin urmare, fără acces la lumina cărții, culturii și științei. Aceleași autorități au decis în 1883 închiderea tiparniței arhieresti din Chișinău, care „îndrăznea” sporadic, după moartea în 1821 a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni să scoată la lumină câte vreo *Bucoavnă* sau vreuna din cărțile trebuincioase bisericii în limba română. Parțial, această mare trebuință de carte preponderent religioasă venea de la confracții din Moldova de peste Prut, Țara Românească și Transilvania.

În anii 50 ai sec. al XIX-lea, în Principatul Moldovei, ștafeta a fost preluată de un alt grup de intelectuali din Iași, între care P. Cazimir, G. Săulescu, T. Stamate, T. Codrescu, D. Gusti etc., care au fondat atelierul tipografic „Buciumul român”. În anii 70, o altă tipografie în fosta capitală a Moldovei, au deschis frații librari Șaraga, unde au apărut cărți școlare și diverse scrieri ale marilor intelectuali ai timpului: M. Eminescu, I. Creangă, I.L.Caragiale, A.D.Xenopol, N. Iorga, V. Conta ș.a. Începe să fie valorificată moștenirea culturală și istoriografică din trecut, fiind publicate la Iași scrierile cronicarilor moldoveni, operele lui Dimitrie Cantemir. Treptat, în Principatul Moldovei se formează o nouă intelectualitate, o nouă cultură cărțurărească, având drept aspirații suprema unitatea și suveranitatea națională, transformările democratice de tip occidental și ralierea țării la valorile europene.

După unirea principatelor (24 ianuarie, 1859), se creează condiții mult mai favorabile de formare a intelectualității moderne în universități și alte școli înalte, în primul rând Universitatea din Iași și București, apoi formarea Societății Literare

Române (1866-1867), apoi Societatea Academică Română (1867), care ulterior a culminat cu fondarea Academiei Române (1879) – cel mai important for științific al românilor. Transformările și reformele care au avut loc în România modernă începând cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866), către primul război mondial au dus la creșterea necesității de funcționari, de profesori, de oameni de știință, care puteau fi pregătiți prin studii și carte. Aceste circumstanțe au făcut să apară noi periodice, să crească considerabil tirajele manualelor; se diversifică mult tematica și problematica cărților, care începe să includă tot mai frecvent numeroase titluri ale unor lucrări de istorie, inclusiv de istorie universală, de istorie a Moldovei și Valahiei, de istorie bisericească, culegeri de documente istorice; de filosofie, de jurisprudență, inclusiv coduri de legi, tâlcuiri de legi, statute ale unor societăți, precum și literatură științifică agricolă, medicală, tehnică, economică, manifeste politice, note de călătorie, cataloage de carte ale unor biblioteci, biografii, almanahuri, calendare, memorii, diverse îndrumare didactice, metodice, dicționare, enciclopedii, ș.a. Totodată, se efectuează numeroase traduceri din literatura universală, între care: Victor Hugo, Molière, Charle Lafont, August Lafontaine, Alexandre Dumas, Friedrich Schiller, Antioh Kantemyr ș.a.

În paralel, în mod accelerat s-a format rețeaua modernă a comerțului de carte, care includea numeroase librării, depozite de carte, precum și rețeaua modernă de biblioteci publice și particulare, între care cele academice, universitare, liceale, școlare. Pe această cale, România modernă a devenit, în scurtă vreme o țară europeană, în care lumina și înțelepciunea cărții și-a ocupat locul binemeritat. Așa se făcea că, în cea de a doua jum. a sec. al XIX-lea, mulți dintre scriitorii, profesorii, oamenii de știință și tehnică, originari din fostul Principat al Moldovei și chiar din Basarabia, ocupă funcții înalte de stat, activează în capitala țării - București, unde își publică scrierile. În afară de personalitățile menționate mai sus, aici își publică tratatele științifice, scrierile literare și publicistice Mihai Eminescu, A.D Xenopol, Nicolae Iorga, V.A Ureche, B.P.Hasdeu, Zamfir Arbore, Constantin Stere ș.a. ale căror opere se răspândesc și în întreg spațiul istoric al Țării Moldovei, inclusiv Bucovina și Basarabia.

Cu mult mai „sărac” ca tematică era repertoriul tipăriturilor în Basarabia, unde predominau evident, mai ales în a doua jum. a sec. XIX-lea, numeroase dări de seamă, de altfel, toate în limba rusă, ale unor societăți (religioase, de binefacere ș.a.), bănci, instituții de învățământ (medicale, veterinare, județene, guberniale, de zemstvă ș.a), fapt pe care îl poate observa cu ușurință cititorul răsfoind volumul bibliografic de față. Cu toate că, după reformele burgheze din Basarabia din anii 60-70 ai sec. al XIX-lea, în mai multe localități activau mici tipografii (Izmail, Hotin, Soroca, Bolgrad, Bender, Leova, Bălți, Akkerman, din Basarabia, și Balta, Tiraspol, de peste Nistru), acestea nu au jucat nici un rol în procesul de luminare a maselor, deoarece tipăreau aproape exclusiv dări de seamă, de tipul celor arătate mai sus, și diverse documente ale autorităților locale. Drept caz izolat poate fi considerată editarea la Chișinău a lucrărilor lui Gheorghe Codreanu la hotarul sec. XIX-XX („*Abecedar rusesc pentru moldoveni*”, 1897; „*Dicționar în scurt pentru convorbiri ruso-moldovenești*”, 1899 și 1904²⁷). O anumită înviorare se înregistrează în Basarabia după revoluția rusă din 1905-1907, când țarismul, sub presiunea mișcărilor naționale de la periferiile imperiului, permite tipărirea de manuale, cărți, reviste și literatură religioasă în limba română, dar cu aceleași caractere chirilice, care erau folosite la

tipărirea literaturii religioase din epocile precedente. În paralel, se deschid școli cu predare în limba română și se reintroduce mai pe larg oficierea slujbei religioase în limba maternă, se pregătesc cadre de preoți și învățători pentru instituțiile eclesiastice și școlare, pentru populația majoritară. Încep a fi editate ziare și reviste naționale (ziarele „Basarabia”, „Glasul Basarabiei”, revistele „Cuvânt moldovenesc”, „Moldovanul” ș.a.)²⁸. Crește, evident, interesul față de știința de carte și față de carte în general. Fenomenul a contribuit, direct sau indirect, la trezirea conștiinței de neam a basarabenilor și a moldovenilor de peste Nistru.

Pe parcursul acestei perioade, dar mai cu seamă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea și primele decenii ale sec. al XX-lea, s-a schimbat mult și aspectul cărții. Pentru a deveni mai accesibile, cărțile se tipăresc pe hârtie mai ieftină, fără frontispicii, xilografuri și ornamente florale ca odinioară. Alături de cartea pentru toți, apar ediții de lux, înzestrate cu ilustrații fotografice de epocă.

Astfel, pe parcursul etapei de tranziție la epoca modernă și în epoca modernă propriu-zisă, cartea ca fenomen cultural și spiritual, ca purtător de cunoștințe, a trecut printr-o serie de transformări radicale, jucând un rol tot mai important în toate domeniile de activitate. S-a schimbat radical aspectul cărții, acesta devenind mai simplu, trecând de la tipărirea lor cu caractere slavone până în primele decenii ale sec. al XIX-lea la tipărirea cu caractere de „tranziție” în anii 30-50 și la cele latine după 1862-1864. Cartea devine mult mai ieftină și mai accesibilă și constituie un factor decisiv în instruirea și educația generației tinere, în formarea și afirmarea marilor personalități de știință și cultură, în transformările social-economice, politice și culturale. În această perioadă, condițiile de afirmare a cărții, în cele trei provincii istorice ale Țării Moldovei, fiecare cu destinul lor aparte, au fost diferite. Cu toate acestea, cartea, pe unde mai lesne, pe unde mai anevoios, și-a croit calea spre cititor, spre sufletul și inima celor dornici de a cunoaște, de înțelepciune, indiferent că era din Principatul Moldovei sau din România modernă (după 1859), din Basarabia sau din Bucovina. Într-un fel sau altul, legătura spirituală prin carte dintre fostele părți componente ale Țării Moldovei s-a menținut și chiar s-a amplificat de la un deceniu la altul, de la o generație de cărturari și intelectuali la alta. Sfârșitul epocii moderne și al perioadei moderne, în istoria cărții noastre, a fost marcat de ororile Primului Război Mondial, care a cuprins în imensul teatru european de război și spațiul nostru, fapt cu urmări grele pentru tipărirea și circulația cărții. Odată cu instaurarea păcii în 1918 este reînnoțit firul activității tipografice, cărturărești, care marchează începuturile epocii contemporane în istoria cărții din spațiul nostru istoric și cultural.

Note:

1. Vezi, de exemplu: Tomescu Mircea, **Istoria cărții românești, de la începuturi până la 1918**, București, 1968; Розов Н.Н. **К определению понятия «книга» в историческом аспекте**, в кн. *Рукописная и печатная книги*, Москва, 1975, p. 11-19.

2. Eșanu A. **O fațetă necunoscută a activității în Moldova a lui Mihail Strelbițki**, în *Revista de istorie a Moldovei*, Chișinău, 1997, nr. 1-2, p. 81-86.

3. Eșanu Andrei, **Apariția și dezvoltarea tipăririi cărților în Moldova (sec.XVII-înc.sec.XIX)**, în *Cartea Moldovei. Sec.XVII - înc. sec. XX. Ediții vechi (sec. XVII-înc. sec. XIX). Catalog general*. Chișinău, 1990, p. 15-32.

4. David Alexandru, **Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918)**. Bibliografie, Chișinău, 1993; Colesnic Iurie, **Cartea românească în Basarabia**, în vol. Simonescu Dan, Buluță Gheirghe, *Scurtă istorie a cărții românești*, București, 1994, p. 93-101.

5. Eșanu Andrei, **Tiparul și editarea cărților în Moldova (sec.XIX- încep. sec.XX)**, în *Cartea Moldovei. Sec. XVII-încep. sec.XX. Ediții chirilice. Sec. XIX-încep. sec.XX*. Catalog general, Chișinău, 1992, p.10-29.
6. **Bibliografia românească veche 1508-1830**. Alcăt. Bianu I., Hodoș N., Simonescu D. În 4 volume, București, 1903-1944.
7. **Bibliografia românească modernă 1831-1918**. Coord. Gabriel Ștrempel. În 4 volume, București, 1984 – 1996.
8. Camariano-Cioran Ariadna, **Academiile domnești de la București și Iași**, București, 1971; Idem, **Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs**, Thessaloniki, 1974.
9. Mihordea V. **Biblioteca domnească a Mavrocordaților**, în *Analele Academiei Române*. Memoriile secției istorice, seria III, tom XII, membrul 16, București 1940.
10. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, **Letopisețul lui Ioan Canta și locul său în istoria cronografiei moldovenești**, în Ioan Canta. *Letopisețul Țării Moldovei (1741-1769)*, Chișinău, 1999, p. 9
11. Karadja C.I. **Un bibliophile moldave au debui du dix-neuvieme siecle. Le grand ecuyer Ioan Balș**, în *Bulletin de la Section Historique*, Bucarest, 1947.
12. Papacostea C., **O bibliotecă din Moldova la începutul sec. al XIX-lea. Biblioteca de la Stâncu**, în *Studii și cercetări de bibliologie*, V, 1963, p. 215-220; Isar N. **Circulația valorilor occidentale în Principatele române, în epoca luminilor: de la istoriografie la filosofie**, în *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiul acad. Ștefan Ștefănescu*. Vol îngrijit de T.Teoteoi, B. Murgescu, Ț, Soltan, București, 2000, p. 548-551.
13. Eșanu Andrei, **Iacob Putneanu și „Bucvarul” său din 1755**, în *Cugetul*, 2 (14), 2002, p. 7-10. Despre evoluția acestui gen, apariția și evoluția acestui tip de carte în Sud-Estul și Estul Europei, vezi, de exemplu: Ботвинник Марат, **Откуда есть пошел Букварь**, Минск, 1983. Iar în spațiul românesc, vezi: Ghibu Onisifor, **Din istoria literaturii didactice românești**, București, 1975; Ешану Андрей, **Учебная книга Молдавии конца XIV-нач. XVII в.**, в кн. *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг*. Москва, 1990, p. 116-126.
14. **Cartea Moldovei. Sec. XVII – înc. sec. XX. Ediții vechi (sec. XVII – înc. sec. XIX)**. Catalog general. Chișinău, 1990, p. 147, 222,226,
15. David Alexandru, **Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918)**. Bibliografie, Chișinău, 1993, p. 23-24.
16. Vezi: **Cartea Moldovei. Sec. XVII – înc. sec. XX. Ediții vechi (sec. XVII – înc. sec. XIX)**. Catalog general. Chișinău, 1990, p. 155-162, nr. 35, 36, 37.
17. Grama D. **Din istoria dreptului Moldovei (Despre “Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile...” a lui Andronachi Donici)**, în *Probleme ale istoriei, teoriei și organizării științei*, Chișinău: Știința, 1985, p. 6-23 (în limba rusă).
18. Cernatoni A. **Costachi Conachi – poet și om politic iluminist**, în *Magazin istoric*, 1979, nr. 2, p. 18-22.
19. Simonescu D., Buluță Gh., **Scurtă istorie a cărții românești**, București, 1994, p. 61-62.
20. Ungureanu C., **Revoluția din 1848 în Bucovina. Dobândirea autonomiei provinciale**, Idem, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chișinău, 2003, p. 121-140.
21. Danilov Maria. **Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politica țaristă)**, Chișinău, 2007; Chiaburu Elena, **Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829**, Iași, 2005, p. 68-71.
22. Ganenco Petru, **Istoria Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova de la 1832 până la 1918**. În 2 volume. Red. responsabil Ion Madan. Chișinău, 2001.
23. Vieru-Ișaeu Maria, **Biblioteca municipală „Bogdan Petriceicu Hașdeu” din Chișinău (1877-2002). Etape, contexte, conexiuni și incursiuni istorice. Partea I (1877-1950)**, Chișinău, 2002.
24. Levit E. **Primele încercări de editare a anului periodic în Basarabia (1820- 1850)**, în *File vechi, necunoscute*, Chișinău, 1981, p.81-109.
25. Vezi o amplă bibliografie: Matcovschi Alexandrina, **Полихроние Сырку**, Кишинэу, 1967.
26. Vezi o amplă bibliografie: Matcovschi Alexandrina, **Яцимирский Александр Иванович. Библиографический справочник**, Кишинев, 1979.
27. Codreanu Gheorghe, **Dicționar în scurt pentru convorbiri ruso-moldovenești Chișinău**, reeditat în 1904 și 1912.
28. O caracteristică a acestor publicații vezi: **Chișinău. Enciclopedie**, Editor Iurie Colesnic, Chișinău, 1997, p. 383-384.

МЕСТО ТЕКСТОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ГУМАНИТАРНОМ ЗНАНИИ

И.Н. Данилевский

(Москва, Институт всеобщей истории РАН)

В свое время Ф. Шлейермахер сформулировал принцип строгого разделения *герменевтики* (искусства правильно понимать текст в его герменевтическом и психологическом истолковании) и *критики* (критического изучения вопросов подлинности источника по преимуществу). В отличие от произвольной интерпретации, такая герменевтика — собственно *понимание*: определение и преодоление культурно-исторической дистанции между историком и сознанием людей прошлого с целью установления смысла, заложенного автором текста¹. Сегодня она, видимо, должна если не вытеснить, то уж, во всяком случае, занять подобающее ей место рядом с традиционной интуитивной, а потому предельно субъективной интерпретацией исторических источников (под которой все чаще понимается «интерпретация интерпретаций»).

Естественно, при такой постановке вопроса особое значение приобретает вопрос верификации результатов *понимания* источника².

Залогом надежности и, главное, проверяемости полученных смыслов и значений текста (т.е. возможность получить такие же результаты) является, видимо, параллельное изучение текста в двух направлениях: «внешнем» и «внутреннем», «извне» и «изнутри».

Преодоление того, что с легкой руки С.Н. Чернова получило наименование «потребительского отношения к источнику»³, связывается исключительно с методикой, предложенной на рубеже XIX–XX вв. А.А. Шахматовым. Ее принято характеризовать то как сравнительно-текстологический, то как сравнительно-исторический, то как историко-текстологический, то как историко-филологический метод, то как метод логически-смыслового анализа. Согласно этому методу (как бы его ни называть), единственной гарантией получения достоверного знания служит предварительный текстологический анализ источника. Начиная с работ А.Е. Преснякова и М.Д. Приселкова⁴, именно текстологическому анализу (как бы он ни назывался) все чаще отводится роль едва ли не основного источниковедческого метода⁵. Показательна в этом отношении оговорка одного из ведущих современных исследователей позднего русского летописания. Критикуя «представление о недостаточности собственно источниковедческих методов», В.Г. Вовина-Лебедева добавляет: «главным из которых в русской, да и вообще в европейской науке признавался сравнительно-текстологический метод»⁶. Мало того, многими исследователями летописеведение, скажем, вообще рассматривается как часть текстологии⁷. Недаром в последние годы едва ли не все крупные исследования по истории древнерусского летописания сводятся преимущественно к текстологическому анализу⁸.

Видимо, за подобной точкой зрения чаще всего скрывается не до конца осознанное отождествление текстологических и источниковедческих процедур: анализа списка с тем, что некоторые исследователи называют внешней критикой источника, изучения собственно текста — с его внутренней критикой, а

интерпретации литературного произведения (и текста источника как литературного произведения) — с исторической реконструкцией. Между тем, процедуры эти различны, и между ними существует некий зазор.

Не вполне ясное ощущение разрыва между текстологией и источниковедением послужило основанием для прямо противоположной точки зрения, согласно которой: «текстологии может быть оставлена лишь формальная классификация списков и редакций, установление формальных взаимоотношений текстов, выявление формальных особенностей их, причем содержательный смысл всех установленных отличий может быть понят лишь в рамках историко-филологических наук»⁹. Впрочем, она не нашла поддержки у большинства исследователей.

Однако, ни сторонники расширительного толкования функций текстологии в источниковедческом исследовании, ни их противники не уточняют, как и в какой степени результаты изучения истории текста влияют (и влияют ли вообще) на его интерпретацию.

В принципе, всю информацию источника можно условно разделить на два типа. К первому относится фактическая информация, отображающая реальные обстоятельства дела, а ко второму — общие места («отвлеченные истины общего характера»), включающие «топосы», цитаты, «бродячие сюжеты» и т.п. При этом, информация первого типа, в свою очередь, может быть разделена на ту, которая может быть проверена по показаниям других — независимых от изучаемого — исторических источников, и ту, которая является уникальной.

Сравнение информации разных источников, описывающих одно и то же событие, собственно, и создает основу ее верификации. При этом роль текстологии чрезвычайно велика: именно она должна доказать, что сравниваемая информация имеет различное происхождение.

Если же фактические сведения источника не подтверждаются данными, почерпнутыми из других текстов, исследователь вынужден опираться лишь на «внеисточниковую информацию», собственные интуицию и «здравый смысл». Соответственно, получаемые в таком случае результаты носят, в лучшем случае, гипотетический характер, но чаще не выходят за рамки догадок и предположений.

Наконец, именно текстологический анализ позволяет утверждать, что те или иные сообщения автор источника заимствовал из предшествующих текстов.

Однако на этом функции «классической» текстологии в источниковедческом и историческом исследовании исчерпываются. Сама по себе она никак не может повлиять ни на общую характеристику источника, ни на понимание того или иного его фрагмента.

Скажем, совершенно неясно, следует ли учитывать при истолковании выявленные в ходе текстологического анализа цитаты, инкорпорированные в исследуемый текст. По умолчанию, считается, что их надо элиминировать из «производного» текста и исключать из его интерпретации¹⁰. И это логично: какую информацию об изучаемом явлении может дать текст, написанный совсем по другому поводу и, чаще всего, совсем в другое время? С точки зрения позитивистской, — никакой. Когда имеешь дело с произведениями, подобными Слово или Молению Даниила Заточника, которые практически полностью

состоят из цитат¹¹, любое умозаключение «от текста к реальности» чревато самыми тяжелыми последствиями. Включение в позитивистские построения информации, почерпнутой непосредственно из цитат, приведенных автором источника, ставит исследователя в ложное положение, а все «реконструкции», основанные на них, оказываются фикциями. Именно поэтому существующая традиция исключать при интерпретации текста все выявленные в нем цитаты представляется в высшей степени логичной.

Это, однако, не снимает вопроса: несут ли эти цитаты какую-то историческую информацию?

Ответ очевиден: несомненно. Автор источника, безусловно, — вопреки убеждениям некоторых современных исследователей, — не только «пытается понять», но и явно — в отличие от многих исследователей, — прекрасно понимает, «что он пишет и переписывает». Любая цитата — не архитектурное излишество, а важная составляющая произведения, которое этот автор задумал. И мы не имеем права пренебрегать такой информацией. Следовательно, вопрос в том, как корректно использовать эту особенность источников для получения достоверных, верифицируемых результатов.

Оценка «текстов с цитатами» с точки зрения их информативности резко изменяется, когда историк пытается ответить на вопрос, не *что* описывает источник (а это, заметим, — вовсе не то же, *что* он пишет), а *о чем* он говорит.

Обнаружив безусловные текстуальные параллели в летописном рассказе об ордынском нашествии с Поучением о казнях Божиих, читаемых в Повести временных лет, один из самых авторитетных современных российских историков В.А. Кучкин утверждает, что эти параллели «представляют значительный интерес для суждений об источниках новгородского свода 30-х годов XIV в. или его протографов, но не для суждений о том, как понимал и оценивал иноземное иго новгородский летописец... Детальный анализ цитаты вскрывает уже не мысли людей XIII–XIV вв., а идеи XI столетия»¹². В случае, если бы речь шла о попытке восстановить конкретные детали описываемого летописцем события («как оно происходило на самом деле»), В.А. Кучкин был бы, несомненно, прав. Однако речь идет не об этом, а об оценке события, о раскрытии его смысла для читателей летописи. Между тем, автор летописного рассказа об ордынском нашествии явно не случайно вспомнил цитату из Поучения. То, что он использует «идеи XI столетия» для описания, а, главное, для оценки произошедшего в XIII в., несомненно, свидетельствует о схожести — для автора и «актуальных» (для него) читателей анализируемого текста — самих событий и их оценок.

Цитаты (с их памятью контекста), представляют собой чрезвычайно важный для историка источник информации о восприятии, оценках и характеристиках изучаемого им события автором текста нарративного источника, в составе которого эти цитаты выявлены в результате текстологического анализа — при полной бесполезности их для реконструкции самого события как такового.

«Классическая» текстология не дает ответа и на вопрос, как быть с текстами, источники которых установить не удастся, либо направленность разночтений между которыми собственно текстологическими методами не может быть установлена однозначно¹³.

Недаром исследователи раннего отечественного летописания время от

времени начинают заниматься поисками ранних протографов Повести временных лет. Так, пытаясь выявить летописные памятники X в., на которые якобы опирались составители Повести временных лет и предшествующих ей сводов XI в., М.Н. Тихомиров и Б.А. Рыбаков привлекали летописи XVI в., содержащие своеобразные (отсутствующие в Повести) сведения о древнейшем периоде, — Устюжский свод и Никоновскую летопись¹⁴, а многие исследователи пытались с этой же целью использовать «избыточные» известия В.Н. Татищева, в частности, данных, почерпнутых из Иоакимовской летописи¹⁵.

Без таких «текстологических достроек» придется признать (как это делал М.Н. Тихомиров, критикуя, правда, не свои выводы — Д.С. Лихачева): если относить начало русского летописания к XI в., окажется, что «вся древнейшая история Руси фактически представляет собой пересказ различного рода преданий, а тем самым и достоверность сведений по истории Руси первой половины XI века снижается до крайности. Какую ценность как исторический источник может иметь, например, рассказ о княжении Игоря, если он записан более чем за 100 лет после описываемого в нем события?»¹⁶. Именно отсюда берут свое начало догадки о существовании «Сказания о первоначальном распространении христианства»¹⁷, «Сказания о русских князьях X в.», «Повести о начале Руси», летописи Осколда¹⁸ и Ярослава Святославовича, древлянкой летописи, свода Владимира, а также другие гипотезы, не имеющие текстологического обоснования¹⁹. Их авторы, говоря словами Я.С. Лурье, «невольно возвращаются к дошахматовским методам разложения летописных сводов на отдельные элементы»²⁰. Вот откуда — а вовсе не из текстологических наблюдений — неодолимое стремление непременно учуять дух русского фольклора, народных преданий, «устных летописей» в ранних летописных сообщениях²¹.

Все это — проявления определенного кризиса традиционного понимания источников, основывающегося на классическом текстологическом анализе. При всех неоспоримых достоинствах такого подхода исследователи, использующие его, все чаще сталкиваются с тем, что он — впрочем, как и любой другой метод — имеет свои ограничения. И их уже нельзя игнорировать.

Критические замечания в адрес шахматовской методики, сводящей источниковедческий анализ к текстологии, звучали уже не раз. И если оппоненты-филологи, как правило, ставили в упрек даже самому А.А. Шахматову отход в его историко-литературных построениях от «чистой» текстологии, то историки, напротив, полагали, что великий исследователь слишком узко подходил к летописям, замыкаясь исключительно в текстологических построениях, — вне той исторической среды, которая их породила.

Так, с одной стороны, В.М. Истрин вполне справедливо отмечал, что гипотезы А.А. Шахматова далеко не всегда основывались на собственно текстологических наблюдениях²². Эта мысль позднее получила развитие. Один из наиболее последовательных современных преемников А.А. Шахматова, Я.С. Лурье подчеркивал: «датировка Древнейшего свода, предложенная А.А. Шахматовым, имела предположительный характер, и реконструкция этого свода лишь в небольшой части опиралась на сравнительно-текстологические данные»²³. Этот же исследователь отмечал: «примером шахматовских “больших скобок” можно считать его гипотезу о “Полихроне Фотия” 1423 г. — общем

источнике свода 1448 г., ...Ермолинской летописи и Хронографа. Исследованиями последних десятилетий установлено, что и Ермолинская и Хронограф восходили не к "Полихрону Фотия", а к сводам второй половины и конца XV в.; предположение о "Полихроне Фотия" лишается поэтому своей текстологической основы»²⁴. При такой постановке вопроса остается неясным, какие же собственно «текстологические основы» были у этой гипотезы до того, как текстологический анализ установил связь Ермолинской летописи и Хронографа со сводами второй половины XV в.? И почему эта гипотеза «лишается своей текстологической основы» только теперь? Быть может, ее не было и прежде, а была лишь догадка, с помощью которой А.А. Шахматов пытался объяснить текстуальные совпадения в изучавшихся им источниках?

С другой стороны, В.Т. Пашуто, например, считал²⁵, что А.А. Шахматов неправомерно сводит исторические условия, породившие летописи, лишь к «литературной среде» — «тому составу сборников и сводов, где обретаются эти своды»²⁶. Из этого делался очень важный вывод: «Отдельные попытки Шахматова дать какое-либо смысловое объяснение полученным им чисто механическим путем построениям были произвольны как в деталях, где он широко применял конъектуральную критику, стремясь к "естественному истолкованию" "простого смысла"²⁷ текста, в отрыве от общей тенденции источника, в составе которого он сохранился, так и в целом»²⁸, а потому «в чистом виде его текстология служила практике буржуазной историографии эпохи империализма»²⁹. При этом, естественно, подразумевалось, что «общая тенденция источника» заведомо известна любому мало-мальски квалифицированному историку-марксисту. Позднее эти критические положения В.Т. Пашуто были поддержаны и развиты³⁰.

Так, А.Г. Кузьмин завершил критический анализ методологических подходов к изучению раннего летописания следующим пассажем: «Формальное сопоставление текстов всегда имеет тенденцию к замыканию их "в искусственном мире самодвижения редакций и разночтений"³¹. Достоверные данные из текстов могут быть получены при условии, если сравнение постоянно соразмеряется с той общественно-исторической средой, в которой возникли и обращаются изучаемые памятники. Встречая сходные описания, говорит Б.А. Рыбаков, исследователь "обязан убедиться в невозможности возвести их к жизни и лишь после этого говорить о литературном воздействии"³². Именно установление связи между текстом и породившей его общественной средой должно составлять основное содержание летописеведческого исследования. Безусловно, это несравнимо более сложная задача, чем констатация фактов текстуального расхождения и сходства. Но без ее решения текст не может быть даже правильно прочитан»³³.

Обращает на себя внимание, что подобная критика шахматовской методологии явно неудовлетворительна, поскольку «правильное» прочтение самого источника и установление его «общей тенденции» либо сводятся к результатам формально-текстологического сопоставления (без объяснения, как данные текстологии можно «перевести» в общую характеристику источника³⁴), либо предшествуют собственно научному изучению его текста.

Попытку выбраться из этого порочного круга недавно предпринял С.Я. Сендерович. Он предложил свой «выход за пределы шахматовской

перспективы в рамках научной методологии», в котором «господствует не генетическая система отношений, а контекстуальная: внутренний анализ летописных текстов здесь включается в интертекстуальную перспективу»³⁵. «Контекстуальный подход», по определению его автора, «нацелен прежде всего на поиски *интегральной* перспективы, поиски того, что составляет основу единства разнообразных текстов в рамках свода, что делает их участниками единой работы»³⁶.

Такой перспективой для летописных текстов, по мнению С.Я. Сендеровича (с которым в данном случае трудно не согласиться), является Священное Писание: первый летописец, «как и всякий средневековый писатель, — экзегет». «Его источники: во-первых, Священная История, во-вторых, греческие хронографы» (при этом, правда, не поясняется, почему экзегетика должна быть так тесно связана с греческой хронографией). «Его задача заключается в том, чтобы события жизни его собственного народа подключить к универсальной, то есть христианской истории, таким образом подключить ее к историографической традиции, извлечь из области внеисторического бытия и баснословия и, собственно, сделать историей». «Чтобы стать летописцами, они [«зачинатели русского летописания»] должны прежде всего быть теологами и историософами»³⁷. «Те источники, по которым они учились тому, что такое история, — это доступные им книги Священной Истории евреев или отрывки из них, Толковые Пророчества отцов церкви и греческие хроники и хронографы, передающие Священную Историю и ее продолжение, а также Деяния и Послания апостолов, где толкуются проблемы подключения к истории новой ее ветви. В этом же ряду находится и традиция апостолов славян Кирилла и Мефодия. Во всех этих источниках историософия и историография предстают как истолкование событий на основе Священного Писания, то есть в качестве экзегезы». «Тут нельзя не быть теологом», — заключает С.Я. Сендерович³⁸.

Приведенные рассуждения, безусловно, логичны и по сути, скорее всего, правильны. Настораживает, однако, вполне ощутимый априоризм предлагаемого подхода. Подобно тому, как в советский период летописец «не должен был быть» «церковником» (даже если он, вне всякого сомнения, был монахом)³⁹, теперь — он просто обязан («не может не») быть «теологом». Между тем, и это *предположение* (как и предыдущее) сначала надо доказать. Иначе оно выглядит ничуть не лучше позиции, критикуемой С.Я. Сендеровичем. К тому же, круг чтения летописца и его *актуального* читателя (на которого изначально ориентировался текст летописи) должен быть определен более точно. Мало того, необходимо выяснить (и, опять-таки, доказать), *что* из доступной им литературы *они* читали — да еще и понять, *как* читали: что из нее «вычитывали» и как это «вычитанное» понимали⁴⁰.

Поэтому «интертекстуальный»⁴¹ поворот, провозглашаемый и пропагандируемый С.Я. Сендеровичем (при том, что он — в плане ментальных структур — представляется в принципе более корректным, чем подход к летописанию и летописцу, скажем, Д.С. Лихачева⁴²), оказывается столь «тотальным», что методически проигрывает традиционному «шахматовскому» (по существу — текстологическому) подходу. Предлагаемый же исследователем «нативистский план» Повести временных лет представляется не более чем очередной спекуляцией (хотя и достаточно остроумной)⁴³.

До тех пор, пока не будут предложены принципы редукции подобных методологических оснований в конкретную методику, позволяющую получать верифицируемые результаты, «контекстуальный» или «интертекстуальный» подход (при всей его соблазнительности) не может конкурировать с методом А.А. Шахматова. А всякая попытка разработки подобной методики, видимо, неизбежно — поскольку единственной реальностью, непосредственно доступной историку, были и остаются тексты — заставит вновь обратиться к текстологии: единственной дисциплине, результаты которой так или иначе можно проверить.

Вопрос, судя по всему, лишь в том, *что* понимать под текстологией.

Видимо, настало время поставить вопрос о пределах использования филологической текстологии и разработке текстологии источниковедческой, которая отличается от первой целями и функциями. Подобно ей, она будет продолжать заниматься установлением (в специальном смысле этого термина) текстов и их генеалогией, выявлением пропусков и вставок, а также выявлять источники, на которые опирались авторы и редакторы анализируемого произведения. В то же время, в отличие от текстологии филологической, основная цель ее, видимо, должна состоять не в определении «канонического» текста или «последней воли автора» (что необходимо литературоведам для подготовки публикации данного произведения⁴⁴), а в реконструкции генеалогии текста источника как таковой.

Впрочем, такая постановка вопроса не нова. Еще в 1966 г. С.Н. Азбелев дал определение «исторической» текстологии: «Текстология — вспомогательная историческая дисциплина, устанавливающая генетические взаимоотношения текстов путем сравнительно-исторического изучения их»⁴⁵. И дело здесь не в том, «лучшее» это «определение текстологии»⁴⁶, нежели то, что дал Д.С. Лихачев, или нет. Азбелев просто предложил определение *другой* текстологии — той, которая в большей степени волнует историков («вспомогательной исторической дисциплины»), а не филологов.

Традиционный текстологический анализ опирается на признание текста летописи *произведением* (при всех оговорках и условностях применения этого термина по отношению к древнерусскому источнику вообще и летописи в частности⁴⁷). Именно такое признание — осознается это или нет — лежит в основе шахматовской методики изучения текстов⁴⁸. В таком виде — как *завершенный* на некотором этапе текст — летопись стала объектом структурного анализа, одним из воплощений которого и является анализ текстологический.

Между тем, любое древнерусское произведение практически всегда предстает перед исследователем в нескольких вариантах, не совпадающих в точности друг с другом. Такая вариативность обычно трактуется как последовательные, не всегда намеренные изменения текста, связанные с его многократным переписыванием. Однако точно на таких же основаниях вполне можно полагать, что перед нами — определенная последовательность своеобразных черновиков текста произведения, ни один из которых не претендовал на «каноничность». Каждое изменение в предшествующем тексте — еще один «авторский» вариант, «проба пера»⁴⁹. Каждое дополнение или, напротив, сокращение текста вполне сопоставимо с той работой, которую

современный нам автор ведет над своей рукописью. В летописании эта черта древнерусской литературы проступает, пожалуй, наиболее наглядно⁵⁰. Предельно четко эту особенность летописания сформулировал Д.С. Лихачев: «История вплоть до XVI в. не имела для русских людей законченных периодов, а всегда продолжалась современностью», поэтому «летопись фактически не имеет конца; ее конец в постоянно ускользающем и продолжающемся настоящем»⁵¹.

Такая постановка вопроса позволяет вновь — после А.А. Шахматова — уйти (на время) от восприятия летописного свода как *законченного* текста. Для этого достаточно признать, что любой список не дает нам полного представления о летописи как о произведении в полном смысле слова. Он — лишь набросок, черновик, правка промежуточного текста, отличный от того вида, в котором летопись должна была предстать перед своим основным, *окончательным* Читателем. Подобный взгляд на летописание позволяет использовать для его исследования *постструктуралистскую методологию*, на которой, в частности, и базируются методы *генетической критики*, разрабатываемой во Франции в течение последних тридцати лет⁵².

По определению одного из создателей этого направления, «противостоя текстовой закрытости и неподвижности структурализма, от которого она, однако, унаследовала методы анализа и размышления о текстуальности, вступая в спор с рецептивной эстетикой, которая занимается *восприятием* текстов, а не их *созданием*, генетическая критика принесла с собою новый взгляд на литературу. Ее предмет — литературные рукописи, в той мере, в какой они содержат следы развития, становления текста. Ее метод — обнажение плоти и процесса письма, а также построение целой серии гипотез о самой письменной деятельности. Ее цель: описать литературу как делание, деятельность, движение»⁵³. Генетические критики на основании анализа «видимых следов действия творческого механизма» — максимально доступного исследователю числа рукописей произведения, «разложенных в определенном порядке», — пытаются реконструировать «предысторию» текста⁵⁴. От конкретной рукописи — «застывшего, изолированного, зачастую прерывистого следа пишущей руки» — генетический критик «мысленно переходит к повторяющимся операциям, из которых состоит процесс письма — написать, добавить, вычеркнуть, заменить, переставить местами. В свою очередь, размышления об операциях приводят генетического критика к гипотезам о той ментальной деятельности, которая за ними скрывается». Следуя этим путем, генетический критик «строит предположения о путях развития письма и об особенностях того творческого процесса, который Пруст, вслед за Леонардо да Винчи, назвал *cosa mentale* [умственная вещь — *um.*]»⁵⁵.

Правда, генетические критики неоднократно подчеркивали, что предпочитают иметь дело «с рукописями современных писателей». И это предпочтение вполне объяснимо: «мы имеем в виду литературу совершенно определенного рода, — уточняют они, — литературу современную, такую литературу, которая предполагает рефлексию текста над самим собой (текст и рукопись содержат следы этой рефлексии, следы становления письма) и трансгрессию (в рукописи сталкиваются тяга к воспроизводству уже добытого знания и всплески творческой энергии). В другие литературные эпохи

предпосылки были иными»⁵⁶. Однако это временное ограничение в случае с летописями не срабатывает, поскольку летописеведы, как мы уже отмечали, подобно генетическим критикам, исследуют «процессы, не имеющие конца»⁵⁷.

Генетическая критика основывается на данных и методах классической текстологии, — но не ограничивается ими. Последовательные этапы развития текста, установленные текстологически, становятся основой *генетического досье*⁵⁸: подборки последовательных вариантов, «выписок» цитат, сокращений, дополнений и вообще любой правки «исходного» текста. Причем это досье всегда будет заведомо неполным⁵⁹, поскольку значительная часть его утрачена по разным причинам (и, прежде всего, потому, что никто не собирался хранить его). На основе генетического досье воссоздается *авантекст* произведения⁶⁰ — «его новое синтетическое прочтение, реконструирующее последовательность генезиса»⁶¹. По сути, авантекст представляет собой *реконструкцию* генезиса текста источника. Важным элементом этого процесса воссоздания логики формирования текста является постоянная проверка того, подтверждается ли рабочая гипотеза исследователя на всем пространстве авантекста или лишь в отдельных его частях.

Таким образом, генетические критики, восстанавливающие авантекст, фактически решают ту задачу, которую Ф. Шлейермахер называл собственно *пониманием*: реконструировать сам процесс репрезентации образа, формулирования мысли, скрытых в готовом тексте, с которым имеет дело интерпретатор⁶². Тем самым генетическая критика закрывает лауну, отмеченную нами, — между классической текстологией (которая идет от списка к тексту, а от него — к произведению) и источниковедением (которое движется параллельно текстологическому анализу, но не совпадает с ним: от критики текста источника к его интерпретации, завершающейся исторической реконструкцией). Связующим звеном в этой цепи и оказывается генетическая критика. Основываясь на результатах текстологических наблюдений, она гипотетически реконструирует сам процесс создания текста, двигаясь от его внешней формы к форме внутренней, а от нее (учитывая память контекста тех выписок и цитат, которые дополняют и развивают исходный текст, либо его вычеркнутых фрагментов) — к реконструкции самого образа события, реальности стоящей за текстом источника.

Именно на генетическом (а не на собственно текстологическом) уровне становится возможной реконструкция общей характеристики и замысла произведения, что, как уже отмечалось, является необходимым предварительным условием использования его в качестве исторического источника.

Важной особенностью трактовки текста, предлагаемой на основании генетической критики, является то, что она принципиально верифицируема. В случае несогласия с ней, исследователь должен предложить свой вариант генетического досье и, соответственно, свой авантекст источника.

Кроме того, в результате такого анализа яснее становится авторский замысел — основной фильтр, сквозь который автор источника «просеивает» всю информацию, которую он получает извне. Именно этот замысел и определяет, скажем, набор и порядок изложения известий в летописи. Мало того, он в значительной степени определяет и форму изложения, поскольку ориентирует автора (редактора) на определенные литературные параллели. При

генетическом анализе «литературный этикет» превращается в содержательную форму (если литературоведов интересует, так сказать, психология литературной формы, то историка — психология ее содержания). А между «зернами гипертекста», коими представляются вставные цитаты и промежуточные варианты описания, восстанавливаются связи, «которые их соединяют и которые трансформируют “набор” текстовых фрагментов в динамическую сеть, порождающую смысл»⁶³.

Анализ имманентного развития смысловых структур и потенций каждого сюжета или сообщения — наряду с контекстуальным анализом цитат, которые использует (не может не использовать при общем центонно-парафрадном — компилятивном — способе создания древнерусского текста) автор в своих описаниях, — позволяет добраться до общего смысла, *понимания* текста источника. Подобная методика, кажется, ближе всего стоит к тому, что Жак Деррида называет *деконструкцией* текста (хотя и не полностью с ней совпадает): «разборка концептуальных оппозиций, поиск “апорий”, моментов напряженности между логикой и риторикой, между тем, что текст “хочет сказать”, и тем, что он “принужден говорить”»⁶⁴.

Такой подход, однако, несколько меняет перспективу дальнейших исторических исследований. В случае его использования изложение невольно переходит из плоскости описаний того, «как это было на самом деле», в плоскость реконструкций, которые будут рассказывать о том, *кем себя считали* авторы (редакторы) и читатели изучаемых источников, *как* они представляли свои сообщества, *из-за чего и почему* они вступали в конфликты, *как* они оценивали результаты происходящего, и т.п. вопросы. Это будут исследования, в центре внимания которых будет стоять то, что сейчас часто называют модным словечком *дискурс*, в том значении его, который имел в виду М. Фуко, писавший: «дискурс — а этому не перестает учить нас история — это не просто то, через что являют себя миру битвы и системы подчинения, но и то, ради чего сражаются, то чем сражаются, власть, которой стремятся завладеть»⁶⁵.

В то же время, такой подход не исключает традиционных взглядов на изучение исторических источников и создание исторических реконструкций. Он лишь дополняет их, открывая те стороны источника (и самой жизни его автора и читателей), которые прежде были недоступны. Необходимо лишь достаточно строго различать наши представления о том, что и как происходило в прошлом, и то, как все это представлялось современникам. Неосознанная подмена того, «что было на самом деле», образами, которые были порождены этим самым «что было», а также отождествление современных образов с образами людей прошлого — источник химер общественного сознания, основа для пропагандистских трюков самых разных свойств и качеств.

При этом текстология занимает подобающее ей место в гуманитарном исследовании. При таком подходе не только точнее определяется область ее «юрисдикции», компетенции и приоритетов, но и намечаются сферы, в которые она вторгаться не может и не имеет права — в частности, для историков, в вопросе преодоления того, что обычно называют потребительским отношением к источнику. Полагаю, только двойное — «систематическое» и «несистематическое», «извне» (текстологическое) и «изнутри» (генетическое) — прочтение древнерусских источников позволит ближе подойти к пониманию

их текстов, сделать следующий после А.А. Шахматова шаг в научном изучении древнерусского летописания как исторического источника и, главное, сделает выводы максимально верифицируемыми.

¹ Подробнее см.: *Marrou H.I. De la connaissance historique. Paris, 1972.*

² Ср.: «истолкование спорных вопросов источниковедческого анализа должно представлять собой не догадку, т.е. изложение одного из возможных вариантов объяснения текста, а давать читателю строго обоснованную гипотезу, т.е. наилучшее понимание текста, доказывая одновременно невозможность или меньшее вероятие всех других объяснений» (*Зимин А.А. О методике изучения повествовательных источников XVI в. // Источниковедение отечественной истории: Сборник статей. М., 1973. Вып 1. С. 211.*)

³ По словам Я.С. Лурье, «в печати этот термин, употреблявшийся в повседневном научном общении 20–30 х годов, появился лишь один раз. В 1934 г. при обсуждении доклада Б.Д. Грекова “Рабство и феодализм в древней Руси” С.Н. Чернов заметил: “Если подойти к тому, как Б.Д. Греков пользуется источниками, я бы сказал (пусть не обидится на меня Б.Д.), что его отношение к ним в известной мере потребительское. Б.Д. имеет перед собой источник и ограничивается тем, что просто потребляет его, *совсем не интересуясь тем, как он приготовлен в своем целом и в своих частях*” [Известия Гос. Академии истории материальной культуры. М.; Л., 1934. Вып. 86. С. 111–112]» (*Лурье Я.С. Предисловие // Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 29; курсив мой. — И.Д.*). Более подробное объяснение того, как понималось в советской историографии «потребительское отношение» к источнику, дал чуть позднее М.Д. Приселков: «если историк, не углубляясь в изучение летописных текстов, произвольно выбирает из летописных сводов разных эпох нужные ему записи, как бы из нарочно для него заготовленного фонда, т.е. не останавливает своего внимания на во-просах, когда, как и почему сложилась данная запись о том или ином факте, то этим он, с одной стороны, обессиливает запас возможных наблюдений над данным источником, так как определение первоначального вида записи и изучение ее последующих изменений в летописной традиции могли бы дать исследователю новые точки зрения на факт и объяснить его летописное отражение, а, с другой стороны, при этом историк нередко может попасть в то неловкое положение, что воспримет факт неверно, т.е. в его московской политической трактовке, через которую прошло огромное количество дошедших до нас летописных текстов» (*Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. [2-е изд.] СПб., 1996. С. 36; курсив мой. — И.Д.*)

⁴ *Приселков М.Д. Рецензия на книгу Вл. Пархоменко «Начало христианства Руси» // Известия Отделения русского языка и словесности АН. СПб., 1914. Т. 19. Кн. 1; Приселков М.Д. Русское летописание в трудах А.А. Шахматова // Известия Отделения русского языка и словесности АН за 1920 г. Пг., 1922. Т. 25; Пресняков А.Е. А.А. Шахматов в изучении русских летописей // Там же.*

⁵ Приведу всего лишь одно характерное высказывание последних лет: «игнорировать результаты сравнения доступных нам летописей, “потребительски” использовать летописные рассказы “как таковые”, без учета параллельных текстов и летописной генеалогии, нельзя — это неизбежно приводит к произвольности и необидительности выводов, основанных на таких построениях» (*Лурье Я.С. Две истории Руси XV века: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. СПб., 1994. С. 13.*)

⁶ *Вовина-Лебедева В.Г. К вопросу о методах исследования нарративных текстов // Отечественная история, 2002. № 4. С. 124.* При этом как-то «само собой» забывается, что исследователи так и не смогли договориться относительно того, что же, собственно, представляет собой метод текстологии (Ср., напр.: *Лихачев Д.С. По поводу статьи Б.Я. Букштаба // Русская литература. 1965. № 1. С. 84; Прохоров Е. Предмет, метод и объем текстологии как науки // Русская литература. 1965. № 3. С. 149; Азбелев С.Н. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина // История СССР. 1966. № 4. С. 91, и др.)*

⁷ Ср.: *Лихачев Д.С., Янин В.Л., Лурье Я.С. Подлинные и мнимые вопросы методологии изучения русских летописей // Вопросы истории. 1973. № 8. С. 197; Черепнин Л.В. Спорные вопросы изучения Начальной летописи в 50–70-х годах // История СССР. 1972. № 4. С. 52–53 и др.; Черепнин Л.В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин // Источниковедение отечественной истории. М., 1973. Вып. 1. С. 54–60, и др.*

⁸ *Муравьева Л.Л. Московское летописание второй половины XIV – начала XV века. М., 1991; Лурье Я.С. Две истории Руси XV века: Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. СПб., 1994; Бобров А.Г. Новгородские летописи XV века. СПб., 2001, и др. Симптоматично и переиздание классических работ как*

самого А.А. Шахматова (*Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях*. М.; Жуковский, 2001; *Шахматов А.А. История русского летописания*. СПб., 2002. Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Кн. 1: Разыскания о древнейших русских летописных сводах), так и наиболее последовательного его ученика, М.Д. Приселкова (*Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв.*; *Приселков М.Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста*. 2-е изд. СПб., 2002).

⁹ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977. С. 22–23. При этом правда, оставалось неясным, что имеется в виду под «историко-филологическими науками». Ср.: «Текстология не может тормозить развитие истории» (*Пацуто В.Т. Некоторые общие вопросы летописного источниковедения // Источниковедение отечественной истории: Сборник статей*. М., 1973. Вып. 1. С. 67). С другой стороны, звучали призывы не превращать текстологию в «служанку» «всевозможных теоретических концепций» (*Лурье Я.С. О гипотезах и догадках в источниковедении // Источниковедение отечественной истории: Сборник статей*. 1976. М., 1977. С. 40).

¹⁰ Ср., напр.: «Итак, Новгородская I летопись позволяет установить ряд вставок, внесенных в текст составителями “Повести временных лет”. Выделив из состава “Повести” вставные статьи, мы получим текст, дающий некоторое представление о том, какие известия о событиях на Руси IX–X вв. имелись в древнейшей летописи. Впрочем, и в таком реконструированном виде летописные известия все-таки предстанут перед нами не в своем первоначальном виде, а в более поздней переработке, так как и текст Новгородской летописи уже имеет *составной, компилятивный* характер» (*Тихомиров М.Н. Начало русской историографии // Вопросы истории*, 1960. № 5. С. 48; курсив мой. — И.Д.).

В то же время, если этого не удастся сделать, историк, как правило, тут же предлагает альтернативную версию, «текстологически» объясняющую такую невозможность. Так, А.А. Зимин обращает внимание на то, что «еще А.А. Шахматов установил, что в рассказ 1037–1039 гг. составитель Начального свода 1093–1095 гг. вставил отрывок из паремейника [Вставка “велика бо бывает полза... възприемлет душа велику ползу” (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 152, 153; *Шахматов. Разыскания... С. 165*). Впрочем, при реконструкции Древнейшего свода Шахматов опускает и предшествующий текст (“якоже бе се некто” до начала вставки), не давая этому объяснения (*Шахматов. Разыскания... С. 583*). — *примечание А.3.*]. Текст паремейника с добавлениями совершенно невозможно вырвать из общего рассказа 1037–1039 гг. о построении Софии, заботе Ярослава о просвещении и монастырях [В тексте рассказа, как и в полагаемой А.А. Шахматовым вставке, неоднократно говорится о любви Ярослава к книгам (ср. “книгам прилежа и почитая е часто в ночи и в дне и... списаша книги многы и сниска имиже поучашеся вернии людье наслаждаются ученья божественнаго...” и т.д. (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 151, 152). — *примечание А.3.*]. Начало предполагаемой вставки является логическим продолжением предыдущего рассказа о пользе книжного учения. Если считать, что паремейником пользовался только составитель Начального свода, то следует признать, что весь рассказ под 1037–1039 гг. принадлежит его же перу» (*Зимин А.А. Правда Русская*. М., 1999. С. 144–145).

¹¹ Блестящие примеры оригинальных текстов, созданных древнерусскими проповедниками почти целиком из сакральных цитат, во множестве приводит Е.Б. Рогачевская (*Рогачевская Е.Б. Некоторые особенности средневековой цитации: На материале ораторской прозы Кирилла Туровского // Филологические науки*. 1989. № 3. С. 16–19; *Рогачевская Е.Б. Библийские тексты в произведениях древнейших русских проповедников: К постановке проблемы // Герменевтика древнерусской литературы X–XVI вв.* М., 1992. Сб. 3. С. 181–199, и др.).

¹² *Кучкин В.А. Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников: XIII – первая треть XIV в. // Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн: X – начало XX в.* Сб. научн. трудов. М., 1990. Вып. 1. С. 24, 61 (прим. 49).

¹³ Подробнее см.: *Лихачев Д.С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII веков*. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1983. С. 181–244. Ср., напр.: «При сравнении приведенных вариантов Предисловия [к Повести временных лет] видно, как активно изменяется текст любого древнерусского произведения. Все четыре варианта представлены рукописями XV–XVII вв., т.е. они на многие века отстоят от первоначальной записи XI в. В подобных случаях выявить этот первоначальный текст — задача почти неразрешимая, но условия любого текстологического исследования обязывают обращаться к решению такой задачи. Все четыре варианта Предисловия претерпели самые различные изменения. Практика анализа древнерусских произведений показывает, что в любом из них может сохраниться первоначальная деталь текста, утраченная другими вариантами, независимо от того ранний это вариант (XV в.) или поздний (XVII в.). Решить вопрос о первичности или вторичности того или иного чтения необычайно трудно» (*Зиборов В.К. О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* Л., 1995. С. 134).

¹⁴ *Тихомиров М.Н.* Начало русской историографии. С. 43–48, 51–52; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 160–173.

¹⁵ Последний пример такого рода — докторская диссертация Ю.Д. Акашева (*Акашев Ю.Д.* Историко-этнические корни русского народа. М., 2000.) Между тем, сегодня уже очевидно, что все «избыточные» сведения первого русского историографа — плод его собственных измышлений (подробнее см.: *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. М.; К., 2005).

¹⁶ *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР: Учеб. пос. [2-е изд.] М., 1962. Вып. 1: С древнейших времен до конца XVIII века. С. 66. Ср.: «Принимая за дату написания первых летописных известий середину или вторую половину XI в., многие историки со странной непоследовательностью вполне серьезно цитировали и комментировали летописные сказания, относящиеся даже к IX в. В силу этого, например, легенда о призвании князей трактовалась как известие достоверное, хотя тут же сказание о Кие, Щеке и Хориве зачислялось в разряд преданий» (*Тихомиров М.Н.* Начало русской историографии. С. 46 [перепечатка из журнала «Вопросы истории». 1960. № 5]).

¹⁷ Одной из немногих работ, посвященных анализу текстологических оснований (точнее, их отсутствию) данной гипотезы Д.С. Лихачева, стала фундаментальная статья Д.А. Баловнев (*Баловнев Д.А.* Сказание «о первоначальном распространении христианства на Руси»: Опыт критического анализа // *Церковь в истории России.* М., 2000. Сб. 4. С. 5–46). К сожалению, критическая проверка других многочисленных гипотез, касающихся ранних этапов летописной (вернее, «предлетописной») работы древнерусских книжников, до сих пор не проведена.

¹⁸ Избыточные известия Никоновской летописи, которые были положены Б.А. Рыбаковым в основу этой гипотезы, проанализировал в свое время Б.М. Клосс. Он пришел к выводу, что часть уникальных известий за 6375/867–6397/889 гг. «вполне объясняется интересами той наступательной политики в отношении Казани, которую проводило московское правительство в 20-х годах XVI в., когда составлялась Никоновская летопись», другие же сведения «носят отчетливо легендарный характер или основаны на домыслах составителя». Впрочем, замечает Б.М. Клосс, «проблема уникальных известий Никоновской летописи во всей ее полноте... заслуживает самостоятельного изучения» (*Клосс Б.М.* Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. М., 1980. С. 186–187, 189).

¹⁹ *Черепнин Л.В.* Повесть временных лет, ее редакции и предшествующие ей летописные своды // *Исторические записки.* [Б.м.,] 1948. Вып. 25; *Тихомиров М.Н.* Начало русской историографии. С. 56; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. С. 187 и 190–192.

²⁰ *Лурье Я.С.* Изучение русского летописания // *Вспомогательные исторические дисциплины.* Л., 1968. Вып. 1. С. 30.

²¹ Скажем, в рассказе о «чудо-вищной мести» Ольги Б.А. Рыбакову удалось ощутить «древлянский дух» (*Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. С. 180–181). Более убедительным представляется истолкование этого рас-сказа как фольклорного в своей основе повествования, прославляющего мудрость Ольги (ср.: *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 132–137).

²² Так, анализируя принципы, основываясь на которых А.А. Шахматов выделял вставные тексты, В.М. Истрин отмечал, что «исходным пунктом для признания той или другой вставки является исключительно субъективное понимание каждого отдельного летописного рассказа. Но такое субъективное понимание текста, соединенное с особенным стремлением видеть чуть ли не на всякой странице позднейшую вставку, естественно, вызывает возражение, и мы видели, что во всех случаях нет никаких оснований видеть какие-либо противоречия, которые указывали бы на наличие позднейших вставок» (*Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А.А. Шахматова в области древнерусской летописи // *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук.* Пг., 1923. Т. 26. С. 91; ср.: *Истрин В.М.* Исследования в области древнерусской литературы. СПб., 1906. I–V. С. 153, 165, 173–174 и др.).

²³ *Лурье Я.С.* О шахматовской методике исследования летописных сводов // *Источниковедение отечественной истории: Сб. статей.* 1975. М., 1976. С. 97.

²⁴ *Лурье Я.С.* О шахматовской методике... С. 101.

²⁵ *Пауто В.Т.* А.А. Шахматов — буржуазный источниковед // *Вопросы истории.* 1952. № 2. С. 61; *Пауто В.Т.* Некоторые общие вопросы летописного источниковедения // *Источниковедение отечественной истории.* М., 1973. Вып. 1. С. 72.

²⁶ *Шахматов А.А.* Отзыв о сочинении С.К. Шамбинаго «Повести о Мамаевом побоище // *Отчет о XII присуждении премии митрополита Макария.* СПб., 1910. С. 84–85.

²⁷ См.: *Шахматов А.А.* Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни // Научный исторический журнал. СПб., 1914. Т. 2. Вып. 2. № 4. С. 32 [ссылка В.Т. Пашуто].

²⁸ *Пашуто В.Т.* А.А. Шахматов — буржуазный источниковед. С. 62.

²⁹ *Пашуто В.Т.* Некоторые общие вопросы летописного источниковедения // Источниковедение отечественной истории: Сборник статей. М., 1973. Вып. 1. С. 70.

³⁰ Напр.: *Черепнин Л.В.* Спорные вопросы изучения Начальной летописи в 50–70-х годах // История СССР. 1972. № 4; *Кузьмин А.Г.* Спорные вопросы методологии изучения русских летописей // Вопросы истории. 1973. № 2; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. С. 5–54, и др.

³¹ *Воронин Н.Н.* «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. М.; Л., 1957. Т. 13. С. 14 [ссылка А.Г. Кузьмина].

³² *Рыбаков Б.А., Филлин Ф.П., Кузьмина В.Д.* Старые мысли, устарелые методы: Ответ А.А. Зимину // Вопросы литературы. 1967. № 3. С. 158 [ссылка А.Г. Кузьмина].

³³ *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы... С. 53–54.

³⁴ В этом отношении любопытно замечание С.Я. Сендеровича: «Шахматов, хотя и обладал отличной интуицией относительно характера находившегося перед ним текста, никогда не анализировал тексты в качестве литературных целостностей» (*Сендерович С.Я.* Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии // Из истории русской культуры. М., 2000. Т. 1: Древняя Русь. С. 472).

³⁵ *Сендерович С.Я.* Метод Шахматова... С. 476.

³⁶ *Сендерович С.Я.* Метод Шахматова... С. 477.

³⁷ Позволю себе еще раз напомнить, что сама такая постановка вопроса радикально расходится с отечественной историографической традицией последнего полувека.

³⁸ *Сендерович С.Я.* Метод Шахматова... С. 477–478.

³⁹ Д.С. Лихачев прямо отмечает: «религиозные воззрения... не пронизывали собою всего летописного изложения» (*Лихачев Д.С.* «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк // Повесть временных лет / Подгот. текста, перевод, статьи и комм. Д.С. Лихачева / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. М., 1996. С. 297; ср.: *Лихачев Д.С.* Литература — реальность — литература. Л., 1981. С. 129–130, и др.). Дело доходит до того, что специфика даже заведомо конфессиональных текстов, таких как «Сказание о чудесах Владимирской иконы» или житии Леонтия Ростовского, видится «не в “церковности”, как считают некоторые исследователи», а в «светском, государственно-политическом пафосе их отличающем». При этом прямо говорится, что «Сказание о Леонтии Ростовском», «несмотря на агиографический жанр, ... пронизано светскими темами» (*Филитовский Г.Ю.* Столетие дерзаний: Владимирская Русь в литературе XII в. М., 1991. С. 76).

⁴⁰ При этом надеяться, что в распоряжении историка, занимающегося историей Древней Руси, окажется комплекс источников, подобный тому, который позволил в свое время К. Гинзбургу выяснить, что и, главное, как читал Меноккио, — не приходится.

⁴¹ «Мы назовем интертекстуальностью... текстуальную интеракцию, которая происходит внутри отдельного текста. Для познающего субъекта интертекстуальность — это понятие, которое будет признаком того способа, каким текст прочитывает историю и вписывается в нее» (*Kristeva Y.* La révolution du langage poétique: L'avant-garde à la fin du XIX-e siècle. P., 1974. P. 443).

⁴² Впрочем, эта «бульшая корректность», пожалуй, в еще большей степени разрушает исследуемый текст. В свое время Л.М. Баткин отмечал: «Вычлененные из текста правила его организации, значения, общие места, мировоззренческие мотивы наверняка окажутся похожи на что-то еще, на как будто такие же правила и мотивы в других текстах или вовсе в других эпохах и регио-нах. В конечном счете: все было всегда, все подобно всему... Действительно: есть тысячелетние традиции, есть “вечные идеи”, есть эпохальные или даже межэпо-хальные, невероятно устойчивые черты сознания; отсюда можно двигаться к установлению совершенно уже сверхисторических, антропологических условий и струк-тур. Во всяком случае, выясняется, что конкретное богатство текста сводимо к богат-ству ВНЕтекстовых, ПРЕДтекстовых, МЕТА-текстовых кодов и ментальностей. Тогда сам текст, с его своеобразием, снят исследованием, открывающим в нем знако-мое, общее с другими текстами. Он вос-производит, но не производит культуру...» (*Баткин Л.М.* Два способа изучать историю культуры // Вопросы философии. 1986. № 12. С. 107; курсив мой. — И.Д.).

⁴³ Ср.: «Продемонстрированный план возможно обнаружить только в культурно-исторической перспективе, выходящей за рамки собственно русской истории, то есть путем включения русской истории в тот контекст, в котором она возникла именно как культурная история» (*Сендерович С.Я.* Метод Шахматова... С. 494). Очевидно, такое «включение» не требует от историка

предварительного «внутреннего» анализа источника — достаточно определить время и место его возникновения.

⁴⁴ Ср.: «Считалось, что изучение рукописей ограничивается “добыванием” текста памятника, наиболее близкого авторскому оригиналу..., который должен быть положен в основу издания» (Лихачев Д.С. *Текстология*. С. 25; ср.: «Задача текстологии состоит в том, чтобы получить текст, как можно более близкий к оригинальному (*constitutio textus*)». — *Maas P. Textual Criticism*. Oxford, 1958. P. 1; «Задачу “текстолога” можно определить как восстановление текста, насколько это возможно, в его оригинальной форме, если под “оригинальной формой” мы понимаем форму, задуманную автором». — *Postgate J.P. Textual Criticism // Enciclopedia Britanica*. 1929. Vol. 14. P. 709; «Техника восстановления текстов в форме, как можно более близкой к оригинальной, называется текстологией». — *Kenney R. History, Textual Criticism // Enciclopedia Britanica: Macropaedia*. 15th ed. Chicago, 1985. Vol. 20. P. 676). Д.С. Лихачев категорически отказал «современной» текстологии в подобной цели. Однако тут же он неоднократно — в иных формах — вынужден вернуться к ней: «текстология ставит себе целью изучить историю текста памятника на всех этапах его существования в руках у автора и в руках его переписчиков, редакторов, компиляторов, т.е. на протяжении всего того времени, пока изменялся текст памятника. Только путем полного изучения истории текста памятника как единого целого, а не путем эпизодической критики отдельных мест может быть достигнуто и *восстановление первоначального авторского текста* памятника». И далее: «Сперва полностью изучить историю текста памятника, а потом его критически *издать*... — таков принцип, к которому постепенно приходят современные... текстологи-медиевисты» (Лихачев Д.С. *Текстология*. С. 27; курсив мой. — *И.Д.*). Единственное принципиальное отличие «новой» текстологии от «старой», которое удается сформулировать Д.С. Лихачеву, — это то, что вторая руководствовалась диаметрально противоположным принципом: «Сперва *издать* — потом исследовать: таков, в основном, был принцип старого русского литературоведения» (Там же. С. 26). Как видим, несмотря на стремление Д.С. Лихачева перенести акцент на собственно изучение истории текста, текстология — как «старая», так и «новая» — продолжает определяться «как “система филологических приемов” к изданию памятников» (Там же, со ссылкой на кн.: *Томашевский Б.В.* Писатель и книга: Очерк текстологии. 2-е изд. М., 1959. С. 30). Мало того, теперь издание «памятника» прямо называется конечной целью, которую преследует текстология (для «старой» текстологии, по определению самого Д.С. Лихачева, публикация оказывалась промежуточным звеном в изучении текста). При этом, как видим, по существу текстология продолжает оставаться «системой приемов к добыванию первоначального текста для его издания» (Лихачев Д.С. *Текстология*. С. 26). Впрочем, еще треть века тому назад В.Т. Пашуто отметил: «Идущий спор о том, как вести работу — сначала изучать, а потом публиковать или наоборот, кажется мне надуманным...; история науки свидетельствует о том, что это неразрывный процесс и едва ли стоит наперед отдавать предпочтение той или иной тенденции» (*Пашуто В.Т.* Некоторые общие вопросы летописного источниковедения // *Источниковедение отечественной истории: Сборник статей*. М., 1973. Вып. 1. С. 67). Впрочем, Д.С. Лихачев давал и «широкое» определение текстологии: в советское время, по его мнению, «история текста памятника стала рассматриваться в самой тесной связи с мировоззрением, идеологией авторов, составителей тех или иных редакций памятников и их переписчиков. История текста явилась в известной мере историей их создателей и отчасти... их читателей» (Лихачев Д.С. *Текстология*. С. 28). Другой вопрос, что *такой* филологическая текстология так и не стала.

⁴⁵ *Азбелев С.Н.* Текстология как вспомогательная историческая дисциплина // *История СССР*. 1966. № 4. С. 91.

⁴⁶ *Пашуто В.Т.* Некоторые общие вопросы летописного источниковедения. С. 70.

⁴⁷ Подробнее см.: Лихачев Д.С. *Текстология*. С. 129–131 и др.).

⁴⁸ Так, если К.Н. Бестужев-Рюмин, анализируя происхождение и состав Повести временных лет, приходил к выводу, что на нее «трудно смотреть... как на цельное произведение» (*Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV века. 1: Повесть временных лет; 2: Летописи южно-русские. СПб., 1868. С. 59), то по мнению А.А. Шахматова, особенность летописей состояла как раз в том, что «это были литературные произведения, дававшие широкий простор личному чувству автора, считавшего себя полным и безответственным хозяином накопленного им ма-териала — предшествовавших летописных сводов, летописей, веденных другими лицами, сказаний, известных по другим памятникам» (*Шахматов А.А.* Разбор сочинения И.А. Тихомирова «Обозрение русских летописных сводов Руси Северо-Восточной». СПб., 1899. С. 6; *Шахматов А.А.* Разбор сочинений И.А. Тихомирова о летописании северо-восточной Руси, московском и тверском // *Записки АН по историко-филологическому отделению*.

СПб., 1899. Т. 4. № 2. С. 108). По словам А.Е. Преснякова, в отличие от своих предшественников, «А.А. Шахматов иначе подошел к летописным сводам. Он первый понял их как цельные труды старой русской книжности, преследовавшие свои определенные литературные и публицистические задачи, отнюдь не исчерпанные подбором практического материала разнородных известий в хронологическом порядке» (*Пресняков А.Е. А.А. Шахматов // Дела и дни. Пг., 1920. Кн. 1. С. 613*). Ср.: «После того, что сделано в изучении русского летописания А.А. Шахматовым (в плане литературоведческом) и А.Е. Пресняковым и М.Д. Приселковым (в применении к задачам исторического построения), мне оставалось только отказаться от “протокольной” трактовки летописных повествований в наивно-реалистическом роде и применить к ним метод литературного анализа, рассматривая их не как счастливо сохранившиеся подобно “газетной” (хотя и бедной) хроники, а как литературное произведение данной исторической секунды, отразившее прежде всего именно эту секунду с ее зло-бами дня, полемики, тенденциями и борениями» (*Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. 2-е изд. М.; Л., 1966. С. 10*).

⁴⁹ Ср.: вывод А.А. Шахматова о том, что каждый летописный список является звеном в системе текстов, развивавшейся на протяжении всей истории русского летописания с XI по XVI в. Поэтому-то, считал А.А. Шахматов, и неправомерно стремиться к восстановлению только первоначального текста и игнорировать сохранившиеся списки, имеющие самостоятельное значение как этапы работы над предшествующими текстами (*Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А. Тихомирова «Обозрение русских летописных сводов Руси Северо-Восточной».* СПб., 1899. С. 6).

⁵⁰ Такое понимание генезиса летописного текста, правда противоречит уже знакомому нам положению, сформулированному Д.С. Лихачевым, о том, что «о более или менее далеком прошлом средневековые авторы не писали новых произведений, предпочитая соединять и перерабатывать старые, составлять своды, сохранять всю старую фактическую основу, цена в старых произведениях документ, подлинность» (*Лихачев Д.С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк. С. 293*). Зато оно хорошо подтверждается историей конкретных древнерусских текстов, в том числе летописных.

⁵¹ *Лихачев Д.С. «Повесть временных лет»: Историко-литературный очерк. С. 293; Лихачев Д.С. Великое наследие... С. 72.*

⁵² Подробнее см.: Генетическая критика во Франции: Антология. М., 1999. Вот какое определение дает генетической критике Е. Дмитриева: «Течение в современной французской науке о литературе; объектом изучения генетической критики является генезис произведения, генезис мыслительной деятельности художника; материальной опорой для генетической критики служат авторские рукописи. Частично совпадая с текстологией, генетическая критика отличается, в частности, от последней своей герменевтической направленностью, сосредоточенностью на теоретических проблемах, не связанных с издательской практикой» (*Дмитриева Е. Словарь // Генетическая критика во Франции. С. 284*).

⁵³ *Грезийон А. Что такое генетическая критика? // Генетическая критика во Франции. С. 33; ср.: определение генетической критики у Жерара Женетта: «более или менее организованный осмотр “кухни” [создания текста]..., познание путей и способов, посредством которых текст стал таким, каков он есть» (Genette G. Seyils. P., 1989. P. 368).*

⁵⁴ *Грезийон А. Что такое генетическая критика? С. 40.*

⁵⁵ Там же. С. 43.

⁵⁶ Там же. С. 27.

⁵⁷ Там же. С. 33. Ср., напр., только что приведенное высказывание Д.С. Лихачева.

⁵⁸ Ср.: «Досье рукописного свода считается составленным, когда исследователь завершил работу по материальной идентификации входящих в него элементов и когда в его распоряжении оказывается свод рукописей, систематизированный и разбитый на отдельные подмножества» (*Буази де, П.-М. К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения // Генетическая критика во Франции. С. 69*); «Произведение работает как “жесткий определитель” своего генезиса. Ретроспективно и со всей произвольностью свершившегося факта произведение производит жесткий отбор генетического материала, восстанавливая его порядок на основе следов генезиса, обнаруживаемых в завершеном произведении, или даже кладя в основу материальные характеристики, объединяющие отдельные части генетического досье с произведением (в соответствии с данным принципом в генетической критике осуществляется воссоздание генетического досье на основе имеющихся материалов). В этом смысле можно сказать, что не генезис детерминирует текст, а сам текст определяет свой генезис» (*Феррер Д. Шапка Клементиса: Обратная связь и инерционность в генетических процессах // Генетическая*

критика во Франции. С. 230–231).

⁵⁹ По словам А. Грезийона, «исследователь практически не бывает до конца уверен, что располагает всеми письменными следами рождения текста». К тому же, даже «самый полный набор рукописей — не что иное, как видимая часть в тысячу раз более сложного когнитивного процесса; подлинный же исток, зарождение замысла в уме творца, остается нам недоступным» (Грезийон А. Что такое генетическая критика? С. 50).

⁶⁰ «Авантекст как таковой [—] ... нечто, отличное от литературного произведения, но отличное и от тех “вариантов”, которые творцы академических изданий печатают в приложениях, отрывая их от генетической почвы, отправляя в конец тома, в научный аппарат. Между этими двумя полюсами располагается гетерогенное пространство, заполненное случайными, произвольными фигурами, — пространство, в котором проект, импульс переходят с нейронного уровня на вербальный, где слово ищет свой голос и свой путь, где текстуальность воплощается в изобретение, — пространство, открытое для всех, кто исследует познавательную способность, процесс высказывания и специфику творчества» (Грезийон А. Что такое генетическая критика? С. 45–46). При этом подчеркивается, что «авантекст (или изучение генезиса) представляет собой реконструкцию тех генетических операций, которые предшествовали созданию текста. Авантекст не есть свод рукописей, но выявление той логической системы, которая организует рукописи. Авантекст не существует вне аналитического дискурса, который, собственно, его и порождает, и потому авантекст зависит в первую очередь от компетенции генетического критика, который занимается его составлением, используя результаты анализа рукописей». Воссоздание же авантекста «заключается прежде всего в выборе конкретной точки зрения, специфического метода, позволяющего реконструировать преемственность между тем, что предшествовало тексту, и этим самым текстом в его окончательной данности» (Биази де, П.-М. К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения // Генетическая критика во Франции. С. 65, 66).

⁶¹ Биази де, П.-М. К науке о литературе. С. 78.

⁶² Здесь уместно вспомнить К. Маркса, который писал, что процесс труда «угасает» в его продукте (Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. С. 191).

⁶³ Лебрав Ж.-Л. Гипертексты — Память — Письмо // Генетическая критика во Франции. С. 267.

⁶⁴ Автономова Н. Деррида и грамматология // Деррида Ж. О грамматологии. М., 2000. С. 71.

⁶⁵ Фуко М. Порядок дискурса // Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. М., 1996. С. 52.

POLITICA LEGISLATIVĂ ȘI REGLEMENTAREA RAPORTURILOR JURIDICE DE DREPT PENAL ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ

*Elena Aramă,
Universitatea de Stat din Moldova*

Fenomenul juridic, fiind unul social, a evoluat pe parcursul istoriei în cea mai stînsă conexiune cu celelalte fenomene de origine socială. Totodată dreptul este un fenomen complex care își are originile în cele mai vechi timpuri; avînd nevoie de reglementări juridice pentru propria supraviețuire, societatea și-a creat aceste norme și pe cale cutumiară. În Moldova medievală dreptul cutumiar se numea «legea țării», «legea veche și bună», «obiceiul țării», «obîceai zemli» (tradus apoi ca «obiceiul pămîntului»).

Odată cu formarea statului medieval Moldova s-a constituit și un alt izvor al dreptului – normele edictate de domnitori conținute în hrisoavele domnești, perfectate de cancelaria domnească. De asemenea, au fost copiate și traduse unele izvoare legislative bizantine. Dar întrucît pînă la constituirea statului populația a viețuit în formațiuni politice de tipul voievodatelor, cnezatelor, ««țărilor», obiceiurile ce reglementau întregul lor mod de viață, de producere, de relații cu vecinii au continuat să se aplice și să se bucure de o largă considerație, astfel încît dreptul cutumiar rămîne izvor de drept și după constituirea statului.

Corelația dintre aceste două izvoare ale dreptului – dreptul cutumiar și legislația domnească – a fost diferită, oscilația în favoarea unuia sau altuia a fost predominantă în funcție de specificul raporturilor sociale pe care le reglementau. Cercetătorii istoriei dreptului, adresându-se subiectului izvoarelor dreptului penal medieval din Principatele Române, pot fi divizați în două grupuri în funcție de răspunsul la această întrebare: ce izvor al dreptului s-a utilizat pentru a reglementa raporturile juridice de drept penal?

Unii autori (de exemplu, I.Filitti, I.Condurachi, O. Suchianu) au răspuns că se aplica doar dreptul cutumiar, pe cînd alții (Șt. Longinescu, Șt. Berechet) au presupus că se aplicau legile scrise – codurile domnitorului Alexandru cel Bun și al domnitorului Vasile Lupu [1].

Situarea necondiționată pe una dintre cele două poziții ar însemna neluarea în considerare a unei anumite evoluții a dreptului penal și a politicii sociale și juridice a domnitorilor moldoveni, ce ar avea drept rezultat prezentarea unui studiu al dreptului penal ca un fenomen static, nesupus modificărilor.

Este cunoscut faptul că existența unui cod de legi pe timpul lui Alexandru cel Bun, pe care el l-ar fi preluat din Bizanț, nu a putut fi susținută din lipsa probelor științifice. Majoritatea cercetătorilor problemei consideră respectiva afirmație a lui Cantemir drept un act patriotic sau pun semnul egalității între acest pretins cod și nomocanoanele bizantine. Într-adevăr, în Moldova medievală au pătruns și erau copiate nomocanoane bizantine, cel mai celebru dintre care – Syntagma lui Matei Vlastares – a fost copiat în Moldova încă în sec. al XV-lea.

Syntagma lui Vlastares – «Adunare alfabetică a lucrurilor care în sfintele canoane se cuprind» – avea o prefață și 24 de titluri după numărul și denumirea literelor

alfabetului grec. Odată cu trecerea timpului, în Principatul Moldovei pătrundeau noi lucrări juridice de proveniență bizantină. Totodată pe parcursul sec. XV-XVI a sporit ponderea și importanța actelor legislative bizantine copiate în Moldova. Domnitorii moldoveni aveau o atitudine creatoare față de aceste acte, considerându-le mai mult o orientare, o povață. De fapt, în mentalitatea oamenilor de atunci (atât în Bizanț, cât și în alte state) legea nu avea un caracter strict obligator, ci era considerată îndrumare. Având la îndemână și dreptul cutumiar, și cel bizantin, domnitorii moldoveni creau norme noi juridice pe care, grație autorității obiceiului, le prezentau ca fiind norme de vechi drept cutumiar – «star zakon, obiceai zemli». În ce măsură se ținea cont în cadrul acestui proces de elaborare a normelor noi de obiceiurile vechi, destul de autoritare printre oameni, dar care nu mai convenea în întregime autorităților în noile condiții, putem afla analizând actele epocii ce au tangență cu dreptul penal. Printre actele respective, în afară de legislația domnească și cea receptată, trebuie să amintim și tratatele cu alte state, în temei cele vecine, precum Ungaria, Polonia, Cnezatul Lituanian.

Infrațiunea se considera a fi o faptă ce consta în pricinuirea unui prejudiciu și încălcarea legilor laice și religioase, iar pricinuirea prejudiciului nu numai particularilor, dar și puterii domnești, statului, organelor acestuia și care se sancționa. Termenul mai vechi utilizat pentru desemnarea infrațiunii era cel de “faptă” – “dilo”, iar apoi de “vină”. Într-un act de pe timpul lui Ștefan cel Mare, datat cu 1467, infrațiunile sînt clasificate în grave – «velicoie» și mai puțin grave – «maloe dilo» [2]. Ca o continuitate a dreptului cutumiar care considera persoana ca o valoare de primă mărime, infrațiuni grave omuciderea, răpirea miresei, infidelitatea conjugală, la care se adaugă în legătură cu diferențierea de avere și tâlhăria, precum și jaful repetat, furtul repetat și infrațiunile contra statului – trădarea domnitorului, uzurparea tronului. Infrațiuni mai puțin grave erau considerate certurile în târg, încăierările, furtul, dacă infractorul era prins în flagrant delict («татьяба що ся застанут лицем у тыргу») [3]. Pentru omucidere, tâlhărie și infrațiuni contra statului se prevedea pedeapsa cu moartea, pedeapsă inexistentă în «legea țării» - dreptul cutumiar.

Una dintre cele mai vechi relatări despre infrațiunea de trădare a domnitorului, numită «hiclenie, hitleanstvo» este atestată de un act din 1435 [4]. Hiclene erau considerate acele persoane ce trădau interesele țării și ale domnitorului, treceau de partea dușmanilor domnitorului. Astfel, din porunca lui Ștefan, care i-a învinuit de înaltă trădare, au fost executați marele vornic Isaia, ceașnicul Negrilă și stolnicul Alexa pentru că l-au ajutat pe regele Ungariei Matei Corvin să fugă, astfel salvându-l de la prizonieratul iminent în acele condiții concrete. Tot hicleni erau considerați și cei care uzurpau tronul domnesc, strângând oaste sau chiar pornind împotriva domnitorului. Pretendenților la tronul domnesc, reprezentanți ai dinastiei domnești, li se aplicau pedepse de mutilare – li se tăia nasul, erau orbiți. Cu astfel de «semne» pretendenților li se închidea pentru totdeauna calea spre tronul domnesc. În 1444 a fost orbit Ilie, feciorul lui Alexandru cel Bun, din porunca fratelui său Ștefan. Iar cel de-al doilea fiu al lui Petru Rareș, Ștefan cel Tânăr, a poruncit să-i lipsească de vedere, să taie nasurile, urechile multor boieri care l-au părăsit [5].

În 1592 Aron-vodă i-a condamnat la moarte pe marele vornic Bucium, marele logofăt Bârlădeanu, vornicul Paos, incriminându-le că, cu știrea lor, s-au ridicat orheenii și sorocenii cu un domnișor Ionașco, care s-a autointitulat Bogdan-vodă. Pretendentul Ionașco, zis Bogdan-vodă, a fost prins, i s-a tăiat nasul și a fost călugărit [6].

Persoanelor ce se făceau vinovate de înaltă trădare li se confiscau și moșiile. Încă în primul act ce s-a păstrat și în care se menționa trădarea, se arăta că un oarecare Mîsea, din cauza trădării, a pierdut satele sale Sobraneț și Văscăuți. Aceași soartă a avut-o și satul Budinți al lui Mihail Coșcievici.

Faptul confiscării moșiilor afecta și pe moștenitorii celor pedepsiți pentru înaltă trădare. Boierii erau nemulțumiți de această situație și luptau ca moșiile să rămână moștenitorilor. Sub presiunea lor, la începutul sec. al. XVII-lea, a fost modificată pedeapsa pentru înalta trădare, și anume: cei vinovați erau condamnați la moarte, dar moșiile nu se mai confiscau, ci erau moștenite de rude. În acest sens actul menționa: „...că acei boieri au plătit cu capetele, iar ocinile nu sunt vinovate...”

Ca subiect al infracțiunii, dreptul din Moldova medievală recunoștea doar oamenii liberi care aveau o anumită situație materială, în timp ce robii (holopii), neavând o situație materială, nu erau în stare să plătească amenzile judiciare, pentru dauna adusă de ei plătea stăpânul lor sau cel ce devenea stăpânul lor.

Din tratatele moldo-polone se poate deduce că justiția penală în Moldova medievală ținea cont de gradul de manifestare a relei-voințe, el influența direct asupra pedepsei. Așa, de exemplu, în cazul recidivei pedepsa se agrava, pentru comiterea unui furt sau jaf repetat se prevedea pedeapsa capitală.

Până pe la sfârșitul sec. al XVI-lea dreptul penal moldovenesc probabil că nu cunoștea noțiunea de complicitate sau, cel puțin, nu aprecia vinovăția complicilor în funcție de rolul infractorului în participarea la comiterea infracțiunii. O dovadă indirectă o reprezintă mărturia călătorului francez, cavalerului Gillbert de Lannoy, care s-a aflat în Moldova în primul sfert al sec. al XV-lea și care nota cu surprindere că toți cei ce s-a întâmplat să-l jefuiască au fost condamnați la aceeași pedeapsă, deși nu toți au participat activ la deposedarea lui de avere[7]. Intenția contează în cazul comiterii unui act prejudiciant, de aceea comiterea unei infracțiuni în stare de legitimă apărare nu se pedepsea, acest lucru a fost consacrat de tratatele moldo-polone din 1519 și 1527, prevederile cărora absolveau de pedeapsă pe făptașul unei infracțiuni dacă aceasta a fost comisă în stare de apărare legitimă [8].

Noțiunile de circumstanță agravantă și circumstanță atenuantă erau cunoscute insuficient. În Syntagma lui M.Vlastares se prevedeau anumite circumstanțe atenuante, dintre care ca un element nou pentru dreptul moldovenesc este considerată starea de boierie – în cazul comiterii „amestecării sângelui”, adică a incestului sub forma căsătoriei (sau a relațiilor intime) între rude până la a patra generație – pretinșii soți nu numai că urmau să se despartă, dar se considerau infractori și dacă erau din rândurile boierimii, urmau să plătească o amendă judiciară, iar dacă erau din păturile de jos – erau sancționați cu pedepse corporale (24 de lovituri pe spate și 24 de lovituri pe burtă).

În principiu, după constituirea Statului Moldova se aplica regula răspunderii penale individuale. Acest principiu era fixat în Syntagma lui Vlastares, despre el putem judeca și după unele acte ale cancelariei domnești ce arătau că pedepsele erau aplicate infractorilor în mod individual. Totodată statul a favorizat și menținerea unei instituții juridice arhaice – răspunderea solidară a membrilor comunității sătești. În perioada prestatală a legii țării, când exista o proprietate obștească impunătoare, răspunderea penală colectivă reprezenta un element al echității sociale. Odată cu dezvoltarea proprietății private și cu formarea statului răspunderea colectivă devine inechitabilă, nemaicorespunzând noilor realități. Poporul a intuit just acest lucru și în limbajul

popular al epocii răspunderea colectivă a fost numită „năpastă”. Trebuie menționat faptul că atunci când interesele guvernanților sau a susținătorilor acestora o cereau, domnitorii puteau reduce acțiunea instituției date.

În cadrul reformei de 40 de ani, despre care pentru prima dată în istoriografie a scris prof. P.V.Sovetov [9], spre sfârșitul sec. al XVI-lea documentele menționează deja așa-numiții „răufăcători – zlotvorți” și pedeapsa ce se răsfrângea doar asupra personalității infractorului (de regulă, pedeapsa cu moartea). În actele oficiale judecătorilor li se cerea să-i pedepsească pe răufăcători „după lege și după faptă”. Această îmbinare de cuvinte în limbajul cancelariei medievale moldovenești însemna aplicarea pedepselor ce grevau însăși persoana în integritatea sa fizică spre deosebire de alți infractori ce plăteau gloaba (amendă judiciară) după lege [10]. Deci pentru combaterea infracțiunilor grave statul renunțase la „năpastă” și a recurs la individualizarea pedepsei. Conform noilor norme, răufăcătorii nu mai puteau fi „răscumpărați” nici de membrii familiei (părinți, frați, surori, rude), nici de alți oameni prin comutarea pedepsei cu moartea în amendă. În acest sens în cadrul reformei de 40 de ani infracțiunile grave au fost retrase din jurisdicția privată, deoarece aceasta era cointereseată în comutarea pedepsei în amendă pe care era în drept să o însușească [11].

Aici se mai poate vorbi de principiul individualizării pedepsei, cunoscut de mult în Moldova, și care era aplicat conform noilor realități și necesități. Faptul ne demonstrează atitudinea selectivă a domnitorului față de normele bizantine, care erau aplicate doar atunci când acestea satisfăceau anumite cerințe ale epocii și erau în concordanță cu nivelul de dezvoltare a relațiilor sociale și a mentalității timpului respectiv. Uneori guvernanții acceptau în mod conștient pierderea unor posibile venituri (amenzi judiciare neîncasate) pentru a-i pedepsi pe infractorii periculoși în persoană.

Dreptul penal evolua și politica penală a domnitorilor era dictată atât de circumstanțe interne, cât și de ordin extern. Printre acestea putem numi intensificarea dominației otomane în secolul XVII în Moldova și ca urmare – politica de înșerbire a țăranilor de la sfârșitul sec al XVI-lea și mijlocul sec. al XVII-lea. În acest interval politica penală a domnitorilor s-a înăsprit cu toate consecințele corespunzătoare. În domeniul dreptului penal se atestă o delimitare între dreptul cutumiar și dreptul scris (în temeii, receptat), sancțiunile penale diferențiindu-se simțitor: în primul caz – mai blânde, iar în cel de al doilea – mai aspre. Diferența respectivă era exploatată de cei care dețineau puterea, fiindcă, conform obiceiului, orice pedeapsă putea fi comutată amendă, fapt de care profitau cei înstăriți, iar conform dreptului receptat, sancțiunile vizau persoana în integritatea sa fizică și acestea se aplicau persoanelor sărace ce nu dispuneau de sume pentru a cere comutarea pedepsei în bani.

Reforma judiciară de 40 de ani reprezintă un studiu de caz interesant în ceea ce privește politica legislativă a domnitorilor din acea perioadă. În cadrul acestei reforme au fost preluate unele elemente vechi, printre care și clasificarea infracțiunilor în grave și mai puțin grave (în limbajul epocii în hrisoave se numeau „vini mari” și „vini mici”) și le-a acordat un sens mai precis, și anume: în calitate de infracțiuni grave erau considerate omuciderea și tâlhăria. Această divizare în infracțiuni grave și mai puțin grave a fost concretizată în Cartea românească de învățătură a lui Vasile Lupu doar în ceea ce privește o singură componentă de infracțiune – furtul. Art.110 din Cartea românească concretiza ca o infracțiune de furt mai puțin gravă furtul găinilor, găștelor și altor păsări domestice de un infractor care era la prima abatere de acest gen [12].

Din cuprinsul Cărții românești se poate desprinde sensul care se atribuia noțiunilor de recidivă, apărare legitimă, necesitate imperioasă. Recidiva era considerată săvârșirea repetată a infracțiunii și de aceea atrăgea o sancțiune mai aspră decât pentru aceeași infracțiune săvârșită pentru prima dată.

În calitate de circumstanțe atenuante Cartea românească de învățătură considera, pe lângă cele cunoscute în arealul românesc, următoarele:

- vârsta minoră a infractorului (vârsta de până la 14 ani) ;
 - unele deficiențe fizice (infractor mut, surd, orb);
 - boli psihice;
 - starea de ebrietate a infractorului;
- dar și altele mai noi:
- apartenența la boierime a infractorului;
 - sexul infractorului;
 - măiestria meșteșugărească a infractorului;
 - pasiunea (Capitolele 51-56,).

Circumstanțe agravante erau considerate:

- recidiva;
- intenția comiterii infracțiunii;
- dacă obiectul infracțiunii o constituiau viața și averea boierilor (Capitolele 61, 63).

Este interesant de menționat că nedenunțarea infractorului nu era considerată infracțiune, dar predarea în sarcina autorităților de către tată a fiului infractor sau de către fecior a tatălui infractor servea ca motiv de indulgență, sancțiunea fiind mai blândă.

Cultura politico-juridică a clasei dominante în secolul XVII s-a diversificat sub influența noilor realități social-politice și tot mai frecvent se adresa principului individualizării pedepsei, principiu mai uman și mai avansat în opoziție cu imputarea obiectivă, lichidarea căreia o cereau tot mai insistent și reprezentanții boierimii.

Vestitul cronicar, dregător și cărturar Miron Costin lauda în letopiseșii său pe domnitorul Radu Mihnea pentru faptul că se conducea după regula "...Domnul hiecare, când giudecă pre un boieriu cu un curtean, ochii domului să fie pre boieriu, iară giudețul pe calea sa să margă. Și așa când să părăște un curteanu cu un țaran, mai de cinste să fie curteanul și la cuvânt, și la căutătura domnului, iară nu abătându-se giudețul din calea sa cea dreaptă". Dimpotrivă, Miron Costin condamna fapta lui Alexandru Iliș vodă, care, pedepsindu-i pe boierii hieleni – Șeptelici, mare hatman, și pe postelnicul Goia – le-a «muncit» și pe soțiile lor, și pe mama lui Șeptelici, acțiuni care, menționa Costin «au fost peste pravilă, că pre lege dreaptă nice fecior pentru fapta tătâne-său, nice părintele pentru fapta fecioru-i de vârstă nu-i platnicu»[13]. Astfel de cazuri conține și letopiseșii lui Grigore Ureche. Descriind «ridicarea» orheenilor și sorocenilor cu acel "domnișor" Ionașco împotriva lui Aron-vodă cel urât de toată țara pentru greutățile puse pe umerii ei, Grigore ureche îl dezaprobă pe Aron-vodă pentru că i-a pedepsit nu numai pe cei vinovați de «ridicare», ci și «semințiile lor, și vinovați, și nevinovați» [14].

Având în vedere aplicarea largă a mărturiilor martorilor oculari, dar și a «jurătorilor», adică a martorilor de bună-credință, infracțiunea de mărturii false de asemenea a început să fie sancționată mai aspru – nu numai cu amendă, dar și cu pedepse ce grevau direct persoana infractorului – pedepse corporale și de mutilare.

Cartea românească de învățătură prevede pentru această infracțiune pedepse de mutilare. Această sancțiune în principiu corespunde cu cele conținute în alte acte și se aplicau în practică. De exemplu, tratatele moldo-polone prevăd aplicarea pedepsei de înfierare pentru depunerea mărturiilor false sau a jurământului fals, iar în actele interne infracțiunea se sancționa cu pedepse corporale. Misionarul Basetti care s-a aflat în Moldova în 1642 menționa în notițele sale că o femeie ce a depus mărturii false a fost pedepsită cu aplicarea a 115 lovituri cu bățul [15]. Totuși, de la această pedeapsă era posibilă răscumpărarea, plătind amenda judiciară, iar într-un act din 1699 se menționează plata amenzii judiciare de cel în folosul căruia au fost aduse mărturiile false [16].

Cartea românească de învățătură prevedea sancțiuni dure pentru abuz în serviciu. Așa, de exemplu, pentru încasarea impozitelor și taxelor peste cuantumul stabilit de domnitor se cuvenea pedeapsa cu moartea. Însă în practică această sancțiune nu s-a aplicat, căci datele ce s-au păstrat nu conțin o astfel de informație. În letopisețul lui Miron Costin se menționează cazul unui dregător care a fost pedepsit cu 300 de lovituri cu bățul pentru abuz în serviciu [17].

Există mărturii documentare că pentru abuz în serviciu se aplica privațiunea de libertate, de la care de asemenea era posibilă răscumpărarea prin comutarea acestei pedepse în amendă judiciară și restituirea sumelor încasate abuziv. În anul 1626 domnitorul Miron Barnovschi îl probozea pe marele vătav, poruncindu-i să restituie sumele ce le-a luat nejustificat [18].

Deci, abuzul în serviciu în condițiile intensificării dominației otomane, respectiv, a fiscalității și a corupției, nu era considerat o infracțiune gravă și combaterea se făcea mai mult prin metode de convingere și repararea prejudiciului.

Omuciderea intenționată era considerată infracțiune gravă și, în conformitate cu reforma de 40 de ani, pedeapsa era cea capitală, nefiind posibilă comutarea ei în amendă judiciară. Pedeapsa pentru omucidere din imprudență, ca și pruncuciderea, putea fi comutată în amendă judiciară, în acte se menționează că pentru omucidere neintenționată s-a plătit amendă 40 de ducați, iar pentru pruncucidere – 100 de ducați [19].

În sec. al XVII-lea pentru vătămarea integrității corporale se aplica și privațiunea de libertate și amenda. Un act din 1687 conține informația cu privire la vătămarea corporală a unei persoane de către cumnatul acestuia, fapt pentru care a fost condamnat la amendă și la privațiune de libertate pe 4 săptămâni. Însă persoana vătămată l-a iertat pe infractor, pedeapsa de privațiune de libertate a fost comutată în amendă și victima a pus condiția ca făptașul să se roage cu multă smirenie în biserică pentru «sângele nevinovat vărsat» [20].

Pentru infracțiuni contra familiei Cartea românească de învățătură prevedea pedeapsa cu moartea, dar în practică de la aceasta putea avea loc răscumpărarea, fiind comutată în amendă. Astfel, o oarecare Lupa își “răscumpăra capul” pentru bigamie, căci se căsătorise a doua oară fără a divorța de primul soț [21].

În Cartea românească de învățătură se întrevide tendința înăspririi pedepsei pentru răpirea miresei, chiar dacă această faptă era urmată de nuntă. În paragraful 9 al Capitolului 32 se indica faptul că nunta după răpire nu produce nici un fel de consecințe și familia nu se formează. Dar aceste aspecte dure în practica din Moldova medievală nu prea au avut efect, căci se pomenește ca ceva ieșit din comun cazul lui Goia, căpitan de Covurlui, care, pentru răpirea unei fete, logodnica altuia, a fost

executat, iar averea lui a fost confiscată și transmisă victimei, pedeapsă care corespunde întocmai celei indicate de Cartea românească.

În timpul dominației otomane au început a fi sancționate mai aspru infracțiunile ce atentau la dreptul de proprietate funciară – mutarea semnelor de hotar, folosirea fără permisiunea proprietarului a braniștei. Braniștea reprezenta acea parte a hotarului satului (boieresc, mănăstiresc sau domnesc), a cărei folosire se putea efectua doar cu acordul proprietarului în schimbul unor dări. De obicei, acestea erau terenurile care anterior, în regimul legii țării, erau un bun al obștii – pădurea, iazurile, pășunea, de aceea interdicția de a le folosi a fost sporită prin intensificarea sancțiunii pentru violarea acesteia. La sfârșitul sec. al XVI și începutul sec. al XVII-lea, pe lângă plata amenzii judiciare, s-au instituit și alte pedepse, și anume: pedepse corporale, confiscarea tuturor obiectelor, uneltelor ce le avea infractorul asupra sa. Multitudinea de pedepse pentru o singură infracțiune denotă faptul că această infracțiune era considerată deosebit de periculoasă. Comiterea repetată a acestei infracțiuni era pedepsită cu mutilarea sau chiar cu moartea. Astfel în Hrisovul din 1594 domnitorul Aron (supranumit Tiranul), confirmând braniștea mănăstirii Secul, menționa: «Nimeni să nu cuteze să prindă pește unde este arătat mai sus (adică în iazul mănăstirii – E.A.), căci dacă va cuteza să știe bine, că domnia mea îi va tăia mâinile» [22].

De asemenea a fost înăspriată pedeapsa și pentru fals în acte, pe lângă amenda judiciară se prevedeau și pedepse corporale și de mutilare. Prin decizie domnească, la 10 mai 1670, un oarecare Gligorcea, pentru că a falsificat un act de proprietate funciară (a șters numele unei persoane și a înscris numele alteia), a fost condamnat la plata amenzii judiciare și la pedepse corporale [23]. În actul domnesc se specifică că această pedeapsă a fost stabilită conform pravilei, dar nu se indică care anume, având în vedere că pravilă în Moldova medievală era numită orice lege scrisă, dar această pravilă nu este Cartea românească de învățătură, fiindcă ea nu conține o astfel de componentă de infracțiune.

Informațiile prezentate mai sus constată faptul evoluției dreptului penal moldovenesc în direcția înăsprirea represiunii penale, scopul căreia tot mai mult devenind intimidarea infractorului. Pedeapsa cu moartea se aplica în numeroase cazuri, formele de executare devin tot mai complicate, iar în baza reformei de 40 de ani așa-numiții răufăcători nu se mai puteau răscumpăra de la pedeapsa capitală, comutarea în amendă fiind imposibilă.

Multitudinea de pedepse pentru o singură infracțiune, aplicarea tot mai pe larg a pedepselor corporale, torturarea răufăcătorilor cu scopul de a obține de la ei recunoașterea vinei completează imaginea unei politici penale dure, în plină evoluție.

Note:

1. Șt.Longinescu. *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și pînă azi*, București, 1908 ; Șt.Berechet. *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc*, vol. I, partea I. Izvoarele. Vaslui, 1937 ; I.C.Filitti. *Vechiul drept penal român (schiță)*. București, 1934 ; I.D.Condurachi. *Trăsături caracteristice ale vechiului drept penal român*. București, 1934. VI.Hanga. *Les institutions du droit coutumier roumain*. București, 1988.

2. *Documenta Romaniae Historica*. A, Moldova, vol. II, București, 1978, p.212. În continuare - DRHAM.

3. M.Costăchescu. *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 566.

4. DRHAM, vol.I, București, 1975, p.197-198.

5 *Славяно-молдавские летописи*, М., 1976, с. 100.

6. Grigore Ureche. *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău, 1971, p.211.

7. Călători străini despre Țările Române, vol. I, București, 1968, p. 51.
8. M.Costăchescu. Documente de la Ștefăniță voievod (1517-1527), Iași, 1943, p.520, 523.
9. П. В. Советов. *Сорокалетняя судебная реформа и ограничение судебного иммунитета в Молдавии в конце XVI – начале XVII вв.* // Социально-экономическая история Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1980, стр. 150.
10. *DRHAM*, vol.XIX, București, 1969, p.186-187.
11. P.V.Sovetov, *op.cit.*, p.148.
12. *Carte românească de învățătură*. București, 1961.
- 13 M.Costin. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*, Chișinău, 1972, p.111.
- 14 Grigore Ureche. *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 211.
15. *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, București, 1980, p.50-51.
16. A.Sava. *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, București, 1937, p.145.
17. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*, p.128.
18. *DRHAM*, vol. XIX, p.100.
19. *Moldova în epoca feudalismului*, Chișinău, 1978, vol.3, p.64-65,234.
20. Gh.Ghibănescu. *Ispisoace și zapise*. Iași, 1926, vol. IV, partea I, p.138.
21. *Uricariul*, sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor, vol. X, Publicate de Th.Codrescu, Iași, 1889, p.136.
22. *DIR*, A, Moldova, veacul XVI, vol. IV, p.113.
23. Gh.Ghibănescu. *Surete și izvoade*. Vol. XV, Iași, 1926, p.122-123.

DIN ISTORIA IZVOARELOR DREPTULUI ȚĂRII MOLDOVEI

Dumitru C. Grama,
Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM

Unele aspecte ale istoriei izvoarelor de drept în Țara Moldovei și-au găsit reflectare în operele lui D. Cantemir¹, S. G. Longinescu², I. Peretz³, C. Spulber⁴, Gh. Cronț⁵, G. Fotino⁶, Șt. Berechet⁷, I. Nistor⁸, A. Boldur⁹, Șt. Ciobanu¹⁰, Val. Al. Georgescu¹¹, E. Cernea și E. Molcuț¹², P. V. Sovietov¹³, A. Galben¹⁴, E. Aramă¹⁵ și ale altor cercetători, inclusiv în anumite lucrări ale autorului studiului prezent¹⁶. Deosebit de important pentru studierea temei menționate este prinosul colectivului de autori ai tratatului academic *Istoria dreptului românesc*¹⁷.

Pînă în prezent în Republica Moldova nu există, spre regret, o lucrare științifică distinctă, în ale cărei pagini s-ar fi efectuat o caracterizare specială a istoriei izvoarelor dreptului Țării Moldovei și o anumită clasificare a lor.

În studiul de față ne propunem ca, în baza documentelor istorice și a operelor predecesorilor noștri, să examinăm tendințele evoluției multitudinii izvoarelor dreptului Țării Moldovei din cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea și pînă la mijlocul secolului al XIX-lea.

Investigațiile efectuate ne permit să constatăm că de la obținerea independenței de stat de către Moldova în 1359 și pînă la unirea ei benevolă cu Valahia în 1859, relațiile populației țării, la fel ca și în alte state medievale europene, au fost reglementate prin normele juridice a două sisteme de drept: 1) *dreptul cutumiar*; 2) *dreptul scris*.

Dreptul cutumiar (*obiceiul pămîntului, dreptul nescris*) la prima etapă a dezvoltării statalității Moldovei a constituit unica sursă de efectuare a justiției în țară. Potrivit opiniilor profesorilor universitari Emil Cernea, Emil Molcuț¹⁸, Elena Aramă¹⁹ și ale altor cercetători, viziuni pe care le susținem și noi, normele dreptului cutumiar reprezentau o adaptare și o dezvoltare în conformitate cu necesitățile societății Principatului de după 1359 a obiceiurilor juridice din sistemul de drept *Legea țării*, adică a normelor de conduită de care se ghidaseră membrii comunității etnice a romanilor de est din arealul Carpato-Danubiano-Pontic în perioada de la plecarea în anii 271-275 a legiunilor și administrației romane la sud de Dunăre și pînă la mijlocul secolului al XIV-lea.

O viziune aproape similară, dar într-o formulare specifică, a fost exprimată în anii 70 ai secolului trecut de către membrul corespondent al Academiei de Științe a Moldovei, istoricul P. V. Sovietov, care considera, pe bună dreptate, că *obiceiul pămîntului, legea țării* reprezenta „totalitatea normelor de drept cutumiar, feudal în vigoare în Moldova medievală”²⁰. Referitor la izvoarele dreptului cutumiar savantul menționa că normele lui reprezentau „dezvoltarea și desăvîrșirea normelor dreptului voloh²¹ după întemeierea Statului Moldova <...>”²².

Normele dreptului cutumiar, din cauza nivelului insuficient de dezvoltare a economiei și culturii populației din arealul Carpato-Danubiano-Pontic (Nistrea) în epoca medievală timpurie, se transmiteau din generație în generație și de la om la om doar pe cale orală, ceea ce uneori afecta exactitatea conținutului obiceiurilor

juridice și, prin urmare, obiectivitatea deciziilor și a sentințelor adoptate de instanțele judecătorești. Nu întâmplător autorii Preambulului (Prefetei) codului de legi *Cartea românească de învățătura* <...>, adoptat de domnitorul Vasile Lupu în 1646, reflectând abuzurile comise de demnitarii de stat în procesul efectuării justiției în baza obiceiurilor juridice, menționau că pînă la elaborarea legilor scrise din cauza *diregătorilor* necinstiți „pre la toate scaunele Moldovei” se făcuseră multe „nedreptăți și asupreale mișeilor (oamenilor săraci - D. C. G.)”²³.

Dreptul cutumiar în Moldova, la fel ca și în alte state ale lumii, a reprezentat prima etapă în dezvoltarea dreptului – etapa inferioară.

În perioada inițială de dezvoltare a statalității țării noastre obiceiurile juridice au deținut monopolul absolut în reglementarea relațiilor strămoșilor noștri. Emil Cernea și Emil Molcuț constată: „Obiceiul tradițional, format într-o perioadă istorică îndelungată, în procesul formării și consolidării relațiilor feudale, a fost pînă în secolul al XV-lea unicul izvor de drept”²⁴.

Mai târziu, pe măsura dezvoltării social-economice, politice și culturale a societății Principatului, au apărut relații noi între oameni, care nu puteau fi reglementate în mod adecvat în baza obiceiurilor juridice, fapt ce a determinat necesitatea de a elabora norme ale dreptului scris. Drept consecință, pe parcursul secolelor XV – XIX, sfera de aplicare a obiceiurilor juridice treptat a fost limitată prin receptarea colecțiilor de legi romano-bizantine și prin adoptarea actelor legislative de către domnitorii Țării Moldovei.

Dreptul scris. Elaborarea normelor acestui sistem de drept a devenit posibilă în statele lumii, inclusiv în Țara Moldovei, doar atunci cînd societatea a atins un nivel mai înalt de dezvoltare din punct de vedere economic și cultural, cînd s-a extins rețeaua de școli și a crescut numărul știutorilor de carte. Aceasta a dat posibilitate organelor supreme de stat din țările lumii să-și formeze cadre de funcționari capabili să depisteze lacunele sistemului de drept cutumiar și, concomitent, prin perfecționarea și adaptarea textelor (conținutului) unor obiceiuri juridice la necesitățile curente ale societății de clasă sau prin elaborarea unor reguli noi de conduită, promulgate și aduse la cunoștința populației prin documente speciale scrise (*edictate, decreete, hrisoave, gramote* etc.), să marcheze începutul dezvoltării sistemului de drept scris.

Etapă inițială de dezvoltare a dreptului scris în Valahia și Moldova, conform opiniei mai multor cercetători, este considerat secolul al XV-lea. De exemplu, Emil Cernea și Emil Molcuț, abordînd problema dată, menționează: „Începînd din secolul XV, promovînd o politică de centralizare tot mai accentuată a statului, domnii, cu sprijinul bisericii, au introdus legislația scrisă, care oferea posibilitatea introducerii unor noi reglementări pe întregul cuprins al statului, în toate domeniile vieții sociale și economice”²⁵.

Dreptul scris în Țara Moldovei în epoca medievală, la fel ca și în alte state europene, a fost alcătuit din două părți: *dreptul receptat; dreptul național*, numit și *dreptul domnesc; dreptul impus de țarismul rus*.

Dreptul receptat. La constituirea dreptului scris al Moldovei o contribuție importantă i-a revenit procesului de receptare (preluare) a izvoarelor dreptului scris din țările mai dezvoltate ale Europei, îndeosebi din Imperiul Bizantin. Fenomenul receptării a fost determinat de faptul că, în primele secole ale dezvoltării politico-statale, Principatul nu dispunea de specialiști în materia dreptului, capabili să elaboreze acte legislative vaste, cu norme juridice destinate reglementării relațiilor populației

în diverse sfere ale vieții. Prin urmare, domnitorii Moldovei, la fel ca și monarhii Bulgariei, Serbiei și ai altor țări medievale, au recurs la receptarea izvoarelor dreptului romano-bizantin în scopul realizării unei reglementări mai eficiente a procesului de înfăptuire a justiției în țara lor.

Deja în secolul al XV-lea își găsesc răspîndire și aplicare în instanțele judiciare ale Valahiei și Moldovei un șir de *nomocanoane* – colecții alcătuite din canoane ale sinoadelor bisericești și din norme juridice preluate din legislația imperială bizantină. Dintre ele de o largă circulație în secolele XV-XVI s-a bucurat codicele dreptului ecleziastic bizantin *Sintagma lui Matei Vlastares*, alcătuit în 1335 în or. Salonic în limba greacă, codice care, pe lângă normele de drept canonic, mai conținea și norme de drept civil, familial, contractual, succesoral, penal, funciar etc. De pe acest codice în Principatele Române s-au făcut mai multe copii în limba slavă. Dintre ele pînă în zilele noastre s-au păstrat doar patru copii: cea executată de grămăticul Dragomir în capitala Valahiei - orașul Tîrgoviște - în anul 1452; cea realizată de Ghervasie la Mănăstirea Neamț din Moldova – în 1474; cea transcrisă de cărturarul Damian, din porunca domnitorului Moldovei Ștefan cel Mare la Iași în 1495²⁶. La mijlocul anilor 50 ai secolului al XVI-lea cunoscutul cronicar Macarie, din porunca domnitorului Alexandru Lăpușneanu, a mai realizat o copie-manuscris de pe *Sintagma lui Matei Vlastares* pentru a satisface rugămintea țarului rus Ivan al IV-lea, care avea nevoie de acest codice de legi²⁷.

Începînd cu secolul al XVI-lea, cărturarii din Principatele Române se îndeletnicesc, de asemenea, cu traducerea unor nomocanoane romano-bizantine în limba română. Sînt informații privitor la traducerea înainte de anul 1570 a *Pravilei de ispravă a oamenilor și de toate păcatele și greșalele* (ce conținea prescripții canonice, de drept civil, succesoral, familial, penal etc.)²⁸. Către anul 1581, la rugămintea și cu cheltuiala fostului episcop de Roman, a preasfințitului Eremia, ritorul Lucaci de la școala din centrul cultural al mănăstirii Putna a expus în limbile slavonă și română *Pravila de la Putna*, cunoscută și sub denumirea *Pravila ritorului Lucaci* (care, de asemenea, conținea prescripții canonice, de drept penal, civil, familial, succesoral etc.)²⁹.

Textele nomocanoanelor bizantine, traduse în limba română, au constituit începutul procesului de afirmare a terminologiei juridice literare naționale comune pentru toate țările românești – Moldova, Valahia și Transilvania. Astfel, în *Pravila de la Putna* a ritorului Lucaci atestăm noțiuni care ulterior se vor utiliza în zeci și sute de documente ale jurisprudenței naționale (acte legislative, hrisoave, cărți de judecată etc.) a Moldovei și Valahiei: *certare, dare* (impozit), *dereptate* (dreptate), *despărțire* (divorț), *fur* (hoț), *giudecată, giudeț, hiclean, hotar, împărțire, infeciorare, însurare, jurămînt, lege, martor, măritiș, mărturie, nevinovăție, peșit, pocăință, popor, pravilă, șerb, tocmală, vătămare, vină* etc.³⁰.

Interesul pentru nomocanoanele și pentru legile bizantine scrise sporea. Răspîndirea prin intermediul copiilor-manuscrite nu mai reușea să satisfacă necesitățile clerului, ale oficialităților de stat și ale unor categorii ale păturilor culte din Principatele Române. De aceea, la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII unele nomocanoane nu numai că se traduc în limba română, dar și se publică în tipografiile de la Brașov, Iași, Tîrgoviște etc.

La finele secolului al XVI-lea la Brașov a fost editat *Nomocanonul lui Ioan Postnicul*. În 1640 la Govora domnitorul Munteniei Matei Basarab a editat *Pravila mică*, care volum conținea: „Regulile privitoare la împărțirea moștenirii, respectul păstrat de copiii

adoptivi și neadoptivi față de părinții lor trupești sau sufletești, piedicile la căsătorie, înfrățirea bisericească, infracțiuni sexuale etc.”³¹. La 1644, cu cheltuiala domnitorului Vasile Lupu, vede lumina tiparului la Iași nomocanonul *Șapte taine a Bisearicii*. Fiecare taină a acestuia era însoțită de ample extrase juridice din legislația bizantină și canonică, din operele praviliștilor greci: Valsamon, Zonara, Armenopol și Vlastares. Prin conținutul său *Șapte taine a Bisearicii* reprezenta un adevărat codice în domeniul dreptului familial, însumând norme juridice ce reglementau procesul constituirii familiei, relațiile dintre părinți și copii, acordarea de către părinți a consimțământului pentru căsătoria copiilor, condițiile dezmoștenirii etc.³².

Paralel cu nomocanoanele ce reprezentau surse ale dreptului bizantin ecleziastic, în Moldova și Valahia au fost receptate și izvoare ale dreptului romano-bizantin laic. Dintre ele o circulație largă și o influență importantă asupra dezvoltării dreptului țărilor române au avut-o *Legea pentru plugari*; *Exabiblu* lui Constantin Armenopol; *Legislația lui Iustinian*; *Bazilicalele* și alte surse romano-bizantine.

Legea pentru plugari aleasă din *Cartea lui Iustinian*, este un monument de vază al dreptului bizantin. A fost alcătuită aproximativ la intersecția secolelor VII-VIII în baza unor obiceiuri juridice și norme ale dreptului roman scris. În epoca medievală a fost preluată în Bulgaria, Serbia, Valahia, Moldova și în Rusia, influențând vizibil dezvoltarea dreptului statelor menționate. De asemenea s-a răspândit în țările române și în calitate de anexă la *Exabiblu* lui Constantin Armenopol³³.

Documentele istorice și cărțile de judecată demonstrează că în prima jumătate a secolului al XVII-lea unele litigii dintre locuitorii Moldovei erau soluționate în baza principiilor și normelor juridice din *Legea pentru plugari*³⁴. Acest izvor de drept bizantin a servit și în calitate de sursă principală la elaborarea Compartimentului I *Pravile împărătești alese den svitocul împăratului Iustinian pentru multe fealuri de giudeațe cu tot răspunsul lor, rînduite pre 252 de începuturi* a „Cărții românești de învățătură...” din 1646, adoptată de domnitorul Vasile Lupu³⁵.

Exabiblu reprezintă o culegere de legi, în șase cărți, alcătuită de către juristul și judecătorul bizantin Constantin Armenopol (1320-1380/1383) din Salonic în anul 1345. Era cunoscută cărturarilor din Moldova deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea, autorul ei fiind menționat în culegerea de legi *Pravila aleasă* a logofătului Eustratie. După urcarea pe tronurile din Iași și din București a domnitorilor fanarioți, normele juridice din *Exabiblu* au fost utilizate mai frecvent în instanțele judiciare din țările române. Din ordinul domnitorului Alexandru Moruzi, paharnicul Toma Carra în 1804 a tradus *Exabiblu* din limba greacă în limba română pentru a facilita efectuarea justiției în Moldova. După anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, *Exabiblu* a fost tradus și editat în limba rusă la Sankt-Petersburg în anul 1831. Această sursă juridică s-a întrebuințat în instanțele judecătorești din Basarabia până în 1928³⁶.

Legislația lui Iustinian a intrat în istoria universală a dreptului sub denumirea *Corpus juris civilis*, iar în țările române a fost cunoscută mai mult cu titlul de *Legi împărătești*. A fost elaborată din ordinul împăratului Iustinian de o comisie specială din 10 membri în frunte cu Tribonian în anii 527- 534. Legislația era alcătuită din 4 părți: *Codul*, *Digestele*, *Institulele* și *Novelele* și reprezenta cel mai înalt nivel de dezvoltare a dreptului roman. În epoca medievală *Corpus juris civilis* a fost întrebuințată în calitate de izvor al dreptului scris în Italia, Franța, Germania. După venirea la domnie în Valahia și în Moldova a domnitorilor fanarioți, la începutul secolului al XVIII-lea, legislația lui Iustinian a devenit izvor de drept în aceste țări,

precum și un suport la elaborarea unor acte legislative în ambele Principate Române. În secolul al XIX-lea *Corpus juris civilis* a constituit unul dintre principalele izvoare pentru elaborarea *Codului civil al Franței* (Codul lui Napoleon) din 1804, a *Adunării cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile*, alcătuită de Andronache Donici și editată la Iași în 1814, ale altor coduri de legi din țările lumii³⁷.

Bazilicalele reprezintă un cod de legi al Imperiului Bizantin, elaborat către anul 890 în baza codificării normelor de drept din diverse acte legislative, îndeosebi a celor din Legislația lui Iustinian. Codul era alcătuit din 60 de cărți. Conform opiniei lui Dimitrie Cantemir, Bazilicalele au fost receptate în Moldova în anii domniei lui Alexandru cel Bun, în primele decenii ale secolului al XV-lea. În tratatul enciclopedic *Descrierea Moldovei* primul academician al țării menționa: „Alexandru, cel dintâi despot al Moldovei <...> a primit de la împărații bizantini, o dată cu domnia, și legile grecești cuprinse în Codicele Bazilicalelor și din cărțile acelea a scos ceea ce alcătuieste acuma Pravila din Moldova”³⁸.

Receptarea Bazilicalelor în anii domniei lui Alexandru cel Bun deocamdată nu și-a găsit confirmare certă. Dar, deși pînă în prezent nu se cunoaște cu siguranță anul receptării Bazilicalelor, totuși există documente care atestă aplicarea în instanțele judecătorești a unor norme juridice din Cod în reglementarea anumitor litigii dintre locuitorii țărilor române. Un rol deosebit de important l-au avut Bazilicalele în dezvoltarea izvoarelor dreptului național din Moldova și din Valahia. Normele juridice ale acestui cod, la fel ca și cele din *Legislația lui Iustinian*, *Sintagma lui Matei Vlastares*, *Legea pentru plugari*, *Exabiblul lui Constantin Armenopol* și din alte izvoare ale dreptului romano-bizantin, au servit în calitate de fundament la elaborarea celor mai importante monumente ale dreptului Principatelor Române: *Cartea românească de învățătură...*, promulgată de domnitorul Moldovei Vasile Lupu în 1646, *Îndreptarea legii*, adoptată de domnitorul Valahiei Matei Basarab în 1652, *Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile...*, alcătuită de Andronache Donici, *Codul Calimach*, *Codul Caragea etc.*

Dreptul național (domnesc). În Țara Moldovei, o dată cu întărirea puterii domnești și cu centralizarea statului, în secolul al XV-lea a demarat procesul de constituire a izvoarelor dreptului național scris. Inițial, la bază au stat unele dintre obiceiurile juridice ale dreptului cutumiar. După o anumită redactare și perfecționare, unele obiceiuri juridice au fost incluse în textele hrisoavelor domnești, constitutind astfel izvoare ale dreptului scris.

Ștefan cel Mare, în cartea de judecată din 26 august 1474, bunăoară, accentua că „a pierdut Ivan și cu frații săi înainte a toată legea cea dreaptă (sublinierile noastre - D.C.G.)”³⁹. Observăm, prin urmare, că deja în secolul al XV-lea judecata domnească lua decizii nu în baza oricărei legi, ci numai a *legii celei drepte* din punctul de vedere al domnitorului. În caz de necesitate, domnia formula și norme juridice noi și le includea în practica judiciară, denumindu-le în mod tradițional „obicei”. Fiind însă promulgate, prin intermediul uricelor, hrisoavelor, cărților de judecată domnească, acestea, de fapt, făceau parte integrantă din sistemul legislației domnești, adică constituiau un compartiment al dreptului scris.

Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea în Principatele Române, inclusiv în Moldova, se formaseră cadre naționale de specialiști în materia dreptului. Astfel, prin sîrguința ritorului Lucaci, către 1581, după cum am menționat mai sus, care a tradus în limba română nomocanonul *Pravila de la Putna*, s-a pus

baza unei etape importante în dezvoltarea terminologiei juridice naționale. Logofătul Eustratie, avînd ca reper legiurile și nomocanoanele bizantine, codificările particulare ale juriștilor greci: Zonara, Valsamon, Vlastares, Armenopol, Fotie, a alcătuit la 1632 o colecție de legi cunoscută sub denumirea *Pravila aleasă*. Pravila, în cuprinsul ei, conținea norme juridice îndreptate spre reglementarea relațiilor dintre clerici, dintre slujitorii cultului și mireni, un șir de prescripții referitoare la logodnă, la gradele de rudenie, căsătorie, divorț, testament, dezmoștenire, zestre, darurile de logodnă, furt, clevetire etc⁴⁰.

Constatăm, astfel, că în secolele XV-XVI și în primele decenii ale secolului următor, cu sprijinul moral și material al unor domnitori și prin răspîndirea legiurilor romano-bizantine scrise, a fost pregătit terenul în Moldova pentru elaborarea unor coduri de legi proprii necesare jurisprudenței țării. Menționăm, de asemenea, că aplicarea, în instanțele judecătorești ale Principatului, a unor principii ale dreptului scris din nomocanoanele și codurile romano-bizantine a contribuit la familiarizarea păturilor culte din țară cu un sistem de drept mai dezvoltat, determinîndu-i pe mulți demnitari laici și ecleziastici să înțeleagă necesitatea stringentă a legilor scrise. Pe bună dreptate, cronicarul Grigore Ureche, exprimînd aspirațiile unor contemporani de-ai lui, în *Letopisețul Țării Moldovei*, scria că „unde nu-s pravile, din voia domnilor multe strîmbătăți se fac”⁴¹.

Din cele expuse mai sus, observăm că izvoarele dreptului și cultura juridică a Țării Moldovei către începutul secolului al XVII-lea atinseseră, după cum era și firesc, un nivel mai avansat comparativ cu cel din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și al secolului al XV-lea, fapt ce le-a permis domnitorilor Principatului să organizeze elaborarea unor acte legislative vaste, cu norme de drept pentru reglementarea relațiilor populației în diverse sfere ale vieții.

Așezămîntul domnitorului Miron Barnovschi a fost elaborat și adoptat la o întrunire a reprezentanților stărilor sociale ale Moldovei în 1628. Acest document este unul dintre primele acte legislative, care, prin normele sale, reglementa mai multe domenii ale activității locuitorilor din Principat. Este vorba de un adevărat izvor al dreptului scris, ale cărui dispoziții reglementau statutul juridic al vecinilor (țăranilor iobagi), țiganilor boierești și mănăstirești, proteja imunitatea judiciară a mănăstirilor pe domeniile lor, conținea și alte dispoziții cu caracter juridic referitoare la domeniile fiscal și social⁴².

Cartea românească de învățătură din 1646 este cel mai important monument al dreptului Moldovei din epoca medievală. Codul a fost elaborat din ordinul domnitorului Vasile Lupu de către logofătul Eustratie, autorul *Pravilei alese* din 1632, personalitate cu o bogată cultură juridică, formată în procesul valorificării profunde a moștenirii praviliștilor romano-bizantini de vază (Valsamon, Zonara, Vlastares, Armenopol, Fotie, Malaxos ș. a.). A fost adoptat de domnitorul Vasile Lupu și a fost editat în tipografia mitropolitană de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași în 1646 cu următorul titlu: *Carte românească de învățătură de la Pravilele împărătești și de la alte giudeațe cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie Voievodul și domnul Țării Moldovei di în multe scripturi tălmăcite di în limba ilenească pre limba românească*.

Din punctul de vedere al structurii, *Cartea românească de învățătură* din 1646 era alcătuită din Prefață (Preambul) și din două compartimente divizate, respectiv, în capitole și în articole. Codul în total conține 94 de capitole și 1254 de articole.

Primul Compartiment – „*Pravilele împărătești alese den svitocul împăratului*”

Iustinian pentru multe fealuri de giudeațe cu tot răspunsul lor, rînduite pre 252 de începuturi”- conține anume 252 de paragrafe (articole) distribuite în 16 pricini (capitole). Principiile juridice ce stau la baza textelor articolelor din primul compartiment, în majoritatea lor, erau cunoscute în Moldova datorită pătrunderii și circulației în Principat a *Legilor agrare bizantine* în perioada anterioară elaborării Codului din 1646. În textele articolelor 1- 94 din compartimentul I au fost înserate norme de drept privitoare la reglementarea raporturilor juridice dintre posesorii de pământ sau dintre aceștia și țărani care trăiau pe moșiile lor: încălcarea hotarelor, a schimburilor de terenuri, a pământurilor părăsite, împărțirea roadelor, responsabilitatea pentru vite, pentru pomi, pentru mori, incendii, starea de drept a semănăturilor și construcțiilor pe locuri străine etc. De asemenea în compartiment, prin articolele 95-252, erau stipulate modalitățile de sancționare a multiplelor feluri de furt.

Compartimentul II „Pravile împărătești” – constituie partea principală a *Cărții românești de învățătură* și conține 1002 articole, distribuite în 78 de glavale (capitole). El este alcătuit în baza tratatului de drept penal al jurisconsultului italian Prospero Farinacci (1544-1618) *Praxis et theoricæ criminalis*, publicat la Veneția în 1607-1621. Majoritatea articolelor reglementează sancționarea infracțiunilor de drept penal: insultarea dregătorilor, falsificarea de monedă, uciderea, răpirea, bigamia, adulterul, proxenetismul, incestul, raptul, ierosilia, violul, sodomia, injuria etc. Compartimentul dat mai conține și norme de drept civil și familial: privitor la moștenire, la căsătorie și divorț, la pierderea zestrei, la repudierea soției, la obligația soției de coabitare cu soțul, la comori etc.

Cartea românească de învățătură din 1646, prin conținutul normelor sale, corespundea condițiilor istorice ale dezvoltării statelor europene din epoca medievală, inclusiv a Principatului Moldova. Ea, la fel ca și *Așezământul țarului rus Alexei Mihailovici* din 1649, a legiferat aservirea țăranilor fără pământ, a consfințit legarea lor de glie și a decretat măsuri aspre privind urmărirea țăranilor iobagi. Ca și legislația altor țări feudale (*Carolina* în Germania), Codul lui Vasile Lupu sancționa aplicarea unor asemenea represiuni penale cu caracter inuman ca: arderea de viu, lepădarea la fiare sălbatice, legarea de cozile cailor, turnarea de plumb topit în gură etc.

Alături de normele de drept menționate, în cod au fost incluse un șir de principii juridice novatoare, extrase din colecțiile de legi romano-bizantine, care, prin esența și conținutul lor, contribuiau la dezvoltarea și perfecționarea vizibilă a dreptului Moldovei – în scopul ridicării lui la nivelul cerințelor jurisprudenței europene a secolului al XVII-lea. *Cartea românească de învățătură* cuprindea reguli cu privire la patrimoniul bunurilor, posesiune, obligații, contracte, moșteniri etc. Ea reglementa un sistem destul de vast referitor la noțiunile de crimă (infracțiune), intenții, recidive, complicitate, instigare, nedenunțare, iresponsabilitate, apărare legitimă, indispensabilitatea extremă etc. Codul determina cauzele care apăra inculpatul de pedeapsă: nebunia, vârsta, obiceiul locului, ordinul superiorului, legitima apărare, denunțarea de către calpuzan a tovarășilor săi ș. a. Concomitent el cuprindea și dispoziții ce prevedeau cauzele micșorării pedepselor: mînia, vârsta, beția, obiceiul locului, ignoranța, somnambulismul, somnul, dragostea etc.

Cartea românească de învățătură a fost prima legiuire laică oficială vastă a Statului Moldova. Concomitent, ea a fost și una dintre primele codificări laice în limba națională a popoarelor din Europa. După cum se știe, în Evul Mediu legiuirile din majoritatea țărilor europene se alcătuiau doar în limbile „sfinte”: *latină, elenă, slavonă*.

Codul de legi din 1646 s-a aplicat în instanțele judiciare ale Statului Moldova o perioadă destul de îndelungată. Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* menționa că legiuirea lui Vasile Lupu era și la începutul secolului al XVIII-lea „călăuza judecătorilor din Moldova pentru împărțirea dreptății”⁴³. Cercetările ulterioare au descoperit cazuri de aplicare a Codului din 1646 și pe parcursul secolului al XVIII-lea⁴⁴. Investigațiile întreprinse de noi au permis depistarea unor documente ce demonstrează întrebuințarea acestei legiuiri în instanțele judecătorești ale Basarabiei după 1812⁴⁵.

Așezământul din 7 februarie 1741 a intrat în istorie sub denumirea de *Constituția* Principelui Constantin Mavrocordat (a domnit șase perioade în Valahia - 1730, 1731-1733, 1735-1741, 1744-1748, 1756-1758, 1761-1763 și patru perioade în Moldova - 1733-1735, 1741-1743, 1748-1749, 1769). Documentul era apreciat de însuși domnitorul țării în calitate de *Constituție* și nu doar în calitate de un oarecare act legislativ. Despre aceasta ne convinge partea finală a *Așezământului*, unde Constantin Mavrocordat stipula: „Drept pentru care am semnat cu mâna noastră această prezentă *Constituție*”⁴⁶.

Din punct de vedere structural, *Constituția* era alcătuită din trei părți:

- Preambulul (conținea apelul domnitorului către locuitori de a respecta *Constituția*);
- Declarația de mulțumire a clerului și a nobilimii făcută principelui cu ocazia promulgării actului legislativ;
- Textul propriu-zis al *Constituției*, repartizat în 13 articole.

Constituția a legiferat efectuarea unor reforme importante în activitatea organelor administrative. Prin articolul 5 s-a prevăzut a se acorda din vistieria statului lefuri pentru dregători cu scopul de a-i determina pe acești demnitari de stat „să-și îndeplinească în mod demn și pentru ca un număr mai mare dintre aceștia să preia însărcinări publice, în scopul de a putea acorda mai ușor audiențe numărului tot mai mare de petiționari care se adună din toate părțile în această capitală”.

În instanțele centrale și locale au fost introduse condicii speciale, în care erau înregistrate hotărârile adoptate de funcționari.

Acest act legislativ, pentru prima dată în țară, a inițiat reforma judecătorească, avînd ca obiective modernizarea organizării judiciare și a procedurii de judecată, curmarea abuzurilor și a fărâdelegilor din jurisprudența Moldovei. Art. 7 a stipulat stabilirea în ținuturi a comisarilor în calitate de judecători, „pentru ca să facă dreptate săracilor, să-i ferească de orice nedreptate, ... să împiedice să fie oprimați săracii...”.

Prin articolele XI- XIII, *Constituția* a reglementat realizarea reformei fiscale, bazată pe statornicirea unei dări unice (*rupta*), care trebuia plătită la patru termene anuale (*sferturi*). Un element important al *Constituției* a fost anularea unor impozite percepute anterior de la populație: văcăritul (art. IX), pogonăritul (art. X) și scutirea de la plata contribuțiilor a mănăstirilor (art. I), a preoțimii (art. III), a nobililor (art. VI).

Textul *Constituției* din 1741 a devenit cunoscut și în Franța, datorită publicării lui în gazeta „*Mercure de France*” din iulie 1742.

Așezământul din 1743, adoptat de domnitorul Constantin Mavrocordat, conținea importante norme de drept constituțional. Prin dispozițiile actului legislativ, principiile lămurite a urmărit să protejeze securitatea caselor locuitorilor din sate și din orașe. „Pe la țîrguri și pe la țară pe nicăieri, casa nimăru cu sila, fără de voia omului și fără de tocmală de chirie și plată deplină nimene să nu o găzduiască”⁴⁷. La o examinare mai

atentă, se observă că prin dispoziția dată în Țara Moldovei a fost legiferată o variantă a principiului inviolabilității domiciliului, adică a unuiu dintre principiile fundamentale ale constituțiilor din majoritatea statelor contemporane: Constituția României (art. 27 alin. 1), Constituția Japoniei (art. 35 alin.1), Constituția Federației Ruse (art. 25), Constituția Italiei (art. 14), Constituția Republicii Moldova (art. 29 alin. 1), Constituția RFG (art. 13), Constituția Ucrainei (art. 30), Constituția Spaniei (art. 18 alin. 2) etc.

Așezământul din 1749, adoptat de Constantin Mavrocordat, a contribuit la încetățenirea în legislația Țării Moldovei a unui alt principiu fundamental al dreptului burghez din Anglia - libertatea persoanei.

Dispozițiile acestui document juridic - de însemnătate epocală pentru viața țăranilor de pe moșiile boierești și de pe cele mănăstirești - *au abrogat iobăgia în Principat*. Puterea supremă de stat a considerat ca fiind nelegitime acțiunile unor boieri care vindeau țăranii vecini de pe moșiile lor, îi strămutau cu forța dintr-un sat în altul, îi despărțeau pe soți, pe copii de părinți etc. În scopul garantării libertății persoanei din categoria țăranilor vecini, actul legislativ prevedea explicit că în cazul în care se vor vinde moșiile boierești, „oamenii să nu se vîndă, ci ca niște săteni ai satelor, în sat să rămîie, făcînd slujba obișnuită ...”⁴⁸.

Traducerea în viață a prevederilor *Așezământului din 1749* le-a permis țăranilor vecini din Moldova să devină, sub aspect juridic, oameni liberi. Doar din punct de vedere economic ei continuau să depindă de stăpîinii moșiilor pe care locuiau, fiind obligați să le presteze „*cu nartu 24 de zile de om într-un an*” și să plătească dijmă pentru ogor, fîneață și imașul pe care le luau în folosință de la boieri sau mănăstiri⁴⁹. Astfel, dependența juridică personală a țăranilor fără pămînt de pe moșiile boierești și mănăstirești a fost lichidată în Țara Moldovei cu multe decenii înaintea altor state europene. În Franța, bunăoară, iobăgia a fost lichidată abia în 1789, adică cu 40 de ani mai tîrziu, iar în Imperiul Rus, tocmai în 1861 - cu 112 ani mai tîrziu.

Sobornicescul hrisov, elaborat în baza a două anaforale pregătite de grupuri distincte de boieri și de slujitori ai bisericii și înmîinate domnitorului Alexandru Mavrocordat la 14 august și, respectiv, la 12 septembrie 1785, a fost promulgat la 28 decembrie al aceluiași an. Textul acestui izvor de drept a fost editat de către Mihail Strilbițki în tipografia Mitropoliei Moldovei într-o carte de 61 de pagini.

Actul legislativ *Sobornicescul hrisov* este alcătuit din două compartimente. Prin normele de drept din Compartimentul I erau declarate dăunătoare și interzise pe viitor obiceiurile juridice ce permiteau donarea moșiilor răzeșești către boieri. De asemenea, se reglementau modalitățile realizării actelor de vînzare, donație, schimb și de ipotecare a averii imobiliare răzeșești. Dispozițiile Compartimentului II au concretizat statutul juridic al țăganilor robi, umanizînd relativ situația lor precară. Pentru prima dată în Principat a fost interzisă dezmembrarea familiilor țăganilor robi prin vînzarea separată de către stăpîni a membrilor lor. În același timp normele *Sobornicescului hrisov* au interzis și înșerbirea din nou a țăganilor robi, care deveniseră liberi în mod legitim anterior⁵⁰.

Sobornicescul hrisov a fost perfecționat parțial și reeditat la Iași în limba română în 1835 și în 1838.

Acest act legislativ al Moldovei a fost acceptat de guvernele țariste în calitate de izvor al dreptului în Basarabia după anexarea regiunii de către Imperiul Rus, fiind ulterior tradus și editat în limba rusă în 1827. Mai tîrziu a fost reeditat în limba rusă în anii 1831, 1850, 1854, 1904 și 1908 în cadrul unor colecții a legilor locale din Basarabia.

Tendențele sistematizării și codificării izvoarelor dreptului Țării Moldovei. Către începutul secolului al XIX-lea în diverse țări ale Europei și Americii au fost adoptate importante acte constituționale (în SUA – la 1787, în Franța – 1791, Polonia – 1791 ș. a.), s-a desfășurat o activitate intensă în direcția sistematizării și codificării izvoarelor naționale de drept. În 1794 a fost promulgat Codul administrativ prusian. La finele secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, în Imperiul Habsburgic, stat vecin cu Moldova, s-a realizat codificarea dreptului penal și civil. În primul deceniu al secolului al XIX-lea în Franța au fost adoptate Codul civil (1804), Codul comercial (1807), Codul de procedură penală (1808), Codul penal (1810).

Multitudinea izvoarelor de drept ce existau în Țara Moldovei (obiceiurile juridice, izvoarele dreptului romano-bizantin, actele legislative ale domnitorilor Principatului), la fel ca și în alte țări, creau probleme serioase în efectuarea justiției din cauza că normele de drept ale unor surse, prin conținutul lor, erau în contradicție cu normele de drept conținute în alte surse. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea apăruseră în țară și relații social-economice și politice noi, pentru a căror reglementare nu existau norme juridice adecvate nici în dreptul cutumiar, nici în colecțiile de legi romano-bizantine preluate, nici în actele legislative ale domnitorilor țării.

Contradițiile dintre normele juridice și lacunele existente în sistemul izvoarelor dreptului Țării Moldovei creau impedimente enorme în efectuarea unei justiții obiective și echitabile, ceea ce, inevitabil, pentru judecătorii și demnitarii de stat frauduloși era o poartă deschisă în comiterea diverselor fărâdelegi și acțiuni arbitrare.

Problemele menționate au fost conștientizate de pătura cultă a Moldovei deja în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Un grup de demnitari de stat ai Principatului, în frunte cu mitropolitul Gavriil Calimach, la finele anului 1769, când țara se afla sub ocupațiunea armatelor ruse, s-a adresat cu un memorandum către împărăteasa Ecaterina a II-a (ce pretindea a fi considerată monarh luminat în Europa), prin care rugau să fie ajutați în efectuarea unei reforme politico-juridice cu scopul perfecționării conducerii statului și a dezvoltării dreptului. Autorii documentului considerau necesară adunarea obiceiurilor juridice și a normelor dreptului scris pentru a-l sistematiza și a-l codifica în cadrul unei colecții de legi modernizate⁵¹.

Problema sistematizării și codificării izvoarelor dreptului Moldovei a fost reluată la începutul secolului al XIX-lea de către domnitorul Alexandru Moruzi. Din însărcinarea acestuia, pravilistul Toma Carra a purces la elaborarea *Pandectelor* (Culegere de legi), planificate în trei părți: 1) Despre persoane; 2) Despre lucruri; 3) Despre acțiuni. Prima parte - „Despre persoane” - a fost finalizată în luna aprilie 1806. În condițiile înlăturării lui Moruzi de la tronul Principatului, a declanșării la 1806 a războiului ruso-turc și stingerii din viață a paharnicului Toma Carra, celelalte două părți ale *Pandectelor* au rămas neelaborate.

Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile – izvor de vază al dreptului Moldovei din secolul al XIX-lea și din primele decenii ale secolului al XX-lea. A fost elaborat de către pravilistul Andronache Donici, figură remarcantă în istoria jurisprudenței Principatului, care a contribuit considerabil la dezvoltarea gândirii politico-juridice, la desăvârșirea terminologiei juridice naționale și la codificarea dreptului Moldovei.

Sesizând necesitățile acute ale timpului și influențat de activitatea juriștilor din Franța, Prusia, Austria și din alte țări, Andronache Donici, la începutul secolului al

XIX- lea, s-a încadrat în opera de codificare a izvoarelor dreptului Moldovei. Inițial a analizat destul de minuțios actele legislative de origine romano-bizantine – Digestele, Instituțiile și Novelele lui Iustinian, Bazilicalele, Exabibluul lui Constantin Armenopol și altele – pătrunse în Principatele Române, și din imensa mulțime de norme și de instituții juridice conținute în ele a selectat și tradus în limba română pe acele care corespundeau mai mult necesităților de reglementare a relațiilor social-politice și economice ale populației țării.

Paralel, a studiat profund dreptul cutumiar, gramotele și hrisoavele domnitorilor Moldovei, îndeosebi Sobornicescul Hrisov din 1785, din care, de asemenea, a selectat un șir de norme juridice, pe care le-a inclus în Colecția sa de legi⁵².

Donici a lucrat la Colecție mai mulți ani. Prima ei variantă, expusă pe 27 de file și conținând 40 de titluri și 313 paragrafe, și-a găsit răspîndire sub formă de manuscris în unele ținuturi ale Moldovei încă din iunie 1805⁵³. Mai târziu lucrarea a fost completată și perfecționată, iar la 3 decembrie 1813 a fost prezentată la tipografia Mitropoliei Moldovei din or. Iași.

Codificarea particulară a izvoarelor dreptului Moldovei, efectuată de pravilistul Andronache Donici, a fost publicată în 1814 sub titlul impus de domnitorul Scarlat Calimach: *Adunare cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile spre înlesnire celor ce se îndeletnicesc întru învățătura lor, cu trimitere către carte, titlu, capul și paragraful împărăteștilor pravile*. Primele 26 de pagini ale colecției de legi erau nenumerate și conțineau predislovia sau povățuirea spre înțelegerea cărții. Materia dreptului era înserată în 182 de pagini numerotate, care conțineau 512 paragrafe (articole), repartizate în 42 de titluri (capitole). Majoritatea absolută a articolelor conțineau norme de drept civil și familial, care reglementau încheierea și realizarea contractelor de vânzare-cumpărare, de depozit, de ipotecare, de donație, perfectarea testamentelor, termenele de prescripție, încheierea căsătoriilor, înfierea copiilor, divorțurile, moștenirea, adoptarea sentințelor și a deciziilor judecătorești etc.

Din cauza titlului impus de Scarlat Calimach, cartea de legi a pravilistului Andronache Donici este considerată de unii istorici manual de studiere a dreptului. În realitate ea a exercitat rolul de cod de legi la reglementarea relațiilor populației Țării Moldovei din 1805 pînă în 1928, îndeosebi în Basarabia, unde a fost un adevărat izvor de drept pe întreaga perioadă de ocupațiune a teritoriului de la est de Prut de către Imperiul Rus. În instanțele judecătorești au fost întrebuintate exemplare ale ediției românești din 1814. Constantin Negruzzi a realizat o nouă editare la Iași în 1858. În anul 1831 Codul a fost editat și în limba rusă la Sankt Petersburg, fiind reeditat ulterior de mai multe ori.

Codul Calimach a fost elaborat în anii 1815-1816 din ordinul domnitorului Scarlat Calimach de către un grup de demnitari de stat, care cunoșteau bine legile: Andronache Donici, Costachi Conachi, Scheleti, Flechtenmacher, Cuzanos, mitropolitul Veniamin Costachi ș. a. În anii 1816-1817 a fost editat în limba greacă la Iași. Domnitorul Scarlat Calimach a promulgat Codul prin hrisevul din 1 iulie 1817.

Din punctul de vedere al structurii, codul era alcătuit din: Introducere (paragrafele 1-24); Partea I „Pentru dritul persoanelor” (paragrafele 25-377); Partea II „Pentru dritul lucrurilor” (paragrafele 378-1771); Partea III („Pentru înmărginirile ce privesc cătră dritul persoanelor dinpreună și a lucrurilor” (paragrafele 1771-1973); Anexa I „Pentru rînduiala concursului creditorilor” (paragrafele 1974-2032); Anexa II „Pentru litație sau mezat după obiceiul pămîntului” (paragrafele 1-12). În ansamblu, normele

juridice ale Codului Calimach reglementau relațiile populației în materia dreptului familial și a celui civil.

Deși de jure era în vigoare din 1 iulie 1817, de facto Codul Calimach, editat în limba greacă, rar de tot se întrebuinta în instanțele judiciare ale Țării Moldovei. Abia după traducerea și editarea în limba română în anul 1833, Codul a devenit izvor al dreptului Moldovei⁵⁴.

Codul criminal a fost elaborat în anii 1820-1826 de asemenea de un grup de juriști de vază ai Moldovei: Andronache Donici, Cuzanos, Flechtenmacher ș. a. și a fost promulgat de către domnitorul Ioniță Sandu Sturza în 1826.

Codul era format din două părți: Partea I „Praviliceștile orînduiele întru cercetarea faptelor criminalicești” conținea – 166 de paragrafe (articole), repartizate în 12 capitole și reprezenta un veritabil cod de procedură penală cu caracter modern pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea. Acest compartiment a fost întocmit în 1820 de Iordache Cantacuzino, Grigoraș Sturza și Iordache Ruset. Partea II „Pentru faptele criminalicești și pedepsele lor” a fost elaborată în anii 1825-1826. Și conținea 97 de paragrafe (articole), distribuite în 20 de capitole. Textele lor caracterizau acțiunile considerate de legislator infracțiuni și crime și stipulau mărimea pedepselor aplicate față de persoanele care le comiteau⁵⁵.

Codul criminal a servit în calitate de suport juridic oficial la efectuarea justiției în domeniul dreptului penal pînă la unirea Moldovei cu Valahia în 1859, fiind reeditat de mai multe ori pentru necesitățile organelor judiciare.

Izvoare ale dreptului impuse de țarismul rus. În prima jumătate a secolului al XIX-lea pe teritoriul Țării Moldovei, îndeosebi în spațiul ei istorico-etnic de la est de Prut de după 1812, au fost utilizate izvoare de drept ale Imperiului Rus. Dar, deși normele lor juridice au reglementat anumite perioade de timp relațiile populației în diverse sfere ale vieții social-politice, economice și culturale, totuși sursele menționate nu fac parte din sistemul izvoarelor dreptului Moldovei. Siguramente, ele n-au fost elaborate de oamenii de cultură sau de demnitarii de stat ai țării, ci de funcționari țariști, și nici n-au fost adoptate de domnitorii Principatului, după cum era tradițional, dar de împărații Imperiului Rus, de aceea acele acte normative nici n-au fost preluate benevol, după cum, bunăoară, a fost cazul colecțiilor de legi romano-bizantine, dar au fost impuse de guvernele țariste.

Elocvent, în această privință este procesul elaborării și a adoptării Regulamentului Organic al Moldovei din 1832, cînd guvernul Rusiei a încălcat brutal atribuțiile legislative ale Principatului.

Din ordinul împăratului Nicolai I, în 1829, la București a fost constituit un comitet special, compus din două secții, însărcinate cu elaborarea proiectelor regulamentelor organice pentru Moldova și pentru Valahia. Deși la alcătuirea proiectului pentru Moldova au participat, în calitate de membri ai secției respective, patru boieri mari (doi numiți de Rusia și doi aleși) – Iordache Catargiu, Costachi Conachi, Costache Cantacuzino – Rîșcanu și Mihail Sturza, iar în calitate de secretar și redactor - Gheorghe Asachi⁵⁶, acest act legislativ, în ansamblu, nu constituie o operă juridică a demnitarilor de stat ai Principatului.

Comitetul menționat a activat în permanență sub conducerea și supravegherea rigidă a demnitarilor ruși în frunte cu viceguvernatorul Minciaki și s-a ghidat în mod strict de instrucțiunile adoptate de împăratul Nicolai I la 6 (28) iunie 1829. Conținutul final al articolelor din Regulament a fost determinat de membrii comisiei de redactare, întrunită la Petersburg sub președinția lui D. V. Dașkov, comisie în cadrul căreia

reprezentanții guvernului țarist constituiau majoritatea. Controlul asupra activității comisiei de redactare era exercitat de vicescancelarul Imperiului Rus C. Nesselrode și de adjunctul său N. A. Liven⁵⁷.

Deja în perioada de elaborare și de redactare a Regulamentului, diverse pături sociale ale populației din Moldova, inclusiv o parte a boierimii mici și mijlocii, au protestat vehement contra impunerii acestui act normativ de către Rusia. La 7 mai 1831, la Iași au fost răspândite foi volante cu următorul conținut: „Jos guvernul! Cetățeni, preferați moartea!”. În același an țărani din mai multe județe ale Moldovei, cu arma în mâini, s-au ridicat împotriva Regulamentului Organic. Administrația țaristă de ocupație ce a exercitat guvernarea Moldovei din 1829 până în 1834, prin implicarea directă a armatei ruse, a înăbușit cu atrocitate această răscoală de amploare. Au fost uciși și răniți circa 300 de oameni, iar 60000 de participanți au fost represate⁵⁸.

După anexarea Moldovei de Est de către Imperiul Rus în 1812 procesul de impunere a izvoarelor dreptului rus populației autohtone treptat s-a intensificat. Dacă prin paragraful 6 al Regulamentului „Pravilele conducerii provizorii a Basarabiei”, adoptat de împăratul Alexandru I la 2 august 1812, se stipula dreptul populației Moldovei de Est de a se conduce de legile proprii, adică de izvoarele dreptului Principatului, deja în 1813 la indicația guvernului țarist, a început introducerea în Basarabia a izvoarelor dreptului imperial. Procesul dat a fost oficial legiferat prin dispozițiile *Așezământului obrazovaniei oblastei Bassarabiei* din 1818, care au stipulat aplicarea izvoarelor dreptului rus în toate domeniile vieții, cu excepția litigiilor referitoare la proprietățile persoanelor particulare, unde au continuat să se întrebuințeze izvoarele dreptului Țării Moldovei.

Investigațiile efectuate ne permit să constatăm faptul că toate actele legislative ale Moldovei, inclusiv Așezământul lui Miron Barnovschi din 1628, Cartea românească de învățătură din 1646, Așezământul lui C. Mavrocordat din 1749, Sobornicescul hrsov din 1785, Codul lui Calimach din 1817, Codul criminal din 1826 ș. a. au fost elaborate nemijlocit de oamenii de cultură și de demnitarii de stat ai Principatului și au fost adoptate juridic de domnitorii acestuia. Sultanii turci, indubitabil, niciodată până la 1832 n-au intervenit în atribuțiile legislative ale Statului Moldova.

Din cele elucidate mai sus constatăm că Țara Moldovei pe parcursul anilor 1359-1859, la fel ca și alte state suverane europene din perioada respectivă, a dispus de un sistem complex de izvoare ale dreptului – cutumiar și scris – normele juridice ale căruia au reglementat relațiile populației în diverse domenii ale vieții. Locul și rolul părților componente ale acestui sistem, în funcție de factorii social-economici și de dinamica conștientizării unei necesități de surse normative juridice, a evoluat pe parcursul secolelor. Dacă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea justiția se efectua doar în baza obiceiurilor juridice, mai târziu, de pe la mijlocul secolului al XV-lea, s-a derulat procesul de limitare treptată a sferelor de întrebuințare a obiceiurilor juridice și de lărgire a aplicării normelor de drept din Sintagma lui Matei Vlastares și ale altor colecții de legi romano-bizantine receptate în Principat – pe de o parte, și a celor din cărțile de judecată, urice, hrisoave și coduri de legi ale domnitorilor Moldovei – pe de altă parte. Către începutul secolului al XIX-lea se derulasă procesul de sistematizare și de codificare a izvoarelor dreptului țării, în urma căruia au fost elaborate adevărate coduri de legi ca: „Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile...” a lui Andronache Donici din 1814, Codul Calimach din 1817, Codul criminal din 1826.

În încheiere menționăm că prin normele acelor coduri s-a reușit asigurarea unei reglementări juridice vaste a relațiilor sociale din Țara Moldovei cam la același nivel cu statele vecine din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Note:

- ¹ Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992.
- ² Longinescu S.G., *Istoria dreptului românesc*. Partea I, București, 1908.
- ³ Peretz I., *Pravila lui Vasile Lupu și izvoarele ei grecești*//Arhiva, Iași, 1914, p.201-221.
- ⁴ Spulber C., *Curs de istoria dreptului român*, Cernăuți, 1926.
- ⁵ Cronț Gh., *Dreptul bizantin în Țările Române. Pravila Moldovei din 1646*//Studii. Revista de istorie, 1958, nr.5, p.43-45.
- ⁶ Fotino G., *Pagini din istoria vechiului drept românesc*, București, 1972.
- ⁷ Berechet Șt.Gr., *Istoria vechiului drept românesc.I. Izvoarele*, Iași, 1933.
- ⁸ Nistor Ion, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991.
- ⁹ Boldur A., *Istoria Basarabiei*, București, 1992.
- ¹⁰ Ciobanu Ștefan, *Cultura românească sub stăpînirea rusă*, Chișinău, 1992.
- ¹¹ Georgescu Val.Al., *De la proiectele de codificare ale prințului de Ligne pentru Moldova la manualul de legi al lui Andronache Donici*. Dubla versiune (1805-1814).Geneza și semnificația istorică a acestui manual în lumina unui nou manuscris//Studii și cercetări juridice, 1969, nr.2, p.321-332.
- ¹² Cernea Emil, Molcuț Emil, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, 1992.
- ¹³ Советов П. В., *Преступления против земельной собственности в Молдавии (15 - середина 17 вв.)*. Сравнительный очерк исследования актового материала и Уложения Василе Лупу// Ученые записки Кишиневского университета, 1960, том 52, с. 115-136; *Idem*; Уложение Василе Лупу - памятник молдавского права и языка// Октябрь (Кишинев), 1956, №. 5, с. 77-82, *Idem*; Дрептул волох// Энциклопедия Советикэ Молдовеняскэ, вол. 2, Кишинэу, 1971, п. 369, *Idem*; Дрептул молдовенеск// Энциклопедия Советикэ Молдовеняскэ, вол. 2, Кишинэу, 1971, п. 371.
- ¹⁴ Galben Andrei, *Din obiceiul pămîntului Moldovei feudale (sec. XVII - prima jumătate a sec. XIX)*, Chișinău, 1986.
- ¹⁵ Aramă Elena, *Istoria dreptului românesc*, Chișinău, 2003.
- ¹⁶ Grama Dumitru, „Cartea românească de învățătură<...>” din 1646 - monument de vază al culturii juridice a Moldovei// Valori și tradiții culturale în Moldova, Chișinău, 1993, p.127-142; *Idem*, Petru Manega - codificator al dreptului moldovenesc din Basarabia// Cugetul, 1991, nr.2, p.35-41; *Idem*, Lupta românilor de la răsărit de Prut pentru apărarea legilor Țării Moldovei în primele decenii ale secolului al XIX-lea// Destin românesc, 1994, nr.1, p. 86-96; *Idem*, Regulamentul „Conducerea provizorie a Basarabiei” - suport juridic al autonomiei administrativ-teritoriale a regiunii în anii 1812-1818//Pergament: Anuarul Arhivelor Republicii Moldova.VII-VIII (2004-2005), Chișinău, 2005, p.54 - 67; *Idem*; Из истории права Молдавии («О кратком собрании законов...» Андронакия Донича)/Проблемы истории, теории и организации науки, Кишинев, 1985, с. 6-23.
- ¹⁷ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980.
- ¹⁸ Cernea Emil, Molcuț Emil, *Istoria statului și dreptului românesc*, București: Șansa S.R.L. 1992, p.97-99, 126.
- ¹⁹ Aramă Elena, *Istoria dreptului românesc*, Chișinău: Reclama, 2003, p.20-21, 36-37, 55, 72.
- ²⁰ Sovietov P., *Dreptul moldovenesc*// Enciclopedia Sovietică Moldovenească, vol. 2, Chișinău: Redacția principală a Enciclopediei Moldovenești, 1971, p. 371.
- ²¹ Membrii etniei romanice de est în perioada medievală timpurie în documentele popoarelor slave vecine erau menționate prin termenii: volohi, valahi, vlahi, iar sistemul de drept „Legea țării” - prin sintagma „Voloșkoe pravo” (dreptul voloh).
- ²² Sovietov P., op. cit., p. 371.
- ²³ *Carte românească de învățătură*. 1646. Ediție critică, București, 1961, p. 37.
- ²⁴ Cernea Emil, Molcuț Emil, op. cit., p.126.
- ²⁵ *Ibidem*.
- ²⁶ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 207.
- ²⁷ *Istoria RSS Moldovenești*, vol. I, Chișinău, 1967, p. 295; Dabija N., Căpriană – centru de cultură medievală moldovenească// *Literatura și arta*, 1987, nr. 51, p. 8.
- ²⁸ *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, vol. 5, Chișinău, 1975, p. 310.
- ²⁹ *Pravila ritorului Lucaci*, București, 1971, p. 14, 161-183; Diaconescu M., *Adevărul ritorului Lucaci*, Chișinău, 1991, p. 4, 76, 161, 333, 494.

- ³⁰ Pravila ritorului Lucaci, p. 161-183, 184-244.
- ³¹ Istoria dreptului românesc, vol. I, p. 207; Berechet Șt. Gr. Istoria vechiului drept românesc, I. Izvoarele, Iași, 1933, p. 152-158.
- ³² Berechet Șt. Gr., op. cit., p. 145-148.
- ³³ Земледельческий закон// Большая Советская Энциклопедия, 3-е изд., т. 9, Москва, 1972, с. 469; Византийский земледельческий закон/ под ред. И. П. Медведева, Ленинград, 1984, с. 5-6.
- ³⁴ Mai detaliat: Grama Dumitru, "Cartea românească de învățătură <...>" din 1646 – monument de vază al culturii juridice a Moldovei// Valori și tradiții culturale în Moldova (culegere de studii), Chișinău, 1993, p. 133-134.
- ³⁵ Carte românească de învățătură, 1646. Ediție critică, București, 1961, p. 39.
- ³⁶ Грама Д. К. Общественно-политические и правовые воззрения Андронакия Доница, Кишинев, 1983, с. 27, 30-31.
- ³⁷ Grama Dumitru C., Aspecte ale evoluției statului și dreptului în Roma Antică, Chișinău, 2005, p. 60-70.
- ³⁸ Cantemir Dimitrie, Descrierea Moldovei, Chișinău, 1992, p. 102.
- ³⁹ Moldova în epoca feudalismului, vol. II. Documentele slavo-moldovenești. Veacurile XV-XVI, Chișinău, 1978, p. 170.
- ⁴⁰ Berechet Șt. Gr., op. cit., p. 160-162.
- ⁴¹ Ureche Gr., Costin M., Neculce I., Letopisețul Țării Moldovei <...> : Cronici, Chișinău, 1990, p. 70.
- ⁴² Scurtu O., Așezământul lui Miron Barnovschi// Enciclopedia Sovietică Moldovenească, vol. I, Chișinău, 1970, p. 314; Советов П.В., Сорокалетняя реформа и ограничение судебного иммунитета в Молдавии конца XVI- начала XVIII в.// Социально-экономическая и политическая история юго-восточной Европы, Кишинев, 1980, с. 145-148.
- ⁴³ Cantemir Dimitrie, op. cit., p. 102.
- ⁴⁴ Carte românească de învățătură. 1646. Ediție critică, p. 21-24; Советов П., Уложение Василе Лупу - памятник молдавского права и языка// Октябрь (Кишинев), 1956, №. 5, с. 81.
- ⁴⁵ Grama Dumitru, "Cartea românească de învățătură..." din 1646 – monument de vază al culturii juridice a Moldovei, p. 139.
- ⁴⁶ Ionescu Cristian. Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente 1741-1991, București, 1998, p. 34.
- ⁴⁷ Uricarul, vol. IV, Iași, 1857, p. 396.
- ⁴⁸ Arhiva românească, tom. I, Iași, 1860, p. 96-97.
- ⁴⁹ Arhiva românească, tom. I, Iași, 1860, p. 97.
- ⁵⁰ Sobornicescul hrisov: Ediție critică, București, 1958.
- ⁵¹ Arhiva românească, Iași, 1860, p. 202-205.
- ⁵² Грама Д.К. Из истории права Молдавии (О «Кратком собрании законов <...>» Андронакия Доница)// Проблемы истории, теории и организации науки, Кишинев, 1985, с.11.
- ⁵³ Georgescu Val. Al. Remarques sur la publication des sources byzantines d'histoire de l'ancien droit roumain (XIV-XIX)// Études byzantines et post-byzantine. I, Bucarest, 1979, p. 105, *Ibidem*, De la proiectele de codificare ale prințului de Ligne pentru Moldova la manualul de legi al lui Andronachi Donici. Dubla versiune (1805-1814), geneza și semnificația istorică a acestui manual, în lumina unui nou manuscris datat// Studii și cercetări juridice, 1969, nr. 2, p. 324-325.
- ⁵⁴ Codul Calimach. Ediție critică, București, 1958, p. 4-691.
- ⁵⁵ Codica criminală. Ediția a II-a, Iași, 1838, p. 1-68.
- ⁵⁶ Гросул В. Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20-30 г. XIX века), Москва, 1966, с. 192-193.
- ⁵⁷ *Ibidem*, p. 244-245.
- ⁵⁸ *Ibidem*, p. 248- 257.

СЛУЖИЛЫЕ КНЯЗЬЯ В РОССИИ XV ВЕКА И ГОСУДАРСТВ ДВОРА¹

В. Д. Назаров

(Москва, Институт всеобщей истории РАН)

История политической и социальной элиты средневековой Руси в XIV - XV столетиях относится, бесспорно, к наиболее актуальным фундаментальным проблемам в современной отечественной историографии. Нет нужды объяснять это в деталях. Укажем просто на прямую сопряженность исследовательских успехов по данной тематике с решением принципиальных вопросов государственного и сословного устройства России в XV-XVI вв. Чрезвычайная скудость источников в сочетании с очень большим разнообразием точек зрения, по преимуществу сугубо оценочных, а не аналитических, создает большие трудности при реальном исследовании этого круга проблем. Все сказанное в полной мере, а, пожалуй, и в большей степени характеризует состояние дел в изучении такой заметной группы российской элиты как служилые князья.

Нет, видимо, ни одного историка XIX-XX вв., писавшего о политической истории России XV - XVI вв., который не дал бы собственной оценки этого феномена российской действительности. Оценок, слабо или вовсе не связанных с действительным анализом источников, с точной логикой в постановке проблемы. Только сравнительно недавние работы демонстрируют существенно иные подходы к решению исследовательской задачи. Назовем в первую очередь монографию А. А. Зимина, вышедшую посмертно и как бы подведшую итоги многолетним усилиям этого виднейшего историка-медиевиста в сфере изучения исторических судеб российской аристократии XV - XVI столетий².

Естественно, что в книге на подобную тему, сюжет о служебных или служилых князьях занял подобающее ему место. Автор обращается к нему не единожды. Разбирая конкретные тексты, делая соответствующие наблюдения в рамках истории отдельных княжеских родов, Зимин приходит также к ряду обобщающих суждений³. Есть ли смысл в таком случае в нашей статье? Вопрос тем законнее, что немногим ранее работы Зимина было издано монографическое исследование В. Б. Кобринина, в котором интересующей нас проблеме уделено немалое внимание (Зимин был знаком со статьями своего ученика на эту тему)⁴. Если добавить книгу М. М. Крома (в ней детально обследован статус разных групп верховских князей в XV в. в ту эпоху, когда они подчинялись государственно-политической власти великих князей литовских)⁵, то необходимость нового обращения к проблеме, сформулированной в заголовке статьи, как будто вообще отпадает. И все же есть резон продолжить дискуссию, прежде всего в силу характерных особенностей историографической традиции.

Случилось так, что о служилых князьях как феномене российской социально-политической действительности XIV-XVI вв., судили по преимуществу на материале XVI столетия и на примере верховских князей в первую очередь (князьях Воротынских, Одоевских, Трубецких и т. д.). Мотивы прозрачны. Прямые тексты о служебных князьях в документации XV в., привычно используемые в ученой литературе, весьма немногочисленны и до крайности лапидарны. На таком фоне даже единичные, но более разнообразные по жанру источники XVI в., позволяющие судить об основных вехах биографии служилых

князей, об объеме их прав на свои владения, составе и границах последних, о численности и структуре их вассалов, дают, казалось бы, широкие возможности для разностороннего анализа (они, кстати, далеко еще не все реализованы). Поскольку судьбы верховских владетелей в конце XV - XVI в. освещались известными материалами наиболее ярко, постольку представления об эволюции служилых князей вообще и преднамеренно, и невольно формировались на этой основе. Статья С. Б. Веселовского в некотором роде задала здесь тон⁶.

Более того. Характеристики XVI в. переносились нередко на предшествующую эпоху, а поскольку в центре внимания оставались Рюриковичи и Гедиминовичи верхней Оки, то считалось правильным для характеристики вообще статуса служилых князей в России XV в. напрямую опереться на тексты докончаний и крестоцеловальных грамот верховских владетелей в адрес Казимира IV. Так, в частности, полагал М. Н. Тихомиров, идею которого Зимин счел весьма интересной⁷.

Выразительная особенность. Ряд конкретных наблюдений в книге Зимина разбросан в разделах, повествующих об истории отдельных княжеских родов и кланов. Но общий анализ статуса и эволюции служилых князей, в том числе в XV в., вынесен в начальный и заключительный разделы главы «Служилые князья Юго-Западной Руси и Дума»⁸. Сама композиция как бы подталкивает читателя к выводу о том, что этот феномен российской действительности был длительным и устойчивым только в данном регионе, а на всем остальном пространстве Северо-Восточной Руси был редким и плохо различимым явлением. Противоречивость, размытость некоторых формулировок и оценок ведут к тому же. Зимин то считает служебных князей особой корпорацией, в которую включаются и исключаются те или другие княжеские кланы, то полагает, что в первой трети XVI в. служилые князья не составляли единой и сплоченной корпорации. Не прояснена ситуация с княжескими суверенными правами. Что, собственно, под ними понимается? Они то предшествуют статусной позиции служилых князей (утеряв суверенные права, группы княжат переходят на положение служебных владетелей), то сопровождают и сопрягаются с этой позицией. Не спасают формулы типа «остатков суверенных прав», «положение, близкое к служебным князьям» (все о князьях Микулинских) и аналогичные⁹. В книге Кобринина неопределенность подобных высказываний выражена, пожалуй, заметнее. Наличие некоторых княжеских прав (не всегда с уточняющим эпитетом - суверенных) фиксируется исследователем едва ли не у большинства княжеских домов Рюриковичей Северо-Восточной Руси¹⁰. Но это ничего не добавляет к конкретному наполнению этих прав. К тому же сам термин «служилые князья» применяется в таких случаях автором совсем нечасто.

Еще большей невнятистью в сочетании с пугающей размашистостью отличаются суждения М. Е. Бычковой. Собственно исследовательские моменты в ее тексте по интересующей нас проблеме отсутствуют. Автор обобщает имеющуюся литературу вопроса, прежде всего работы А. А. Зимина и В. Б. Кобринина. И как это часто бывает усиливает, доводит почти до абсурда слабые позиции своих предшественников. Исследовательница безапелляционна в своих итоговых, очень решительных выводах. Феномен служилых князей - краткое явление в российской социально-политической действительности первой четверти XVI в., заимствованное к тому же из реалий Великого княжества Литовского¹¹. Зимин и

Кобрин, при всей размытости своих наблюдений относительно служилых князей XV в., заметим, не отказывали Северо-Восточной Руси в самом существовании этого феномена. А главное, как быть с многократным упоминанием «служебных» (служилых) князей в договорах и завещаниях XV в., вовсе не литовских, вовсе не верховских, а великих и удельных князей именно Северо-Восточной Руси? Приходится с печалью догадываться, что опубликованный еще в 1950 г. том с этими документами был почему-то недоступен исследовательнице в то время, когда она трудилась над своим разделом.

Конечно, противоречивость, туманность, а порой экстравагантность, как у Бычковой, бытующих ученых мнений вызвана, в первую очередь, скудостью источников. Но все ли документы XV в. использованы для изучения данной темы? Все ли известные тексты подвергнуты последовательному анализу? Всегда ли и в любом контексте служилые князья обязательно именовались именно этим словосочетанием? Справедливо ли на основании разноплановых источников переносить характерные признаки статуса служилых князей XVI в. в XV столетие, а нормы Великого княжества Литовского (относительно верховских владетелей) в действительность Московского великого княжения? Ответы на поставленные вопросы, по возможности аргументированные, и составят предмет настоящей работы.

Три предварительных замечания. Во-первых, полагаем более логичным обратиться сначала к документации о служилых князьях XV в. И лишь затем перейти к сличению полученного результата с нормами XVI столетия (последнее должно послужить темой отдельной работы). Во-вторых, необходимо помнить, что в конце XIV в. принципиально изменилась политическая карта Северо-Восточной Руси. Вместо реально или формально единой системы Великого княжения Владимирского после его слияния с Московским княжеством сформировалась система равностатусных княжений-государств¹². После 1389 г. ни летописи, ни княжеские докончания (в частности, московско-тверские) не знают соперничества из-за великокняжеского стола во Владимире. Оно перестало существовать как реальность политической жизни. Эволюция служебных князей до начала XVI в. была вписана именно в этот государственно-политический контекст. В-третьих, оценки полноты суверенных прав тех или других князей не могут быть соотнесены с некоей идеальной нормой, сформулированной к тому же в тексте. Нам об этом по документации XV в. ничего неизвестно. Понятие суверенитета той эпохи всегда конкретно и характеризуется рядом дополняющих друг друга признаков, каждый из которых фиксирует особую область в реализации прерогатив суверена. Важнейшие из них суть: сфера отношений с Ордой, а также с соседними монархиями; межкняжеские отношения различных уровней; права по отношению к подвластной территории и ее населению, «свободные» сюзеренно-вассальные связи с его элитными слоями. Совокупность перечисленных характеристик в их взаимосвязях и переплетениях дает представление о реальных пределах суверенитета того или иного владетеля. Причем, даже тогда, когда в силу дефицита источников мы остаемся в сфере предположений и косвенных показаний.

Обратимся к текстам. Наиболее показательны для нашей темы межкняжеские договоры. Они распадаются на две большие группы. В первую следует включить соглашения глав великих княжеств, а также договоры с соседними монархами. Во вторую - докончания князей одного дома, но с разными статусами, т. е. великих

и удельных князей. Хотя ранее всего термин «служебные князья» встречается в текстах второй группы, есть все резоны начать с документации, оформлявшей взаимоотношения глав самостоятельных княжений. Речь идет о московско-тверских, московско-рязанских, литовско-московских, литовско-тверских договорах, а также о единичном подобного рода dokonчании московского князя (Дмитрия Юрьевича Шемяки) и суздальских князей, возникшем в особенных обстоятельствах (по нашему мнению, это нереализованный проект соглашения, составленный кн. Шуйскими и предварительно парафированный Шемякой). Впервые интересующая нас группа князей фигурирует в Московско-тверском соглашении 1399 г. (датировка наша)¹³.

Для дальнейших суждений важно помнить, что сохранился только экземпляр договора московского великого князя Василия Дмитриевича. Нужное нам место находится в заключительном разделе документа, где речь идет о статусе и правах разных групп вассалов великих князей. Цитируем начало раздела: «А кто моих (т. е. Василия I - В. Н) князей отъедет к тебе, кого ми Бог поручил и моей братьи молодшей, в тех ти вочины не вступатися, ни твоим детем, ни твоим братаничем, ни под нашею братьею меншею, ни под нашими детми»¹⁴. Для правильной интерпретации нужно помнить два обстоятельства. Договор заключен не только от имени великих князей: с московской стороны названы двое удельных князей (дядя и младший родной брат Василия I), с тверской – двое сыновей Михаила. Без прямого именованя фигурируют и иные представители обоих княжеских родов. Соответственно, всех реальных и потенциальных удельных князей, кровных сородичей великих князей, следует исключить из состава той группы князья, которую «Бог поручил» Василию I. Надо думать, что в экземпляре князя Михаила в соответствующем месте речь шла об аналогичной группировке, «доверенной» Вседержителем уже тверскому суверену. Вслед за приведенной цитатой следует текст о свободе отъезда бояр и вольных слуг с сохранением ими своих владений в прежнем княжении при условии их податного и судебно-административного подчинения «по земле и по воде», т. е. по территориальной принадлежности¹⁵.

Сопоставляя приведенные факты, нетрудно заметить, что «мои князья» Василия I и есть та группа князей, которая немногим позднее в аналогичных документах будет обозначена как служебные князья. Это легко доказывается соглашением Василия II и тверского великого князя Бориса Александровича 1456 г., в котором налицо вышеприведенная формула (и что характерно, в обоих - московском и тверском - экземплярах с параллельным упоминанием «моих князей» Василия II и Бориса) с добавлением самого термина - «мои князья служебные»¹⁶ (близкий текст содержит соглашение Ивана III с тверским великим князем Михаилом Борисовичем 1462-1464 гг.¹⁷). Существенно, что служебные князья отделены и от удельных владетелей, и от основной массы служилых вассалов-бояр и вольных слуг. В этом перекрестии и нащупываются особенности их статуса.

Кто суть субъекты московско-тверских dokonчаний? Великие князья обоих государственных образований, но не только они. Вместе с ними, под их началом фигурируют поименно названные или только обозначенные в общем виде иные представители двух княжеских домов. Не суть важно, в какой мере коллективный княжеский суверенитет действителен. Показательно только то, что в сфере отношений великих княжений (или аналогичных им), на международном уровне

нормой является соучастие младших сородичей (не обязательно младших по возрасту). Служебные князья из этой области реализации суверенитета исключены, они - индивидуально или коллективно - не были субъектами договорных отношений между великими или аналогичными им княжениями. Они, как бояре и вольные слуги, - объекты отдельных клаузул таких договоров.

Но в отличие от последних, к ним неприменимо право свободного отъезда с сохранением родовых владений. Понятно почему. «Виновата» здесь полнота суверенных прав служебных князей на свои земли и подвластное население. Их отъезд к иному сюзерену означал бы существенные и произвольные перемены в государственных границах, так как вместе со служебными князьями «уходили» бы «суд и дань» на их владения, а соответственно – имело бы место несанкционированное в Сарае. нарушение системы ордынских ярлыков. Ведь трудно себе представить превращение ранее самостоятельных владельцев в служебных князей без той или иной санкции со стороны ордынских властителей. В случае отъезда бояр и вольных слуг даже сохранение за ними их вотчин не приводило к подобным последствиям: «суд и дань» оставались в границах прерогатив прежнего сюзерена. Клаузула процитированных докончаний о «невступании» московских и тверских князей в вотчины служебных владельцев при перемене ими суверена означала в то же время конфискацию таких земель прежним сюзереном. В договоре середины 80-х годов XV в. Ивана III и Михаила Борисовича эта норма сформулирована, быть может, яснее и в соответствии с московской традицией

Наш тезис вызвал резкую полемику со стороны В.А.Кучкина. Оставляя детальный ответ для более удобного случая, отметим только следующее. Прежде всего, неприемлема манера дискуссии, когда оппоненту приписываются некоторые положения, которые он не формулировал, а затем они «успешно» опровергаются. Далее. Автор не заметил всего остального содержания нашей статьи, где рассмотрены максимально полно вопросы статуса служебных князей в двух ипостасях их существования. Князь на службе у великого (или удельного) князя и служилый князь это не один, а два разных персонажа социального ландшафта российского общества XV в. И именно родовая княжеская вотчина (в индивидуальной или клановой форме), а также равноценное ей пожалование князьям-иммигрантам неких владений «в вотчину и в удел» со стороны суть основание и едва ли не важнейшая характеристика «внутренних» особенностей служилых княжеств¹⁸.

Предложенные наблюдения, к сожалению, невозможно проверить на текстах аналогичных по уровню соглашений. Не сохранились московско-ярославские, московско-ростовские или московско-стародубские докончания, хотя бы рубежа XIV - XV вв., иными словами, в рамках еще окончательно не исчезнувших иерархических связей Владимирского великого княжения. Весьма своеобразен договор князя Дмитрия Юрьевича Шемяки с князем Василием и Федором Юрьевичами Шуйскими. Соглашаясь в принципе с датировкой (она уточнена нами) и характеристикой некоторых его особенностей, данной В. А. Кучкиным и Б. Н. Флорей¹⁹, отметим, что перед нами, по сути, проект межкняжеского соглашения, предложенный суздальскими князьями и предварительно ратифицированный Шемякой²⁰. Это предполагавшийся договор двух самостоятельных и в принципе равностатусных княжений, хотя взаимные

позиции князей в служебном плане не вполне равны. Ближайшая параллель - московско-тверское dokonчание 1375 г. и московско-рязанские соглашения конца XIV-XV в.²¹. Для нас сейчас важно иное. Лейтмотив документа – возвращение к старине и порядкам отношений при московском великом князе Дмитрие Донском и суздальско-нижегородском великом князе Дмитрие Константиновиче. В таком хронологическом контексте (60-х - 70-х гг. XIV в.) служилых князей нет. Они фигурируют лишь как реальность середины XV в., которая подлежит устранению в границах возрожденного Нижегородско-Суздальского княжества (любые приобретения на его территории московских служебных князей и бояр объявлялись недействительными)²². Иными словами, проект договора ничего не прибавляет к уже известным нам принципиальным особенностям статуса служилых князей, хотя и сообщает некоторые конкретные детали (возможность приобретения с санкции сюзеренов земель вне рамок родовых владений), которые опять-таки сближают их с основной массой служилых вассалов.

Московско-рязанские соглашения выводят нас за пределы бывшего Владимирского великого княжения. В их тексте нет прямых указаний на служилых князей договаривающихся сторон, что надо объяснять определенной инерционностью этих документов, а также спецификой московско-рязанских отношений. Отъезд на Рязань служебных князей из Москвы, судя по всему, не был актуальным вопросом, само наличие служилых князей в Рязанском княжении проблематично. Правда, одна клаузула отчасти напоминает разобранную выше норму московско-тверских dokonчаний: рязанские князья обязывались не принимать и не держать в своей вотчине или у своих бояр «мещерских князей», которые «не имут правити» московскому великому князю²³. Дело в том, что соглашения закрепляли московский суверенитет над Мещерой (оставляем пока в стороне некоторые детали), а соответственно - над местными вотчинниками-князьями. Впрочем, принадлежность последних к сословной группе служебных князей достаточно условна.

Интересные дополнения сообщают тексты соглашений с Великим княжеством Литовским, особенно тверские. В первом из них (между Витовтом и Борисом Александровичем), зафиксировавшем патронат литовского государя над его «внуком», содержится запрет перехода любого князя из тверского «племени» к Витовту с вотчинами. Уход такого лица из-под служебной юрисдикции Бориса влек за собой конфискацию владений, в которых теперь был «волен» тверской великий князь. Причем, Витовт не имел права «вступаться» в эти земли. И вот что показательное. Если в 1427 г. речь шла о прямых родственниках князя Бориса, т. е. тверских удельных князьях, то через двадцать два года схожая клаузула трактовала уже и об удельных (т. е. членах тверского княжеского дома), и о служебных князьях. Отъезд любого из них к Казимиру сопровождался ликвидацией его суверенных и собственнических прав на прежние владения²⁴. Менее выразительны московско-литовские dokonчания. Наверное, потому, что перед нами тексты договоров равноправных сторон, в которых интересующая нас норма подразумевается равным статусом контрагентов. Специально рассматриваются спорные ситуации в тех пограничных областях (Смоленщина, Верховские княжества), которые выходят за рамки нашей статьи²⁵.

Итак, в текстах международных меж княжеских соглашений за границами бывшего Владимирского великого княжения и за пределами собственно Северо-Восточной Руси сближаются позиции удельных и служебных князей. В этой

сфере удельные князья не выступают уже субъектами, соучастниками договорных отношений, их суверенные права на этом уровне фиксации покрываются (как и у служебных князей) суверенитетом великого князя. Ярче всего это выражено в литовско-тверской документации.

Заметно чаще упоминаются служебные князья в докончаниях великих и удельных князей московского дома. Что и понятно: именно эти грамоты дошли до нашего времени в наибольшем числе. Полезно рассмотреть их последовательно. Впервые термин «князи служебные» встречается в договоре 1428 г. Василия II с его дядей, звенигородско-галичским князем Юрием Дмитриевичем. Последний обязывался не принимать служебных князей Василия II «с вотчинами себе в службу». Если переход все же состоялся, то такие служебные князья не имели права «вступаться в свою вотчину». В соглашении названных лиц от 1433 г. клаузула несколько развита: прямо подчеркивается, что служебные князья при отъезде к удельному князю лишаются своих вотчин²⁶. Характерно, что предшествующее докончание князя Юрия с его родным старшим братом, московским великим князем Василием I Дмитриевичем этой нормы не знают²⁷. Хотя, как показано выше и убедимся далее, служилые князья были уже в самом начале XV в. феноменом российской действительности. Поэтому появление одностороннего обязательства «младшей братии» московского княжеского дома в их соглашениях с главой Московского великого княжения следует связывать прежде всего с обострением борьбы за великокняжеский стол. Претензии Юрия подобного рода хорошо известны, так что включение в его обязательства приведенной клаузулы было весьма уместным. Кроме того, это соответствовало духу отношений старшего и младшего партнеров (последний не мог претендовать в данной сфере на равенство позиций) и что еще важнее - было тесно связано с главными обстоятельствами превращения ранее самостоятельных (или полусамостоятельных) князей в служебные. Если они сохраняли, хотя бы частично, свои родовые владения, то потеря ими прежнего статуса неизбежно так или иначе сопрягалась с ордынской санкцией. Сношения же с Ордой были сферой исключительных прерогатив московского государя. Иначе говоря, в пределах Московского великого княжения и присоединяемых к нему территорий служилые князья изначально и в идеале могли быть на службе только у великого князя.

Последующим докончаниям Василия Темного с сыновьями князя Юрия (Василием Косым, Дмитрием Шемякой, Дмитрием Красным) интересующая нас формула известна в кратком виде: удельные владетели обязывались «князей со очинами не приимати». Сокращение текста характерно: оно естественно, поскольку норма была хорошо известна и не было необходимости в пространном ее виде. Впрочем, иногда и не во всех противнях докончания добавлялось: «а примешь, и он вотчины лишен»²⁸. Краткая формула естественна еще и потому, что понятия служебные князья, «князья с вотчинами» и просто князья (но не великие и не удельные) употреблялись в договорах синонимично. Так в летнем соглашении 1436 г. Василия I с Дмитрием Шемякой говорится не один раз об убытках, понесенных в годы княжеской смуты. В первом случае перечень пострадавших лиц (не считая членов великокняжеской семьи) включает «князей, бояр и детей боярских» Василия II, во втором - просто князья заменены на «служебных князей» (остальная часть перечня осталась без изменения; речь здесь шла о грабежах со стороны Василия Косого)²⁹.

Договору Василия I и его брата князя Андрея Дмитриевича клаузула о служилых князьях неизвестна. Отсутствует она и в первом докончании сыновей князя Андрея, удельных князей Ивана и Михаила? с Василием II от марта 1434 г.³⁰ Впервые эта статья появляется в соглашении 1445 г. и затем постоянно присутствует в грамотах московского государя этими удельными князьями. Причем не играет роли тип соглашения: коллективный, с обоими братьями в одном документе или же индивидуальный. Клаузула дается в кратком варианте, но в двух подвидах: братья обязуются не принимать «князей служебных со очинами» или же просто «князей со очинами»³¹. Что лишний раз подтверждает синонимичность - в определенном контексте - просто князей и князей служебных. Хронология упоминаний также выразительна: отставание по сравнению с договорами удельных князей галичского княжеского дома хорошо объясняется куда меньшей активностью сыновей Андрея в смуте князей московского дома до середины 40-х годов XV в.

Позднее всего статья о неприеме служебных князей с вотчинами проникла в тексты докончаний московских великих князей с представителями серпуховских удельных князей. Все документы конца XIV - начала XV в., исходящие от имени князя Владимира Андреевича серпуховского или связанные с ним, не знают ни этой клаузулы, ни служебных князей вообще. Нет этой нормы и в первом из известных нам соглашений Василия II с боровско-серпуховским князем Василием Ярославичем (внуком князя Владимира и единственным на-следником по мужской линии), датированном первыми месяцами 1433 г.³² В докончании этих князей 1447 г., как и в двух последующих, 1453-1454 и 1456 г. (их датировка уточнена нами) статья появляется впервые в уже привычном для нас облике: Василий Ярославич берет на себя одностороннее обязательство не принимать служебных князей Василия II с вотчинами³³. Период бытования этой нормы в докончаниях с серпуховско-боровской линией удельных князей вполне удовлетворительно объясняется сочетанием двух обстоятельств. С одной стороны, князь Василий Ярославич был вернейшим союзником и свойственником Василия II (московский государь был женат на родной сестре боровского князя). Так что не было нужды в особой спешке, - под влиянием политической конъюнктуры, - в фиксации новой статьи в традиционном формуляре московско-серпуховских докончаний. С другой стороны, к середине 40-х годов XV в. эта клаузула о неприеме служебных князей с вотчинами стала общим местом в любых межкняжеских договорах. Ее фиксация в соглашениях с боровско-серпуховским князем, стало быть, являлась лишь вопросом времени. Несомненно, что общераспространенность данной статьи вызывалась не в последнюю очередь увеличившимися масштабами самого феномена служилых князей - их численность, по нашему мнению, заметно возросла к середине XV в.

Обзор докончаний с удельными князьями - под углом зрения интересующего нас явления - полезно завершить договорами Ивана III с младшими братьями. К сожалению, неизвестны тексты соглашений с рано умершим дмитровским удельным князем Юрием. В остальных грамотах никаких новаций нет, запрет приема служилых князей с вотчинами фигурирует в традиционном виде. Единственная новость, пожалуй, - отсутствие этой статьи в первом докончании московского великого князя с угличским князем Андреем Большим³⁴. Вряд ли за этим стояли какие-либо серьезные мотивы.

Оценивая эту группу известий, учтем кардинально изменившийся политический контекст. Прежде всего, после 1480 г. страна обрела в международном измерении полный государственный суверенитет. Россия, далее, превращалась в единое по территории централизованное государство, причем ликвидация ранее самостоятельных и полусамостоятельных княжеств и государственных образований происходила по преимуществу насильственными методами. Среди многообразнейших последствий этого сложного и противоречивого процесса отметим здесь лишь два. Во-первых, несомненно возрастала еще более численность служилых князей. Во-вторых, статья о неприеме их с вотчинами удельными князьями приобрела как бы иное и политическое и правовое звучание: она исключала саму возможность неконтролируемого верховной властью расширения границ удельных княжеств, гарантируя тем самым территориальную целостность государства.

Еще рельефнее оба указанных аспекта проявились в тексте завещания Ивана III. Он не единожды обращался в нем к теме служебных князей. Старшему сыну и соправителю, князю Василию Ивановичу, передаются «к великому княжению» все верховские князья с их вотчинами (хотя они и не названы здесь служилыми), князь Ф. И. Бельский с пожалованными ему землями (его отъезд к младшим сыновьям Ивана III «или х кому ни буди» влек за собой конфискацию его владений в пользу Василия III, причем сам князь Бельский также не назван служилым), схожие в некоторых отношениях со служебными князьями локальные группы князей (по преимуществу иноэтничные) в Нижнем Новгороде, Мещере, Вятской земле. Суммарная статья о служилых князьях как бы завершает перечень тех регионов, где была укоренена эта группировка российской знати. Текст клаузулы максимально обобщен: в ней обозначены вообще все служебные князья «в Московской земле и во Тферской земле». Для них строго обязательна служба Василию III и только тогда они сохраняют за собой вотчины (подразумеваются родовые владения) на прежних условиях («как было при мне», т. е. при Иване III). Отъезд к «меньшим детям» завещателя или «х кому ни буди» означал бесспорный переход земель такого князя к московскому великому князю³⁵

Духовная Ивана III суммирует в этом отношении правовые нормы межкняжеских докончаний, не внося ничего принципиально нового. Но вот что характерно: на первый план в ней выдвинуто требование службы главному наследнику уходящего государя, то, что в текстах договорных грамот несомненно подразумевалось, хотя прямо не формулировалось. Еще раз подчеркнем: по завещанию Ивана III служебные князья - значительная по численности сословная группировка российской знати, которая вовсе не ограничивается верховскими князьями. Территориально они присутствуют в границах всего исторического ядра Российского государства - Московской и Тверской землях. Важно, наконец, что интересующий нас феномен социальной структуры определяется в завещании и как собственно служебные князья, и как князья с дополняющим эпитетом по названию области, и как просто князья (князь Ф. И. Бельский). Такой параллелизм в терминах, отчасти нам уже известный по цитированным выше докончаниям, позволяет заметно и качественно расширить базу используемых источников. Имеем в виду прежде всего договор Василия Темного с князем Иваном Васильевичем, родоначальником фамилии Горбатовых-Шуйских, ветви суздальско-нижегородских Рюриковичей (потомков второго по старшинству сына великого

князя Дмитрия Константиновича - Семена)³⁶. Здесь необходимо небольшое историографическое отступление.

Даже в новейшей литературе это соглашение чаще всего трактуется в плане политической и военной борьбы за территории бывшего Нижегородско-Суздальского княжения. Так, Зимин увидел в договоре Василия II с князем Иваном Горбатым «как бы ответ» на рассмотренное выше докончание Шемяки с двумя братьями Шуйскими. Аргументов он не привел. Кобрин в итоге специального и довольно детального анализа (ряд его наблюдений верен) пришел к заключительному выводу о том, что соглашение «зафиксировало окончательное присоединение Суздальско-Нижегородского княжества к складывающемуся единому государству»³⁷. Но, во-первых, в грамоте речь идет только о территории Городца и отдельных сел в суздальском околородье - сравнительно незначительной части всего княжества. А, во-вторых, - это куда важнее - подобные документы не имели прямого отношения к вопросу о присоединении или неприсоединении всего Нижегородско-Суздальского княжения или его части к Московскому великому княжеству. Проблема государственно-владельческой принадлежности в середине XV в. (как ранее, так и позднее, до 1480 г. по крайней мере) решалась путем получения соответствующих ханских ярлыков. Межкняжеские докончания регулировали разнообразные отношения в правовых границах уже принятых (пусть только формально) в Орде вердиктов. Огорчительны досадные для такого внимательного исследователя иные неточности и ошибки. Так, князь Иван Васильевич не был в момент заключения докончания старшим в роде. В старшей линии, среди потомков князя Василия Дмитриевича Кирдяпы, несомненно в этом колене был жив князь Федор Юрьевич. Да и в своей отрасли князь Иван не был старейшим: его старший брат, князь Александр Васильевич, упомянут здравствующим в тексте договора. Слишком общо, а потому и неточно изложены судьбы княжения после 1392 г. Наконец, противоречива характеристика статуса князя Ивана Васильевича: Кобрин называет его «вассалом, а то и подданным» Василия Темного³⁸. Подобная неопределенность неоправдана. Договорный тип отношений, полнота прав князя Ивана на родовые владения и подвластное население исключают трактовку зависимости городецкого князя как подданства. Он был могущественным вассалом московского властителя.

Какие статьи грамоты позволяют квалифицировать князя Ивана Горбатого служебным князем Василия II? Их несколько, причем в одном случае следует говорить о текстуальном и смысловом параллелизме с межкняжескими докончаниями. А именно той их нормой, которая запрещала обоюдно (двум великим князьям) или односторонне (удельным владетелям) принимать служебных князей с вотчинами (см. выше). В нашем договоре князь Иван Васильевич обязывался при любых обстоятельствах «не отступать» от Василия Темного и его детей, а тем более к его недругу. Отъезд к таковому («кто ни буди») означала безусловную и окончательную конфискацию владений городецкого князя в пользу московского великого князя и его детей, а также санкции со стороны церковных властей³⁹. Иными словами, общая норма межкняжеских соглашений развернута здесь к служебному князю (отсюда акцент на конфискацию) и вписана в реальный контекст завершающего этапа смуты в московском княжеском доме (отсюда церковные санкции и акцент на неотъезде

к «Недругам» Василия II). К тому же, само dokonчание действовало в системе иных межкняжеских договоров, запрещавших прием служебных князей лояльными или союзными Василию Темному владетелями. Второй признак - отсутствие этой клаузулы как обязательства князя Ивана Горбатого. Иными словами, он исключен из той сферы регулирования межкняжеских отношений, в которой присутствовали великие и удельные князья. Исключен, без сомнения, потому, что сам был именно служебным князем московского великого князя.

Третий показатель - взаимная терминология титулов и общих обязательств обеих сторон. Кобрин писал об этом, но недостаточно подчеркнул значение данных формул. Принципиально важно, что в грамоте нигде не использованы определения родственно-вассального характера. Василий Темный для князя Ивана Горбатого - *господарь* (а не «отец, дядя или брат старейший»), городецкий владетель обязывается «держатъ честно и грозно» Василия II, его детей, его великое княжение. Московский же великий князь обязывался только «жаловати и блюсти вотчину» князя Ивана Васильевича, именуя его в необходимых случаях просто князем. В аналогичных статьях соглашений с удельными московскими князьями терминологический ряд совсем иной: они - «молодшая братья» московского властителя, который должен был их «держати в братстве, и в любви, во чти, без обиды» (иногда здесь могло добавляться «печалование»), «блюсти» их владения, жаловать новыми землями. Иными словами, вассалитет служебных князей принципиально иного уровня, чем московских удельных. Четвертый признак (он содержательно связан с предыдущим) - «вотчина и удел» князя Ивана Горбатого определялись в грамоте как пожалование великого князя («чем мя пожаловал»). В данном случае факт пожалования вполне реален, он связан с княжеской смутой в целом и сложной государственно-владельческой историей Нижегородско-Суздальского княжения, его отдельных частей в 40-е годы XV в. Но в принципе «пожалование» могло быть формальным актом, который фиксировал смену субъекта верховного государственного суверенитета при непрерывности реального владения тем или иным князем родовыми землями. В этом смысле показательно сочетание «вотчина и удел». Применительно ко князю Ивану это означало и возвращение его родовой части, и пожалование выморочного жеребья его родного брата, князя Андрея Лугвицы, и некоторые иные пожалования со стороны Василия II⁴⁰. Правовой источник владений удельных князей из московских Рюриковичей был иным - давние или совсем недавние распоряжения московских великих князей о распределении уделов среди своих наследников с зафиксированной процедурой возможных пере мен в составе и границах уделов. Новые пожалования современных им московских государей играли явно второстепенную роль.

Следующая (пятая) существенная особенность нашего документа характеризует служебные обязанности князя Ивана Горбатого. На первый взгляд содержание этой статьи не слишком различается от аналогичных текстов в dokonчаниях с удельными князьями. Более того, там она обычно расписана детальнее, в трех или даже четырех пунктах (к примеру, в договорах с князем Василием Ярославичем). В анализируемой грамоте налицо всего два пункта и в каждом фигурирует понятие великокняжеской - «службы»: на нее отправляется - «без ослушанья» князь Иван по распоряжению Василия II или его старшего сына (также именуемого великим князем), на нее же он идет,

когда - «на конь всядет» кто либо из московских великих князей⁴¹. Все это присутствует в договорах с удельными владетелями как будто с незначительным отличием: в них прямо не указан термин - «служба». Удельные князья - «идут без ослушания», куда их посылает великий князь; вместе с ним они - «Садятся на конь» или по распоряжению сюзерена посылают с его воеводой своего (естественно, во главе отряда воинов). То, чем они занимаются во время этих акций, и есть военная служба, вполне естественная в рамках вассальных отношений удельных владетелей с московским великим князем. Летописи фиксируют подобные факты. И тем не менее, акцент скорее делается на как бы - «союзном» характере выполнения ими обязанностей (отсюда отсутствие термина - «служба», причем личное участие удельных князей не всегда необходимо (отсюда посылка воеводы с военачальниками великого князя). Для князя Ивана Горбатого акцент сделан на обязательном его личном участии в походах. Отсюда последовательное применение термина - «служба» и опущение клаузулы о посылке воевод (хотя, конечно, воеводы у него были). Князь Иван Васильевич - служебный князь, а потому его обязанности перед сюзереном и определяются прежде всего понятиями - «службы».

Итак, суверенные права Городецкого князя плохо просматриваются или вовсе неразличимы в межкняжеских отношениях Северо-Восточной Руси, а тем более в международной сфере. Орда для него исключалась полностью (как, впрочем, и для удельных князей): он обязывался выдать все старые и потенциальные новые ханские ярлыки. Казалось бы, возможность участия князя Ивана в договорах с иными князьями предусматривалась клаузулой грамоты, в которой он обязывался «не канчивати ни с кем, ни съсылатися» без великого князя и его детей. Но с кем и о чем он мог заключать договоры? Совершенно исключались великие князья (тверские, рязанские, ярославские), не было по существу предмета для договорных отношений с московскими удельными владетелями. Оставались лишь ближние и дальние сородичи, причем объектом соглашений могли стать взаимные претензии на родовые жеребьи. И только после того, как эти суздальские князья окажутся в той же статусной позиции, что и князь Иван Горбатый - служебных князей московского государя. Грамота, кстати, намекала на такую перспективу: родные братья князя Ивана, Александр (Глазатый, родоначальник Глазатых-Шуйских и Барбашиных) и Василий (Гребенка) могли получить свои «жеребьи по старине» в жалованье от великого князя после того, как добьют ему челом. С князем Александром, скорее всего, так и произошло. В описи царского архива XVI в. упомянута в 147 ящике «жаловальная грамота князю Александру Ивановичю Глазатому в докончанье» (отчество надо полагать испорченным). Несохранившийся документ был, видимо, близок к разбираемому договору (характерное обозначение - жалованная грамота «в докончанье») И не исключено, что князь Александр и Иван заключили между собой соглашение, регулировавшее их права на родовые земли⁴².

Суверенитет князя Ивана Васильевича имел, так сказать, внутреннее измерение: он определялся полнотой прав над подвластными ему землями и населением, а также степенью автономности в этой области от власти великого князя. В границах его «удела и вотчины» городецкому князю целиком принадлежали «суд и дань по земле и воде». Включая сбор ордынского выхода «по описи по людям» (в Орду его платил, конечно же, великий князь; остается

неясным, кто был должен осуществить новое описание). В неизбежных спорных делах между населением великого княжения и владений князя Ивана Горбатого он и великий князь назначали своих судей. При несогласии последних грамота именуется в качестве третейского судьи самого митрополита Иону. Московский государь обязывался не всылать на территории городецкого князя своих приставов ни по каким делам. Князь Иван, как удельный владетель, стоял во главе местной корпорации бояр, детей боярских и вольных слуг. Показателем полноты его прав была его обоюдная с великим князем обязанность гарантировать этим группам право свободного отъезда. Правда, налицо односторонние обязательства князя Ивана Васильевича: только он был должен «блюсти как своих» бояр и детей боярских, живущих в его уделе и служащих великому князю или его детям; только он не имел права «держатъ закладней» в великом княжестве; он же обеспечивал гостям великого князя торговлю «без зацепок и без пакости» в своей вотчине⁴³.

Докопание Василия Темного с князем Иваном Горбатым едва ли не исчерпывающе описывает нам права, обязанности, статус служебного князя в его индивидуальном бытии. Но тот же договор намекает на возможность территориально-групповой формы существования служебных князей. А именно в том месте, где говорится о родных братьях князя Ивана. Отмеченная выше терминологическая нечувствительность источников - в них взаимозаменяемы понятия «служебные князья», просто «князья» или «князья» с определением по названию территории - позволяет увереннее настаивать на этом тезисе. Документации государева двора середины XVI в. территориально-княжеские группы прекрасно известны (перечень дворовых осени 1547 г., Тысячная книга, Дворовая тетрадь и т. д.). При всей остроте внутренних противоречий в условиях формирующегося Российского централизованного государства их консолидировали общее происхождение, сохранение родственно-клановых прав на вотчины, общие интересы (материальные, социальные, политические) в противовес иным аналогичным группировкам, а отчасти центральной власти. Середина XVI в. - последний период в жизни этого феномена российской действительности. Его рождение и развитие происходило главным образом в конце XIV - XV в., как вполне зрелое явление социальной градации общества его фиксирует список дворовых 1495 г., в начальной части которого последовательно расположены перечни князей Оболенских, Суздальских, Стародубских, Ростовских, Ярославских, общим числом более 40 лиц⁴⁴. В цитированном уже тексте из завещания Ивана III о служебных князьях «всей Московской и Тверской земли» правильно видеть прежде всего княжеские сословно-территориальные группы и лишь во вторую очередь отдельных лиц с таким статусом, по преимуществу знатных выходцев из Литвы (типа князя Ф. И. Бельского и ему подобных).

Если ход нашей мысли верен, то перед нами не два разных сословных качества, а одна сословно-статусная позиция. Это не означает, что между служебными князьями в индивидуальном облике и в их коллективном портрете не было различий. Поясним сразу, что члены территориально-княжеских групп в большинстве жизненных ситуаций выступали индивидуально. Отличия, надо полагать, проявлялись по ряду направлений. Во-первых, в способе фиксации отношений с великим князем: у служебных князей - «индивидуалов» он был почти наверняка документальным, по крайней мере, изначально. Из чего вовсе

не следует, что формуляр таких договоров всегда был аналогичен разобранному выше. Вряд ли текстовая форма считалась обязательной нормой в случае территориально-княжеских групп. В их варианте права и обязанности (для группы в целом и для каждого ее участника) могли на практике закрепляться устной традицией (политической и правовой). Соответственно, их служба сюзеру реализовывалась коллективно и персонально. Второе направление - взаимные права и обязательства на родовые вотчинные жеребьи. В рамках территориально-княжеских группировок родственно-клановые ограничения на право распоряжения родовыми вотчинами были строже и, возможно, детальнее, чем в случае с единоличными служебными князьями. Наконец, владения и тех, и других служилых князей рассматривались как пожалования великого князя, но только у некоторых служебных князей - «индивидуалов» они квалифицировались как «вотчина-удел» (как в примере с князем Иваном Горбатым). Понятие «удела», надо думать, сопрягалось тогда с реальными владениями далеко не у всех единоличных служилых князей и не имело никакого распространения применительно к землям территориально-княжеских групп. Но это напрямую было связано с полнотой прерогатив на земли и население.

Казалось бы, однозначно может быть определена историческая эволюция служебных князей: от индивидуального их бытия к территориально-групповым объединениям, от почти полного суверенитета (в его измерении по отношению к владениям и подвластному населению) к его серьезному или максимальному ограничению. В предельном обобщении, опуская реальный ход событий, так оно и есть. Финал как будто фиксируется списком дворовых 1495 г. В перечне 1495 г. до «территориальных» княжеских списков названы семь титулованных персон, из которых лишь одну (князь Ф. И. Бельский) можно с несомненностью причислить к категории служилых князей. Остальные шесть (князья Патрикеевы, Булгаковы, Холмские), составляя ближайшее окружение московского государя, причислялись к служебным князьям. Хотя бы потому, что даже самые влиятельные из них не имели родовых или пожалованных вотчин-уделов. Вся остальная титулованная знать (за вычетом нескольких лиц среди думных чинов и немногих молодых княжат), все исконные Рюриковичи всей Северо-Восточной Руси в перечне 1495 г. расписаны по территориально-клановым группам и именно в таком качестве считались служебными князьями (в соответствии с текстом завещания Ивана III). Бояре «Тверской земли», записанные в отдельной рубрике, сплошь представлены титулованными лицами и только к ним может быть отнесено упоминание в завещании Ивана III о служебных князьях в этой земле. Показательно, что в перечне суздальских князей фигурируют представители всех трех линий этого княжеского дома, включая потомков тех, кто был враждебен Москве в середине XV в. или же был служебным князем – «индивидуалом». Так в списке 1495 г. присутствует один из сыновей князя Ивана Горбатого, Борис⁴⁵.

Но разве сказанное отменяет возможность иной эволюции? Разве не могли какие-то кланы Рюриковичей перейти сразу на статус служебных князей в составе целых групп? Обратимся к источникам, но сначала небольшое пояснение. Привлекаемые нами летописные и документальные известия сугубо лапидарны и лишь сочетание несомненных и предполагаемых фактов позволяет строить гипотезы относительно принадлежности к служебным князьям

отдельных Рюриковичей и их групп. Таковых признаков два – военная служба московскому великому князю и сохранение хотя бы части родовых владений.

Показательны под этим углом зрения сведения синодика московского Успенского собора об убитых в июле 1445 г., когда Василий II в сражении под Суздалем потерпел жестокое поражение от сыновей казанского хана. Княжеская часть этого весьма пространного списка содержит двенадцать человек. Из которых десять – ярославские Рюриковичи. Имя или отчество одного из них передано с явной ошибкой и потому он нами не идентифицирован. Из остальных семь представляют младшую, Моложскую ветвь княжеского дома. Из простого перечисления имен и фамилий следуют, тем не менее, два важных вывода. Во-первых, названы лица трех поколений (колен) из двух ведущих линий клана – князья Прозоровские, Сицкие, Шуморовские. Во-вторых, последовательность имен полностью соответствует тогдашним представлениям о родовом старшинстве. Первыми идут два князя старшего поколения, причем указаны они в порядке старшинства линий (князь И.Ф.Прозоровский и его двоюродный брат, князь Г.Н.Шумаровский), затем названы персоны среднего колена опять-таки по старшинству линий (родные братья князя Б. С., С.С. и П.С. Сицкие, а также князь Ю.И.Прозоровский), в младшем поколении фигурируют двое сыновей последнего. Несомненно, что участие молодых Рюриковичей в этом трагическом событии не исчерпывалось только павшими князьями. В таком случае перед нами типичный пример коллективной военной службы сюзерену со стороны территориально-клановой группы служебных князей. Иначе очень трудно объяснить столь мощное участие Моложских князей в действиях московской рати при отсутствии представителей старшей ветви. Добавим к тому, что потомки указанных выше фамилий Моложских князей обладали вотчинами в родовом гнезде в первой половине - середине XVI в. Теперь припомним историю Мологи. В. А. Кучкин показал, что эта часть Ярославского княжества рано выделилась в самостоятельный удел. Судьбы верховного суверенитета над ним решалась, надо думать, особыми ханскими ярлыками. Соответственно, к 1445 г. неясным для нас способом верховные права на Мологу перешли московскому государю, а князья-вотчичи превратились в московских служебных князей в территориально-клановом варианте. Показательно, что двое иных ярославских князей в синодике – князья Ю. К. и А. Ю. Шаховские (отец и сын) – представляют младшую линию в потомстве князя Глеба Васильевича Ярославского, другие представители которой (князья Засекины) уступали свои жеребьи в Романове (еще одном ярославском уделе) московской великой княгине⁴⁶.

Сообщение родословной книги ранней редакции проясняет, почему в синодике нет имен из младшей линии Моложских князей. Дело ни в фортунах или воинском мастерстве, а совсем в ином: князь Андрей Львович Дуло (родоначальник князей Дуловых) «отъехал во Тверь, потому и вотчины отстал». Подчеркнем три обстоятельства. Князь Андрей из того же поколения, что и павшие в 1445 г. князья И. Ф. Прозоровский и Г. И. Шумаровский (он приходился им двоюродным братом). Далее, он лишился вотчины в полном соответствии с разобранным выше статьей княжеских докончаний о неприеме служилых князей с вотчинами. Наконец, уход Дуловых с родовых владений оказался окончательным и ничего не прибавил им, а скорее убавил в служебно-статусном измерении. Они явно не превратились в служебных князей великого

Тверского князя Бориса Александровича, в середине XVI в. никто из них не был отобран в тысячники, записаны же они дворовыми детьми боярскими по Зубцову и Ржеву в Дворовой тетради. Разряды за весь XVI в. не зафиксировали ни одного значимого назначения кого-либо из этой фамилии⁴⁷.

Можно догадываться, что перелом в судьбах Мологи и Моложских князей произошел где-то в начале XV в. Тверская летопись сохранила подробные тексты сообщений 1411 и 1415 п. об акциях против враждебных Москве суздальских князей. Источник статей - московский или московский в ростовской обработке, притом ранний (удержано мартовское летоисчисление). В первом случае рассказано о сражении при Лыскове, в котором в московскую рать под командованием князя Петра Дмитриевича (удельный дмитровский князь, младший брат Василия I) входили отряды князей Ростовских, Ярославских, Суздальских. Лояльная часть суздальских Рюриковичей к 1411 г. никак не могла находиться в статусе просто союзных московскому государю князей. После 1392 г. это исключалось. Поэтому предпочтительней и князей Ярославских (равно как и Ростовских) относить к числу служебных. В соответствии с известными нам нормами они идут в поход по распоряжению великого князя и под рукою его младшего брата. Уместно в ярославских князьях этого известия видеть в первую очередь представителей Моложской ветви. Это, конечно, не более, чем гипотеза, аргументируемая косвенными показаниями скудных текстов. В статье 1415 г. поход против увеличившейся антимосковской коалиции суздальских князей возглавил звенигородский удельный князь Юрий Дмитриевич, под началом которого (помимо собственного отряда) два князя из серпуховской линии московских удельных князей, а также вновь Ярославские и Ростовские Рюриковичи. И в этом случае более вероятно видеть и в тех, и в других служебных князьях⁴⁸.

Бегло отметим иные подобные факты. В бою на Лыскове в 1411 г. на московской стороне пал князь Даниил Васильевич, младший сын князя Василия Кирдяпы (из старшей линии нижегородско-суздальских Рюриковичей). Весной 1434 г. служебным князем Василия II весьма вероятно был князь Андрей Андреевич Ногтев, из младшей ветви того же княжеского дома. В Успенском синодике перечень павших в 1445 г. открывает имя князя Бориса Васильевича Суздальского, младшего брата хорошо нам знакомого князя Ивана Горбатого. Если присовокупить, что на московской стороне участвовала в походе 1411 г. какая-то группа суздальских Рюриковичей против двух своих сородичей⁴⁹, то мысль о крайне сложной, противоречивой и извилистой эволюции членов этого княжеского дома в рамках статусной категории служебных князей на протяжении XV в. не покажется чрезмерно смелой. В групповом варианте служебных князей пребывали, скорее всего, в первой половине - середине XV в. стародубские Рюриковичи (возможна с рядом интересных особенностей; этому посвящена наша особые работы, частью уже изданные), видимо, часть князей Ростовских и т. д. Впрочем, эти конкретные сюжеты требуют специального рассмотрения.

Как соотносились служебные князья с двором московских великих князей? Помимо логики, историографической традиции решение этого вопроса для нас необходимо в силу многократного обращения к перечню дворовых 1495 г. Хотя в литературе нет прямого и развернутого решения проблемы, подспудно преобладает тенденция вывести служебных князей за пределы структур государева двора. Для Зимина, в частности, втягивание верховских

служилых князей в верхние слои формирующейся в первой половине XVI в. знати происходило путем их включения в думные чины. В этом он видел некий качественный момент в истории этой корпорации⁵⁰. Вряд ли это так. Сама композиция Дворовой тетради не дает оснований для подобных выводов: перечень служебных князей (при любом его понимании) открывает раздел с подзаголовком «князи и дети боярские дворовые»⁵¹. Сколь бы было значимо для конкретного лица пожалование в думный чин, в общем плане оно означало только переход члена двора из одной статусной позиции в другую. Пример с князем В. И. Воротынским наиболее выразителен. Вряд ли сузились права князя Владимира на его часть родовых земель по сравнению с его младшими родными братьями князьями М. И. и А. И. Воротынскими после того, как он около 1550 г. стал боярином.

Этот тезис будет справедлив и для конца XV в. Структура списка 1495 г. в целом напоминает композицию Дворовой тетради. Правда, термины «двор», «дворовые» в тексте разрядной записи под 1495 г. отсутствуют, но сомневаться в том, что перед нами перечень значительной части состава Государева двора нет ни малейших оснований. Нужный сейчас раздел озаглавлен «князи и дети боярские с великим князем»⁵² (напомним, речь идет о поездке Ивана III в Великий Новгород). За вычетом эпитета «дворовые» и указания на конкретную ситуацию заголовков полностью схож с Дворовой тетрадь. В начале раздела помещены князья: служебные - индивидуалы (князь Ф. И. Бельский), входящие в ближайшее окружение государя, а затем - территориально-клановые группы тех же служебных князей (см. выше). Иными словами, не позднее второй половины XV в. служебные князья стали органической частью Государева двора, что не могло не повлиять на характер вассальных связей. В том же перечне 1495 г. думных и дворцовых высокостатусных чинов названы двое ярославских Рюриковичей (боярин князь Семен Романович и дворецкий князь Петр Васильевич Великий) и один стародубский (боярин князь Семен Меньшой Иванович Ряполовский). Их ближайшие родственники фигурируют в территориально-клановых группах. Вряд ли только что названные лица при получении боярства или должности дворецкого автоматически утрачивали права и признаки служебных князей в их территориально-групповом варианте.

Несколько иная ситуация с тверскими Рюриковичами. Б. Н. Флоря показал особенности полуавтономного статуса Тверского княжения (земли) в составе Российского централизованного государства, сохранившиеся в течение нескольких десятилетий⁵³. Не считая некоторых неточностей (Тверская земля сохраняла свое единство еще в 1501 г., о чем свидетельствует разряд «отпуска» в Тверь Иваном III своего сына, великого князя Василия⁵⁴), автор прошел мимо вопроса о служебных князьях «Тверской земли». О них, как мы знаем, говорит духовная Ивана III. Соотнеся этот текст с наличными князьями тверского дома, выясняем: в разрядных назначениях 1480-х - 1509 гг. фигурирует четыре персоны, а чаще три. Это князь В. А. Микулинский, князь М. Ф. Микулинский, князь О. А. Дорогобужский и князь А. С. Чернятинский (упомянут один раз). Из трех первых, двое известны как воеводы с тверской силой в последние годы самостоятельности Тверского княжения. Неясно, были ли они тверскими удельными князьями, но почти несомненно - служебными князьями великого князя Михаила Борисовича. После насильственного включения Твери в состав

Российского централизованного государства они превращаются в «тверских бояр», т. е. высших думных чинов особого (автономного) тверского двора (когда это произошло конкретно между 1485 и 1495 гг. - сказать затруднительно). При этом (судя по позднейшим материалам) они хотя бы частично сохранили свои родовые земли, служащих им вассалов и, видимо, широкие права в сфере суда и налогов. Учтем, что указанные лица после 1495 г. в текстах разрядов фи-гурируют без боярского чина (единственное исключение - именование князя М. Ф. Микулинского тверским боярином и наместником во Владимире). Если добавить к названным еще трех – пятерых тверских князей следующего поколения, то список служебных князей Тверской земли конца XV - начала XVI вв. можно считать исчерпанным. Его специфика - в автономности тверского двора вообще и в некоем совмещении статусных признаков думного боярства и служебных князей у М. Ф. и В. А. Микулинских, О. А. Дорогобужского⁵⁵.

Видимо; подобные факты не были специфично тверскими и не приурочивались только к концу XV в. Трое братьев князей Рязановских (Иван, Семен и Дмитрий Ивановичи) были наверняка служилыми князьями Василия II в 40-е годы XV в., что фиксируется давно и хорошо известными летописными известиями 1446-1447 гг. о княжеской смуте в московском доме. Князь Дмитрий был несомненным думным боярином Ивана III не позднее осени 1462 г. (а, скорее всего, стал им еще при Василии Темном), сохранив свои родовые вотчины⁵⁶. Князь Семен Рязановский был «на старейшинстве» в родовом гнезде стародубских Рюриковичей и притом бывал на наместничестве от великого князя. Сочетание всех этих признаков лишней раз демонстрирует, сколь сложной и противоречивой, примеряющейся каждый раз к конкретным обстоятельствам была эволюция служебных князей. Кстати, по указаниям разных источников стародубские Рюриковичи входили в государев двор задолго до 1495 г.

Не менее выразителен пример с князьями Оболенскими. Оставляем сейчас в стороне их судьбы в XIV в., хотя их прямое отождествление со стародубскими Рюриковичами вряд ли верно (хотя бы потому, что те и другие входили в разные системы великих княжений и ордынских ярлыков, вследствие чего их «подчинение» Москве если и происходило, то по разному⁵⁷). В XV столетии оболенские Рюриковичи являют нам пример едва ли не самой многочисленной территориально-клановой группы служебных князей, представители которой составляют заметную долю в титулованной части государева двора. Они, по крайней мере, с 30-х гг. XV в. служили московским великим князьям в воеводских и «синклитских» (думных) чинах. Текст судного разбирательства конца XV в. о том, что «пристав <...> к ним в Оболенск государя великого князя не въезжал» при любой его трактовке означал наличие у Оболенских князей по крайней мере до 1496 г. суверенных судебно-административных прав на родовые земли и подвластное население. Приведенная цитата практически полностью соответствует аналогичной статье докончания Василия Темного с князем Иваном Горбытым⁵⁸. Но у последнего она сопрягалась с полным объемом суверенитета в его «внутреннем измерении». Вряд ли прямо так было у князей Оболенских. Но то, что те из оболенских Рюриковичей, кто служил московским великим князьям, были их служебными князьями (естественно, за вычетом тех, кто попал по разным причинам на службу в московские уделы) несомненно.

Подведем итоги. Итак, служебные князья в Северо-Восточной Руси XV

столетия были не малозаметным и малораспространенным явлением, имевшим к тому же весьма ограниченный ареал бытования, но вполне обычным, привычным обществу феноменом социальной и политической структур. Решающие признаки этой прослойки знати размещались в координатах служебно-вассальных связей с московским государем в индивидуальном и групповом вариантах (а не вассально-союзных, как в случае удельных князей московской династии), фактического отсутствия прерогатив субъекта равностатусных межкняжеских и тем более международных отношений (московские удельные князья были субъектами правоотношений в межкняжеской сфере), наличия суверенных прав (с меняющимся их объемом) на родовые вотчины и подвластное население, при верховном суверенитете московских великих князей. Служебные князья известны как в индивидуальном облиии, так и в варианте территориально-родственной группы. Случаи пожалования знатным эмигрантам земель «в вотчину и в удел» (т. е. в наследственно закрепленный удел) и соответственно появления новых служебных князей были в XV в. редкостью.

Совокупность служебных князей вряд ли стоит определять как корпорацию, говорить о корпорации служебных князей не приходится. И дело здесь не в заметных различиях суверенных прав разных служебных князей («индивидуалов» и соединенных в родственные коллективы), но в практическом отсутствии сильных горизонтальных связей, скрепляющих единство такой корпорации перед лицом монарха и другими стратами знати. На наш взгляд, точнее всего здесь будет понятие сословно-статусной категории. В ее границах налицо сравнительно механическое соединение служебных князей - индивидуалов и объединенных в территориально-родственные группы. Вот последние - с рядом ограничений - могут быть квалифицированы в качестве локальных корпораций служебных князей. Особенно в тех случаях, когда княжеские родовые вотчины исчерпывали базу светского землевладения в данной местности. Понятие сословно-статусной категории при всей текучести институциональных признаков служебных князей позволяет уверенно их отделять от собственно удельных князей, титулованных лиц, так или иначе утративших связи с родовыми вотчинами и сородичами, наконец, от нетитулованной знати, представители которой никогда не обладали всеми прерогативами суверена (у служебных князей это было за спиной - в близком или более отдаленном прошлом).

Существенно, что служебные князья едва ли не изначально были включены в структуры государева двора. В его границах они также проделали немалую и сложную эволюцию, в результате которой к исходу XV в. территориально-клановые формы бытования служебных князей стали абсолютно господствующими. Помимо прочего, это имело принципиально важные последствия с точки зрения статуса: эрозия подданства на рубеже столетий все более разъедала ткань их вассально-служебных связей с московским великим князем. Нарастает разнообразное их сближение с иной титулованной и нетитулованной аристократией, расширяются сферы службы (не только военной). В исторической перспективе это стало началом заката служебных князей, поскольку к началу XVI в. этот феномен социально-политической жизни Северо-Восточной Руси во многом уже выполнил свою историческую миссию,

связанную с поглощением Москвой бывших самостоятельных и полуса-
мостоятельных княжений, адаптацией местных Рюриковичей в институты и
связи формирующейся элиты Российского централизованного государства.
Массовый переход верховских князей на сторону московских государей в самом
конце XV - начале XVI в., надо думать, отчасти видоизменил и в кое-чем
продлил жизнь служебных князей как сословно-статусной категории.

¹ Статья выполнена в рамках проекта, поддержанного РГНФ (грант 06-01-00055а). Первый вариант работы под названием «Служилые князья Северо-Восточной Руси в XV веке» был опубликован в «Русском дипломатари». М., 1999. Вып.5. С. 175-196.

² Зимин А. А. формирование боярской аристократии о России во второй половине XV – первой трети XVI в. М., 1988.

³ Там же. С. 35-36, 67, 69, 92, 110, 122-124 и др.

⁴ Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России (XV-XVI вв.). М., 1985. Он же. О формах светского феодального землевладения в Русском государстве XV -XVI в. (К постановке вопроса). // Ученые записки МГПИ. М., 1969. № 309; Он же. Землевладельческие права княжат в ХУ - первой трети XVI в. и процесс централизации Руси. // История СССР. 1981. № 4.

⁵ Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России (XV-XVI вв.). М., 1985. Он же. О формах светского феодального землевладения в Русском государстве XV -- XVI в. (К постановке вопроса). // Ученые записки МГПИ. М., 1969. № 309; Он же. Зем-левладельческие права княжат в ХУ - первой трети XVI в. и процесс централизации Руси. // История СССР. 1981. № 4.

⁶ Веселовский С. Б. Последние уделы в Северо-Восточной Руси. // Исторические записки. М., 1947. Т. 22. С. 101 и далее.

⁷ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. М., 1962. С. 46-51; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 122.

⁸ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 122-124, 143-146.

⁹ Там же. С. 67, 69, 75, 92, 110, 122, 123, 144 и др.

¹⁰ Кобрин В. Б. Власть и собственность... С. 52-57 и др.

¹¹ Бычкова М. Е. Правящий класс Русского государства // Европейское дворянство XVI-XVII вв.: Границы сословия. М., 1997. С. 239-244, и в особенности С. 242.

¹² История России с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1996. С. 284-285, 388 и др. (раздел В. Д. Назарова).

¹³ Назаров В. Д. Дмитровский удел в конце XIV - середине XV в. // Историческая география России. XII - начало XX в. М., 1975. с. 50-51. Примечание 27.

¹⁴ ДДГ. М.-Л., 1950. №. 15. С. 42.

¹⁵ Там же. С. 41-43. Текст был известен Зимину. Он привлекался им для доказательства тезиса о том, что корпорация служилых князей начала формироваться в XIV в. (Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 123).

¹⁶ ДДГ. М.-Л., 1950..№ 59. С. С. 188-189, 191.

¹⁷ Там же. № 63. С. 204, 207.

¹⁸ ДДГ. № 79. С. 298. Кучкин В.А. Договорные грамоты московских князей XIV века. М., 2003. С.316-319.

¹⁹ Кучкин В. А., Флоря Б. Н. О докончании Дмитрия Шемяки с Нижнегородско-Суздальскими князьями // Актовое источниковедение. М., 1979. С. 205-216.

²⁰ Подробнее см.: Назаров В.Д. Окончание князей Шуйских с князем Дмитрием Шемякой и судьбы Нижегородско-Суздальского княжества в середине XV века// Архив русской истории. М., 2002. Вып.7. С.34-82.

²¹ ДДГ. М.-Л., 1950. № 9. С. 25-26, 28; № 10. С. 29, 30; № 19. С. 52-55, № 33. С. 85-86 и др.

²² Там же. №40. С. 119-120.

²³ Там же..№ 33. С. 85; № 47. С. 144; № 76. С. 286, 289.

²⁴ Там же.№ 23. С. 62; № 54. С. 163, 164.

²⁵ Там же..№ 53. с. 161-162; № 83. С. 330, 331.

²⁶ ДДГ. М.-Л., 1950.№ 24. С. 65, 67; № 30. С. 77, 79.

²⁷ Там же. № 14. С. 39-40.

²⁸ Там же.№ 34. С. 88; № 35. С. 91, 94, 97, 99; № 36. С. 101, 104; № 38. С. 109, 111, 114, 116.

²⁹ Там же.№ 35. С. 93-94, 96-97, 99.

³⁰ Там же.№ 18. С. 51-52, № 31. С. 80-81. Показательно, что статья отсутствует в докончании

князя Юрия Дмитриевича с двумя Андреевичами в момент второго и кратковременного пребывания князя Юрия на великокняжеском столе (Там же. № 32. С. 82-83).

³¹ Там же. № 41. С. 122; № 42. С. 124; № 44. С. 128; № 48. С. 147; № 55. С. 166, 168; № 64. С. 209. 211 и т. д.

³² Там же. № 5, 11, 13, 16, 17; № 27. С. 71.

³³ Там же. № 45. С. 131, 134, 136, 139; № 56. С. 171, 173-174; № 58. С. 182, 185; Назаров В. Д. Дмитровский удел... С. 57-58.

³⁴ ДДГ. М.-Л., 1950. № 66. С. 214-217; № 69. с. 226, 229, 232; № 70. с. 234, 236, 238, 241, 244, 246; № 72. С. 254, 257, 260, 262, 265, 267; № 73. С. 270 и др.

³⁵ Там же. № 89. С. 355, 356, 357.

³⁶ Там же. № 52. С. 155-160.

³⁷ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 67, 69; Кобрин В. Б. Власть и собственность... С. 52.

³⁸ Кобрин В. Б. Власть и собственность... С. 51.

³⁹ ДДГ. № 52. С. 156, 158.

⁴⁰ Там же. С. 154-156, 158.

⁴¹ Там же. С. 157, 159.

⁴² ДДГ. С. 156, 158; Зимин А. А. Государственный архив России XVI столетия. Опыт реконструкции. М., 1978. Вып. 1. С. 69; Вып. 2. С. 352.

⁴³ ДДГ. № 52. С. 157, 158, 159.

⁴⁴ РК 1475-1598 гг. М., 1966. С. 25. Подробнее см.: Назаров В. Д. О титулованной знати России в конце XV в. (Рюриковичи и Гедиминовичи по списку двора 1495 г.)// Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. М., 2000. С. 189-206.

⁴⁵ РК 1475-1598 гг. С. 24, 25, 26.

⁴⁶ ДРВ. М., 1788. Ч. 6. С. 457-458, 459; Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. М., 1984. С. 285-286 и след.

⁴⁷ Редкие источники по истории России. М., 1977. Вып. 2. С. 111; ТКДТ. М.-Л., 1950. См. по указателю.

⁴⁸ ПСРЛ. М., 1965. Т. 15. С. 485, 487.

⁴⁹ Там же. С. 485; Назаров В. Д. Князья Ногтевы-Суздальские в XV в. (По материалам архива суздальского Спасо-Евфимьева монастыря) // Историческая генеалогия. Екатеринбург-Париж, 1996. Вып. 4. С. 80-82; ДРВ. М., 1788. Ч. 6. С. 457.

⁵⁰ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 123-124, 144-146 и др.

⁵¹ ТКД. С. 117-124.

⁵² РК 1475-1598 гг. М., 1966. С. 25.

⁵³ Флоря Б. Н. О путях политической централизации Русского государства (на примере Тверской земли) // Общество и государство феодальной России. М., 1975. С. 282-287.

⁵⁴ РК 1475-1598 гг. М., 1966. С. 31. В разряде названы «у великого князя Василья во Твери воеводы» (в том числе кн. В. А. Микулинский, причем в этом случае без прямого указания на его боярский чин), окольничие дворецкий князь В. И. Голенин, постельничий. Подробный анализ разрядной записи в связи со спецификой сословной структуры и институтов власти на рубеже XV-XVI вв. См.: Назаров В. Д. «Князь великий Василий Иванович всяя Руси» - соправитель Ивана III // Реализм исторического мышления: проблемы отечественной истории периода феодализма. Чтения, посвященные памяти А. Л. Станиславского. Тезисы докладов и сообщений. М., 1991. С. 182-185; Лукичев М. П., Назаров В. Д. Документы XVI в. из новых родословных росписей конца XVII в. // Генеалогические исследования. М., 1994. С. 85, 96.

⁵⁵ ПСРЛ. М., 1965. Т. 15. С. 498 (известия под 1478 и 1480 г.; упомянуты в том числе князь М. Ф. Микулинский и князь О. А. Дорогобужский; РК 1475-1598 гг. М., 1966. С. 20, 21, 23, 26, 30, 31, 33, 44.

⁵⁶ Назаров В. Д. Князья Пожарские и Ряполовские по новым документам из архива Суздальского Спасо-Евфимьева монастыря // Историческая генеалогия. Екатеринбург-Париж, 1996. Вып. 4. С. 74-76, 78-79; Он же. Акты XV века из архива Суздальского Спасо-Евфимьева монастыря // Русский дипломатарий. М., 1998. Вып. 4. С. 3, 5-7, 9-11.

⁵⁷ Зимин А. А. Формирование боярской аристократии... С. 43, 44; Кобрин В. Б. Власть и собственность. С. 58, 59.

⁵⁸ Акты Северо-Восточной Руси XIV- начала XVI вв. М., 1952. Т. 1. № 607, 607 а. С. 507, 513; ДДГ. М.-Л., 1950. № 52. С. 158. О службах князей Оболенских подробней см.: Зимин А. А. Формирование боярской аристократии. С. 44, 48-50, 52-54 и др. Князь Федор Андреевич Оболенский в составе великокняжеской рати. Погиб под Белевом в 1437 г.

FEMEILE ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ (SEC. XVI-XVII)

Lilia Zabolotnaia

Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM

În ultimele trei decenii ale sec. al XX-lea și începutul sec. al XXI-lea în mediul științific european problema cercetării vieții umane a devenit una principală. Studiarea factorului uman în contextul dezvoltării civilizației medievale a determinat apariția unor lucrări științifice consacrate cercetării multiaspectuale a condițiilor de trai ale omului, mentalitatea, particularitățile psihologice ale lui, impactul fenomenelor economice, socio-politice, geografice și demografice asupra relațiilor din familie, îndeosebi, rolul personalității în istorie, poziția femeii în societate etc.

Tematica feminină reprezintă una dintre multiplele “pete albe” ale istoriografiei moderne și este una dintre cele mai puțin studiate. Chipul femeii, locul ei în societate și în familie, deși a format dintotdeauna un subiect de interes special pentru istorici, sociologi, demografi, el a fost tratat extrem de sumar, luându-se în dezbatere prioritar doar soarta femeilor celebre în contextul unor sau altor evenimente istorice sau pe fundalul activității bărbaților, a reprezentanților sexului puternic. O imagine integrală redând chipul femeii simple, dar și chipul doamnelor de societate, practic, nu există.

Este posibil ca această situație să reflecte atât factorul social, cât și așa-numitul factor Gender, adică deosebirea pe plan cotidian dintre bărbat și femeie¹. Rareori femeia a avut șansa de a se autoafirma. Chiar din momentul nașterii, ei i s-a rezervat un loc aparte în societate: soție, mamă, gospodină ș.a., de fiecare dată însă această situație nu are o acoperire juridică sau morală. Viața femeii din societatea medievală decurgea într-un tărâm bine determinat – familia, căsătoria și religia – ele fiind renumite ca soții, mame și călugărițe. De-a lungul evului mediu, femeia și-a îndeplinit cu prisosință rolul de procreare, fiind considerată inferioară bărbaților.

Iată de ce femeile aveau dreptul să se afle în preajma bărbaților, în temei, doar în unele epizoade, în legătură cu anumite evenimente sau circumstanțe. În afara faptului că societatea medievală, după cum se știe, “îi întorsese spatele” femeii, dificultățile studierii problematicei feminine sînt generate și de faptul că informația despre ele este foarte lapidară. În acest sens, pare a fi întemeiată observația lui M.M. Székely precum că „... informațiile, de cele mai multe ori, trebuie căutate printre rînduri, dincolo de litera documentului”².

Lipsa cercetărilor istorice profunde a vieții private deschide noi perspective în studierea istoriei în general. Problema despre statutul juridic și social al femeii, implicarea ei în viața politică, rolul în familie în epoca medievală este foarte complicată.

Cu toate astea, în scurt timp istoricii, demografii, sociologii, antropologii, etc., au dat naștere unui întreg val de scrieri. Inițial, motivul dominant era cel al recunoașterii femeilor în societate și istorie. Au apărut multiple articole³ și studii monografice⁴ consacrate tematicii feminine. La baza acestor lucrări stă metodologia europeană, mai ales școala franceză, așa-numită Școala Analelor.⁵

Încercînd să abordăm acest subiect cu referire la Moldova medievală, am apelat la cele mai diverse izvoare istorice accesibile, care după gradul veridicității, amploarea și valoarea informativă sunt deosebit de prețioase. Vom remarca colecțiile de documente interne și externe: *Documente privind istoria României(DIR)*⁶, *Documenta Romaniae Historica(DRH)*⁷, *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria*

orașului (1388-1918)⁸, *Moldova în epoca feudalismului*⁹, Costăchescu M. *Documente moldovenești*¹⁰, Bogdan I. *Documentele lui Ștefan cel Mare*¹¹ și altele.

Afară de documente, studiul nostru se bazează pe o serie de izvoare narative ale epocii, cum ar fi letopisețele cronicarilor Grigore Ureche¹², Miron Costin¹³ și Ion Neculce¹⁴ care conțin o informație prețioasă istorică despre viața cotidiană, opera lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei*¹⁵, precum și pe surse documentare, care pot confirma sau infirma opiniile străine.

În general, epoca medievală variază în prezentări de la o sursă la sursă, dar tematica enunțată de noi poate fi cercetată preferențial în baza informațiilor scrise, mai ales ale martorilor oculari autohtoni și ai celor străini. De o incontestabilă valoare rămân pentru cercetările noastre notele de călătorii ale misionarilor străini și misiunilor diplomatice¹⁶. În același timp, trebuie subliniat rolul particular rezervat acestui grup de surse. În primul rând, ele reflectă opinia subiectivă a unor oameni având alt grad de mentalitate și altă viziune. În a doilea rând, fiind în marea lor majoritate catolici, ei și-au realizat descrierile în plan comparat, făcând prin aceasta un serviciu de neprețuit cercetătorilor contemporani.

Primul lucru remarcat de străini era, de obicei, frumusețea deosebită a moldovencilor. Ambasadorul polonez Krasinski scria în 1636, după ce vizitase Iașul: “Femeile din acest oraș și din întreaga țară a Moldovei sunt deosebit de frumoase”¹⁷.

Peste un secol, Markos Antonios Katsaitis din Veneția va remarca același lucru, dând și explicația: “Toate femeile moldovence sunt tare frumoase, spre deosebire de cele din Valahia, în orașele respective putându-se vedea o rasă foarte frumoasă, la care contribuie mult clima țării și apele, care sunt cu mult mai bune decât cele din Valahia”; “Ele frecventează societatea în libertate deplină și sunt dezinvolve ca italiencele”¹⁸.

Un anonim turc scria despre Țările Române: “Femeile lor sunt nespuse de frumoase și tratate cu mare cinste, astfel că cele mai multe treburi se află în mâinile lor”¹⁹. Libertatea relativă de care se bucurau femeile în societate și în familie atrăgea în mod deosebit atenția străinilor. Comerciantul venețian Tommaso Albertio consemna în 1612: “Femeile sunt acelea care au conducerea și fac toate treburile necesare în casele lor; discută nestingherit și fără restricții cu oamenii, în public și în particular, ceea ce nu este un lucru oprit: când se aduce băutură și mâncare, ele gustă primele din ce s-a adus”²⁰.

O descriere analogică, datată cu anul 1652, găsim la Robert Bargrav, care este și el impresionat de libertatea femeilor din Moldova evului mediu. Referitor la aceasta el scria: “... am putut... observa libertatea extraordinară pe care o au femeile în toată țara, atât cele căsătorite, cât și cele necăsătorite”²¹.

Prezintă un interes deosebit în această privință renumita lucrare a lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei*. În capitolul al XVII-lea “Despre năravurile moldovenilor” autorul confirmă imaginea pe care și-au creat-o străinii în privința frumuseții și libertății femeilor din Moldova în epoca respectivă, subliniind doar o oarecare diferențiere în poziția socială a femeilor. “Deși femeile nu stau ascunse față de bărbați cu aceeași băgare de seamă ca la turci, cu toate acestea, dacă sunt cât de cât de neam bun, ies rareori afară din casele lor. Jupănesele boierilor au, ce-i drept, o înfățișare plăcută, dar cu frumusețea stau mult în urma nevestelor oamenilor de rând. Căci acestea au chipul mai frumos, însă sunt în cea mai mare parte desfrânate”²². În opinia lui Cantemir, libertatea relativă a femeilor este “desfrânare”, ceea ce nu reiese însă și din opiniile călătorilor vremii. În același timp, Dimitrie Cantemir menționează

modestia și reținerea femeilor moldovence în comportamentul public: “Unele beau pe acasă mult vin, dar în adunări rareori vezi o femeie beată; căci o femeie este socotită cu atât mai vrednică de cinste, cu cât mănâncă și bea mai puțin la ospete. De aceea, rar va vedea-o cineva, ducând îmbucătura la gură sau deschizându-și buzele atât ca să i se poată vedea dinții; ea își vâra îmbucătura în gură cât se poate mai în taină”²³. Posibil că această viziune se explică prin faptul că Dimitrie Cantemir a trăit foarte mult timp în mediul islamic, unde statutul femeilor este cu totul altul, specific.

E bine cunoscut faptul că în Europa catolică din evul mediu femeia era considerată *proprietatea bărbatului* ceea ce arată, probabil, surprinderea străinilor în legătură cu libertatea relativă a femeilor din Moldova.

De exemplu, în Italia, în sec. al XVII-lea, femeia era obligată să-și petreacă viața numai în casă, libertatea ei fiind considerabil limitată. Chiar și femeilor în vârstă le era interzis să iasă în stradă fără însoțitori²⁴.

Renumitul călător Herberstein, descriind viața și obiceiurile familiei ruse din sec. al XVI-lea, aduce și exemple de maltratare a femeilor. Femeia bătută era o normă a vieții familiale, ba chiar o confirmare a dragostei²⁵. Despre modul retras de viață al femeilor ruse Herberstein scria: “Situția femeii este extrem de lamentabilă. Bărbații nu cred în onoarea femeii, dacă ea nu stă numai în casă și nu este păzită astfel ca să nu poată ieși nicăieri...”²⁶.

Faptul că femeile din Moldova se bucurau de o libertate relativ mai mare în comparație cu femeile din alte țări este consemnat și de cronicari. Grigore Ureche, relatând despre fuga lui Petru Rareș în Ciceu, descrie și relațiile lui cu soția. Cronicarul menționează că anume soția lui Rareș, Elena, l-a sfătuit să-i trimită sultanului o scrisoare și în modul acesta să-și recupereze tronul: “Și s-au sfătuit (Petru) cu doamna sa ca să trimită carte cu mare jalbă și plângere la Suleimanu împăratul turcescu, ca să i se facă milă, să-l ierte, plecându-se și capul suptu sabia împăratului și să trimită cărți la Ianoșu Craiul ungurescu, ca să-l sloboază din țară, să margă la împărăție, să slujească porții împăratului. Și știindu carte sârbească, Elena (Doamna Elena era fiica despotului sârb Ion Brancovici și a Elenei Iaxici, care, la rândul ei, era fiica lui Gh. Iaxici, despot și el)²⁷ doamnă-sa au scris la împăratul cu mare jalobă și plângere, poftindu ca să se milostivească, să-i ierte”²⁸.

Elena vine cu sfatul de a scrie această scrisoare. Conținutul și sensul scrisorii poartă amprenta unei logici feminine profunde. Petru avea un caracter puternic și era curajos, însă faptul că se afla de un an și jumătate în cetate l-a pus într-o situație penibilă. Elena a analizat lucrurile din punct de vedere feminin, iată de ce scrisoarea ei era pătrunsă de supușenie feminină și de promisiunea de fidelitate și credință. Faptul de a se milogi și de a cere iertare nu este caracteristic bărbaților, care, mai ales în evul mediu, rezolvau toate conflictele politice de pe poziții de forță. Probabil că din această cauză Elena Doamna și-a luat responsabilitatea completă pentru scrisoare “și o au pecetluit-o și au dat la Petru-Vodă”²⁹.

Fiica Elenei și a lui Petru Rareș, Ruxanda, s-a manifestat, de asemenea, ca o femeie independentă și demnă. Ea a fost o consoartă fidelă și un sprijin bun pentru soțul ei Alexandru Lăpușeanu, de aceea după moartea acestuia boierii i-au încredințat tronul țării anume ei, până la majoratul fiilor săi.

Grigore Ureche menționează în letopisețul său o trăsătură unică a caracterului Ruxandei: “După moartea lui Alexandru-Vodă, fiind cocon bun din Bogdan-Vodă de 15 ani, cu toții s-au ridicat domn, lucrurile țării le otcârmuia mumă-sa, Ruxanda,

că era o femeie destoinică, înțeleptă, cu dumnezeire, milostivă și la toate bunătățile plecată”³⁰. Această descriere a Doamnei Ruxanda reflectă profund viziunea epocii asupra femeii, opinia că femeia regină, împărăteasă era regenta copiilor săi.

Istoria europeană cunoaște multe situații de acest fel. În cazul Ruxandei, faptul că ea era “înțeleptă, destoinică, milostivă” era recunoscut de boieri, bărbați, care nu erau împotriva să conducă ei înșiși țara (sub orice pretext, având drepturi de regent sau fiind amanți). Gr. Ureche vorbește despre înțelepciunea Ruxandei și o apreciază reieșind din spusele altora, fapt ce mărește meritele ei.

Despre faptul că femeile din Moldova aveau o poziție destul de independentă ne vorbesc și documentele normative, actele legislative și de drept. O confirmare a acestui fapt sunt actele juridice ce confirmă că femeile din Moldova, spre deosebire de cele din Europa de Est și de Vest, puteau poseda valori mobiliare și imobiliare. Analiza documentelor din sec. XIV–XVII privind normele dreptului de moștenire, demonstrează că în a doua jumătate a sec. al XIV-lea nu numai bărbații aveau dreptul prioritar la moștenire³¹, iar în sec. XV copiii de ambele sexe erau recunoscuți ca moștenitori ai proprietății funciare³².

Istoricii din Moldova, specialiști în problemele evului mediu, au constatat că în “obiceiul vechi” al sec. XVI–XVII s-a stabilit un obiect numit “sinisfora”, conform căruia fiica ce trecuse anterior în posesia unei moșteniri avea dreptul să moștenească și terenuri de pământ, anexându-le la moștenirea deja primită³³.

Foarte des în documentele moldovenești din sec. XVI cu privire la pământ găsim nume de femei-proprietari funciari, care primeau gramote domnești prin care se confirma dreptul lor de proprietate asupra pământului. Ele vindeau și cumpărau pământ, iar numărul femeilor nu ceda în fața numărului de bărbați-proprietari de pământ. De exemplu, într-o gramotă din 3 decembrie 1572 figurau 24 de proprietari de pământ, cărora li se confirma moștenirea patrimonială a satului Petrești, printre ei fiind 12 femei și 12 bărbați³⁴.

În sursele istorice din sec. XVI este cunoscută una dintre cele mai mari grupări de neam la împărțirea satului Hohoreni. Din această grupare făceau parte 78 de persoane cu drepturi de moștenire – 48 de bărbați și 30 de femei³⁵.

O particularitate a dreptului de moștenire din Moldova sec. XVI era faptul că acest drept se stabilea atât pentru bărbați, cât și pentru femei. Datorită acestui drept, se dezvoltau relațiile de moștenire ale proprietarilor asupra unui teren concret de pământ³⁶. Drepturile de moștenire din Moldova din sec. XVI–XVII se deosebeau esențial de normele analogice din țările Europei de Est și de Vest, unde libertatea de exprimare a voinței proprietarului era strict limitată, adică bărbații aveau dreptul prioritar să capete o moștenire³⁷.

Savanții istorici au analizat și au explicat situația juridică a femeii în multiple lucrări, semnate, de exemplu, de M.M. Székely, Iolanda Țighiliu, Al. I. Gonța ș.a.³⁸. Un interes deosebit prezintă afirmațiile lui Al. Gonța despre egalitatea femeilor și a bărbaților la moștenire: “... egalitatea în drepturi la moștenirea pământului pentru răzeși, reprezentanți ai ambelor sexe este deci o instituție străveche, formată la răsărit de Carpați ca un obicei al pământului încă din perioada conviețuirii carpilor și tirageților cu sarmații și goții, începând din sec. al II-lea al e.n., și nu o instituție împrumutată de la popoarele vecine, la care nici măcar nu a existat așa ceva vreodată, cum și-au permis să afirme unii istorici străini și chiar români”³⁹.

Sunt interesante și informațiile despre dreptul femeii la zestre. În Moldova medievală obiceiul prevedea că după moartea soției, dacă ea nu avuse copii din

căsătorie, bunurile ei reveneau familiei sale. La 10 iunie 1656 domnitorul Gheorghe Ștefan și “sfatul” său au dat o hotărâre în favoarea lui Cehan Racoviță, mare logofăt, care avusese o fată căsătorită cu Alexandru Paharnicul. Murind soția lui Alexandru, “multe odoare și lucruri scumpe” pe care i le dăduse ca zestre Cehan Racoviță “au pierit la mâna ginerelei său”. Pentru a-l despăgubi pe Cehan Racoviță, domnul și cu sfatul, “văzând atâtea scăderi în casa lui despre ginerele său, i-a dat și întărit satul Pașcani, fost al lui Alexandru Paharnic”⁴⁰.

Despre situația juridică și libertatea relativă a femeii din Moldova medievală, ne vorbește un document de epocă de excepție: “1609 Iunie 24, Bârlad. ... Iată noi, Cârstea Dănilă voit și 12 pârgari din târgul Bârlad. Iată au venit înaintea noastră și înaintea tuturor bătrânilor de acolo, această femeie, anume Mariica și frații ei, Gavril și Toader, fiii Sorcâi, nepoții lui Onul, din sat din Oleșești, nesiliți de nimeni și neasupriți, ci pentru marele ei păcat, că a tăiat capul bărbatului său, anume Văscan și a făcut dragoste cu alt bărbat, anume Burduban din Spăriați. ***Astfel ea n-a avut cu ce să-și plătească capul, ci a vândut dreapta ei parte de ocină și partea fraților ei mai sus ziși***, (evidenț. noastră – L.Z.) din sat din Oleșești, pe gârla Putnei, partea bunicului lor Onul”⁴¹. Deci, după cum rezultă din document, avem informație despre crima unei femei, „Mariica, din Oleșești”, și a unui bărbat, „Burduban din Spăriați”. Cu regret, nu dispunem de documente care reflectă procesul de judecată, avem la dispoziție numai acest document, unde era luată decizia pentru răscumpărarea „capului”. Aici ținem să atragem atenție la două elemente importante. A fost comisă o dublă crimă - adulter și omucidere. Femeia este condamnată pentru aceste fapte la moarte. În Moldova medievală, ca și în toate țările europene, sancțiunea pentru moartea de om era numai pedeapsa cu moartea. Pentru adulter, la fel, era aplicată numai pedeapsa capitală. După cum se vede, în acest caz se judecă numai femeia. Până la urmă, ea reușește să iasă din această situație foarte complicată datorită faptului că vinde moșia sa și a fraților săi, „***să-și plătească capul, ci a vândut dreapta ei parte de ocină și partea fraților***” (evidenț. noastră – L.Z.). Este un caz excepțional din toate punctele de vedere. În primul rând, documentul menționat demonstrează că femeia reușește să-și răscumpere viața. În a doilea rând, ea a putut să ia averea de la frații săi.

Acest document redă în cel mai elocvent mod situația și statutul juridic al femeii din Moldova. Este un caz deosebit, deoarece în toate țările europene, pentru omorul soțului, femeia era condamnată la pedeapsa cu moartea, atât prin hotărâre judecătorească (dată în acord cu biserica), cât și conform principiilor și normelor morale ale timpului respectiv. Nici într-o țară europeană nu se atestau asemenea cazuri.

Călătorul Tonner, care a vizitat statul moscovit în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, a fost șocat de pedeapsa cruntă dată unei femei pentru uciderea soțului: “... i s-au legat mâinile la spate și au îngropat-o până la brâu în pământ; în această poziție ea trebuia să stea 3 zile (până nu murea)”⁴².

Conform Constituției Poloneze din anul 1588, pentru omorul soțului, soția era condamnată la moarte, în unele cazuri la aceasta se mai adăuga dezonorarea și confiscarea averii⁴³.

Astfel, sursele documentare confirmă afirmațiile călătorilor străini despre statutul de independență și de libertate relativă a femeilor din Moldova.

Remarcând particularitățile situației matrimoniale a femeii, englezul Robert Bargrav compară familia moldovenească cu cea engleză: “... Apropierea și prietenia care există aici între bărbat și nevestă, purtarea nestingherită a bărbaților față de femei și obiceiurile lor la masă conțin atâtea elemente ale lumii creștine, încât păreau că înfățișează ca un fel de oglindire mai slabă a Angliei”⁴⁴.

Statutul femeii era determinat nu numai de locul ei în familie, dar și de poziția ei socială, care se deosebea puțin de poziția socială a femeilor din alte țări. Femeile obișnuiau să respecte o anumită distanță față de bărbați în locurile publice. Marco Bandini a observat că femeile nu stăteau lângă bărbați. Descriind palatul domnesc al lui Vasile Lupu el consemna: "... Soția (domnitorului) stătea pe un al treilea tron la douăzeci de pași de al domnitorului și la zece pași de al fiilor, ca să poată fi văzută, și fiii așezați la mijloc"⁴⁵.

Este interesantă informația despre drepturile și obligațiile femeilor în familie, relatate de Paul Strassburg (1640), care ia ca exemplu nu o familie obișnuită, ci una preoțească: "Preoții lor... sunt așa de săraci, încât pentru a trăi, trebuie să iasă împreună cu soția la arat și la săpat și să meargă la tăiat lemne, pe care să le vândă în piață în timpul târgului"⁴⁶.

Este de presupus că femeile din familie țărănești nu făceau excepție, deoarece până în prezent femeile își îndeplinesc datoriile în gospodărie alături de bărbați.

Femeile moldovence erau istețe și pricepute nu numai la muncă, dar și la distracții. Ioan Kemele, solul polonez care a luat parte la nunta fiicei lui Vasile Lupu observa că: "... Înainte de a se așeza la masă vreo 50-60 de fete și femei din înalta nobilime, toate foarte frumos îmbrăcate, prinzându-se de mâini, au dansat jocul românesc, când învârtindu-se în cerc, când desfăcându-se în șir lung. Bărbații numai priveau la ele și nici unul nu s-a amestecat în jocul lor, dar tocmai în fruntea lor un stolnic bătrân sărea cât putea, învârtindu-și toiagul. Femeile au fost ospătate în altă casă"⁴⁷.

Un fapt deosebit îl prezintă dreptul femeilor la divorț. În Moldova evului mediu atât femeile, cât și bărbații aveau aceleași drepturi de a se despărți sau de a se recăsători.

Iohann Sommer, în celebra sa lucrare *Viața lui Iacob Despot, Domnul Moldovei* (1563), plasează un capitol aparte, intitulat "Despre divorțuri", în care nota: "... căci astfel se înrădăcinase la ei (la moldoveni – L.Z.) obiceiul pe care îl țin și astăzi ca un fel de lege că dacă soția a fost ocărâtă sau lovită ușor, ea să aibă voie slobodă – ca și cum ar fi o injurie gravă – a trece în altă căsătorie, dacă poate să plătească soțului o treime de galben de aur, prin care să facă dovadă că a ieșit de sub puterea lui"⁴⁸.

După ce a trecut aproape un veac, legile au rămas neschimbate, căci posibilitatea femeilor de a se elibera de o căsătorie nedorită depindea de capitalul financiar disponibil, și nu de morala publică. În acest sens, găsim o consemnare la Paul Bonnici (1632), care scria: "E obiceiul ca episcopii să dea hotărâri de despărțire; ... când soții nu mai vor să "stea" împreună, ei oferă atâția bani episcopului, până pot cădea la înțelegere, despărțirea făcându-se pe loc și fiecare se poate căsători încă o dată; adică bărbatul să-și ia o altă nevastă și nevasta un alt bărbat"⁴⁹.

Misionarii catolici erau frapați de acest fapt, deoarece, spre deosebire de biserica ortodoxă și cea protestantă, biserica catolică nu recunoștea divorțurile. Numai în cazuri excepționale se putea obține o confirmare oficială că căsătoria nu a fost oficiată legitim. Aceasta însemna că obligațiile matrimoniale erau anulate. Biserica catolică trata căsătoria ca pe un acord și ca pe o taină. Căsătoria oficiată legitim nu putea fi anulată⁵⁰.

Pe lângă alte aprecieri pozitive făcute moldovencilor, mai ales de către persoanele străine, este remarcată totodată acuratețea și calitatea lor de mari gospodine. Iată ce scrie în acest sens Conrad Jacob Hultenbrad: "Le place mult curățenia. Deși casele sunt prost construite, în ele este totuși curat. Dacă s-a așezat rugina în fața vetrei, o spoiesc numaidecât, având totdeauna la îndemână în acest scop o oală cu spoială. Băncile și masa sunt spălate frumos"⁵¹.

Aproape toți călătorii străini comentează ospitalitatea gospodinelor și a familiilor

din Moldova. “... Ei dau bucuroși drumetilor pâine, brânză, ceapă, lapte și altele de acest fel, ce se găesc în casa lor. Numai doar străinul să se poarte liniștit, căci (de nu) capătă mai ușor pumni zdraveni și ciomege, decât mâncare”⁵². Uneori chiar se făcea exces de ospitalitate, ceea ce îi mira nespuse pe străini, întrucât li se propunea “... aceeași odaie cu femeile și aproape de paturile lor...”⁵³.

Este curios faptul că o atare situație era caracteristică și pentru Europa Centrală. De exemplu, în casele polonezilor, unde în lipsa hotelurilor era găzduit orice călător străin, Francisc Pavinezul dormise împreună cu membrii familiei și cu ceilalți musafiri pe o laviță lată⁵⁴.

Prezintă interes faptul că, pe lângă treburile casnice, femeile se mai ocupau și de comerț, care în societatea medievală era prerogativa bărbaților. Descriind Țările Românești, Paul de Alep nota în această privință: “... să se știe că în toate aceste țări femeile vând cu amănuntul toate alimentele”⁵⁵.

O informație similară găsim și la Evlia Celebi (1659): “În dughene stau femeile și fetele lor și își oferă mărfurile spre cumpărare, după placul și socotelile lor”⁵⁶.

În ceea ce privește vestimentația femeilor, pieptănătura pe care o purtau, informațiile sunt destul de contradictorii. Aceste divergențe se explică prin faptul că străinii ne-au lăsat descrieri ale diferitelor orașe pe care le-au vizitat. De exemplu, John Newberie, în însemnările sale despre orașul Tomarovo (Reni), scria: “... femeile umblă cu bumbi mari de argint, care atârnă deasupra urechilor și cu un mare colac de pânză de in pe cap, foarte asemănător cu un turban turcesc, peste care este o pânză mică; partea de sus a veșmintelor este împodobită de jur împrejur cu bumbi mari de argint ca niște nasturi; fetele tinere își poartă părul împletit, iar peste el atârnă feluriți bani de argint, și pe creștetul capului au o pafta mare rotundă de argint, împodobită cu pietre scumpe; mânicile lor <sunt> largi și scurte și pe brațele lor poartă două cercuri mari de argint și la cingătoare cinci sau șase cuțite, iar la gât nu poartă nimic. Cele de rând (orașencile – n.a.) umblă mai mult cu picioarele goale”⁵⁷.

Vizitând orașul Iași, John Newberie observă că în acest oraș: “... Femeile umblă cu rochii turcești și cu turbane mari cu două-trei discuri împodobite cu pietre de fiecare parte a turbanului; rochiile lor <sînt> împodobite, jos în față, iarăși cu asemenea pietre și în urechi <poartă> discuri mari cu un lanț de mărgăritare mici prins bine de amândouă urechile; iar fetele umblă cu o găteală pe cap, asemenea unei mitre bisericești, pe care părul e legat de-a curmezișul”⁵⁸.

Probabil că John Newberie a descris mai curând femeile bogate din Reni sau din Iași, aparținând caselor nobiliare de origine turcă sau moldovenească; această tendință de raliere la moda turcească este consemnată și de călătorii din prima jumătate a sec. al XVII-lea. Nicolo Barsi (1633-1639) scria: “Moldovenii se îmbracă la fel ca turcii... Femeile (moldovencele – L.Z.) umblă cu fața descoperită, pe când turcoacele umblă cu fața mereu acoperită”⁵⁹. “Femeile lor <ale moldovenilor – n.a.> se cunosc și se deosebesc de femeile noastre catolice prin aceea că ale noastre nu poartă cercei, pe când moldovencele poartă”⁶⁰. Surprinderea lui Nicolo Barsi în ceea ce privește obiceiul de a purta cercei în urechi nu este tocmai justificată, dacă ne gândim că în Europa purtau cercei până și bărbații, mai ales cei de proveniență nobilă.

Despre imitarea modei orientale scrie și Marco Bandini în anul 1646: “Hainele le poartă atârnând până la călcâie, după obiceiul turcilor și chiar al altor națiuni orientale. Ele strălucesc de bumbi de argint și de aur la piept și pe brațe. Haina de deasupra, sau “toga” cu mâneci lungi, este purtată totdeauna... Femeile și fetele poartă pe

deasupra o haină asemănătoare, în afară doar de mânecile lungi. Femeile nobile și fetele poartă inele, colane, brățări de nestemate și de mărgăritare de mare preț”⁶¹.

O relatare extrem de curioasă referitor la modul de a se îmbrăca al femeilor din Moldova ne-a lăsat Robert Bargrave (1652): “Femeile poartă polcuțe scurte, fuste lungi, cămăși cu alesături înfășurate în jurul brațelor și a încheieturii mâinilor și părul lor împletit în două coade răsucite în jurul capului și în picioare cu opinci aducând destul de mult cu moda polonă”⁶².

Dacă Marco Bandini (1646) vorbește despre portul femeilor comparându-l cu stilul oriental, Robert Bargrav (1652) sesizează asemănarea cu cel polonez, pe când Paul de Alep (anii 50 ai sec. al XVII-lea) îl găsește asemănător cu cel european: “Femeile din Moldova și din Țara Românească se îmbracă cu veșminte asemănătoare cu cele ale europencelor. Ele poartă părul împletit, răsucit pe cap ca un colac și acoperit cu un concii alb, iar la cele bogate cu concii trandafiriu, și pe deasupra cu maramă, tot albă. Toate poartă șaluri albastre de Alep⁶³; cele bogate poartă șaluri de Bursa⁶⁴ din mătase neagră etc. Fetele lor poartă, de asemenea, părul împletit și încolăcit pe cap, dar fără concii; și aceasta pentru a face deosebire între fete și femei... Toate femeile au fața descoperită, chiar și doamna...”⁶⁵.

Evident că existau în orice perioade anumite reguli în privința îngrijirii părului și portului femeilor și fetelor.

În *Descrierea Moldovei* Dimitrie Cantemir consemnează: “Ele (moldovencele – L. Z.) nu socotesc nimic mai de ocară decât să se vadă părul unei femei măritate sau al unei văduve și se socotește fărădelege să descoperi la vedere capul unei femei. Dimpotrivă, fetele socotesc că e rușine să-și acopere capul chiar și cu pânză cea mai subțire, căci ele socotesc că a umbla cu capul gol este semnul curățeniei”⁶⁶.

După cum se vede din această afirmație, îngrijirea părului era, în primul rând, un factor de deosebire dintre femeile măritate și fete. Era absolut normal ca fetele să-și afișeze frumusețea părului, pe care îl împodobeau cu flori, dantele colorate, paftale etc. Lucrul acesta era caracteristic și pentru țările din Europa Centrală și de Est - Polonia, Ungaria, Rusia: “ Părul femeilor căsătorite se împleteau în cosițe, care se răsuceau în jurul capului și se acopereau cu un concii, pe când fetele purtau părul despletit de-a lungul spatelui, iar la capetele lor împleteau panglici roșii de mătase”⁶⁷.

Faptul că în Moldova femeile se îmbrăcau și se încălțau relativ frumos este remarcat de Conrad Hultebrand (anii 60 ai sec. al XVII-lea): “Femeile pot fi văzute rar. Ele poartă cizme cu <un fel de> potcoave groase și o năframă albă în jurul capului atârând până pe spate, dar fața este descoperită”⁶⁸.

Paul Strassburg, descriind o nuntă la care a participat în orașul Huși, observa că: “... moldovenii când vor să joace își pun cizme cu un fel de potcoave de fier în picioare, și atât bărbații, cât și femeile le poartă de diferite culori. Femeile însă au potcoave de acestea mai înalte decât bărbații”⁶⁹.

La multe popoare încălțăminte pentru femei era de culori mai aprinse și încălțăminte cotidiană se deosebea de cea de sărbători. Drept confirmare poate servi ramura meșteșugărească, în care erau antrenați meșterii-cizmari și ciubotari. În evul mediu (sec. XIV–XV) încălțăminte pentru bărbați și pentru femei avea trăsături comune: pantofi de postav și din piele cu vârful ascuțit, cizme pe toc și papuci (sec. XV–XVI), pantofi fără stăif de tip oriental (sec. XVI–XVII). În sec. XVII o bună parte din populația orășenească purta opinci cusute dintr-o bucată întregă de piele, opinci împletite, pantofi, papuci și cizme.

Astfel, concluzionând cele expuse mai sus, putem sublinia că femeia în Moldova medievală avea în societate o poziție deosebită. În studiul prezent ne-am propus examinării opinii ale călătorilor străini, documente de epocă, fragmente din letopisețe etc., care, în complex, au permis să conturăm statutul juridic și social al moldovencei în societatea medievală: dreptul la proprietate și moștenire, relațiile în familie, locul femeii în familie și societate, particularitățile femeilor din Moldova, vestimentația. Chipul și imaginea moldovencelor au fost reflectate în documentele interne și relatările străinilor cu deosebită nuanță. Străinii menționau frumusețea specifică și farmecul femeilor moldovence, caracterul lor ospitalier și blând, hărnicia și acuratețea. Se accentua situația privilegiată și independentă de care se bucurau moldovencele în familie și în societate. Caracterul acestor descrieri se explică, probabil, prin faptul că mulți călători străini veneau din țările europene catolice, unde situația juridică a femeilor și condițiile lor de viață erau altele. Însă noi considerăm că realitățile atestate au două laturi. Într-adevăr, femeile din Moldova aveau priorități în plan de moștenire față de femeile din alte țări europene. Posibil, anume această poziție le-a determinat *libertatea relativă* în societate și în familie, după cum observau străinii. Dar să nu uităm că, în realitate, situația femeilor era condiționată de mai mulți factori. În epoca medievală era consfințită părerea precum că bărbatul este forța și pilonul existenței, iar femeia fiind, „mai slabă”, era privită ca „o ființă diminuată și menită a fi ținută toată viața în această inferioritate”⁷⁰.

Și, în sfârșit, constatăm că izvoarele citate, notele și mărturiile călătorilor străini, ne-au permis să realizăm acest succint studiu, încercînd să creăm un tablou social-psihologic mai amplu al femeii moldovence din vremurile demult apuse.

Note:

¹ Преображенский А., *Стоит ли копаться в «грязном белье»*, în *Родина*, № 12, 1996, p. 85.

² Székely Maria Magdalena, *Pentru o istorie a vieții zilnice*, în „Magazin istoric”, Anul XXXI, nr. 5 (362), 1997, p. 57-59.

³ *Ibidem*, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în Arhiva Genealogică, IV (IX), nr.1-2, Iași, 1997, p.74-76; *Ibidem*, *Viața de familie în Moldova Medievală*, în Magazin istoric, Anul XXXI, nr. 10 (367), 1999; p. 75-77; Gonța Al. I, *Femeia și drepturile ei la moștenire în Moldova, după „obiceiul pământului”*, în *Studii de istorie medievală (texte selectate)*, Iași, 1998, p. 269-276; Cazacu Matei, *La famille et le statut de la femme en Moldavie (XIV – XIX siècles)*, în *Revista de Istorie Socială*, II-III (1997-1998), Iași, 1999, p. 1-16; Constanța Ghițulescu, *Zestre între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I)*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. XVIII, 2000, p. 213-222; *Ibidem*, *Zestre între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (II)*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. XVIII, 2001, p. 255-263; *Ibidem*, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. XX, 2002, p. 89-114.

⁴ Gane Constantin, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, Chișinău, 1991, p. 411; Galben A., *Din „obiceiul pământului” al Moldovei feudale (sec. XVIII – prima jumătate a sec. al XIX)*, cap. 2, § 2, Chișinău, 1986, p. 36-61; *Ibidem*, *Iz istorii feodalino-prava XVIII-naciala XIX vv.*, Chișinău, 1988, p. 133; Sovetov P., *Issledovanie po istorii feodalizma v Moldove*, Chișinău, 1972, p. 317-322; *Ibidem*, *Преступление и наказание (Очерки истории обычного права и законодательства средневековой Молдавии)*, Монография в журнале *Stratum plus*, Nr.6, 2001-2002, Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, p. 26-152; Țighiliu I, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova în secolele XV-XVII*, București, 1997; Constanța Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țările Românești a secolului al XVIII-lea.*, București, 2004.

⁵ *Istoria vieții private. De la Europa feudală la renaștere*, coordonatori Philippe Ariès și Georges Duby, traducere de M. Berza și M. Slăvescu, vol.III, București, 1995; *Istoria vieții private. De la renaștere la epoca luminilor*, coordonatori Philippe Ariès și Georges Duby, traducere de C. Tănăsescu, vol. VI, București, 1995; Bloch Marc, *Societatea feudală*, vol.I, traducere de C. Macarovici, Cluj-Napoca, 1996; Михневич В.О., *Русская женщина XVIII столетия (репринтное издание 1895 года)*, Москва, 1990; Зидер Райнхард, *Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.)*, перевод с немецкого Л.А. Овчинцевой, научный редактор М.Ю. Брандт, Москва, 1997; *Город*

в средневековой цивилизации Западной Европы, Том I, Феномен средневекового урбанизма, Москва, 1999; *De mulieribus illustribus. Судьбы и образы женщин средневековья*, ответственный секретарь И.И. Варьяш, Санкт-Петербург, 2001; Иванов К.А., *Многоликое средневековье*, 2-е издание, Москва, 2001; Репина Л.П., *Гендерные исследования в истории: теория и практика*, Москва, 2001; Серяков М.Л., *Любовь и власть в русской истории*, Москва – Санкт-Петербург, 2002.

⁶ *Documente privind istoria României. A. Moldova*, veacul XIV, XV, vol. I (1384-1475), redactor responsabil M. Roller, București, 1954; Veacul XV, vol. II (1476-1500), redactor responsabil M. Roller, București, 1954; Veacul XVI, vol. I (1501-1550), redactor responsabil M. Roller, București, 1953; vol. II (1551-1570), redactor responsabil M. Roller, București, 1951; vol. III (1571-1590), redactor responsabil M. Roller, București, 1951; vol. IV (1591-1600), redactor responsabil M. Roller, București, 1952; DIRA, Veacul XVII, vol. I (1601-1605); redactor responsabil M. Roller, București, 1952; vol. II (1606-1610), redactor responsabil M. Roller, București, 1953; vol. III (1611-1615), redactor responsabil M. Roller, București, 1954. ((în continuare: *DIRA*).

⁷ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova.*, vol. III (1487-1504), îngrijit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980 (în continuare-DRH); DRH, vol. XIX (1626-1628), îngrijit de Haralambie Chircă, București, 1969; Vol. XXI (1632-1633), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971; Vol. XXII (1634), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1974; Vol. XXIII (1635-1636), întocmit de L. Șimanschi, N. Ciocan, G. Ignat și D. Agache, București, 1996; Vol. XXIV (1637-1638), întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, București, 1997; Vol. XXVI (1641-1642), întocmit de I. Caproșu, București, 2003, (în continuare: *DRH*).

⁸ *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului. 1388-1918*, Ediție întocmită de: V. Miron, M. Ceasu, I. Caproșu, C. Irimescu, București, 1989.

⁹ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. II, sub redacția lui P. Sovietov, îngrijit de D. Dragnev, A. Nichitici, Chișinău, 1975 (în continuare: MEF); vol. IV, sub redacția lui P. Sovietov, îngrijit de D. Dragnev, A. Nichitici, L. Svetlicinaia, P. Sovietov, Chișinău, 1986; vol. VI, sub redacția lui P. Sovietov, îngrijit de D. Dragnev, A. Nichitici, L. Svetlicinaia, P. Sovietov, Chișinău, 1992; vol. VIII, coordonator-D. Dragnev, volum realizat de D. Dragnev, L. Svetlicinaia, E. Bociarov, Chișinău, 1998; vol. IX, *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea, 1751-1774, Cărți domești și zapise*, coordonator - D. Dragnev, volum realizat de D. Dragnev, L. Svetlicinaia, E. Bociarov, Chișinău, 2004.

¹⁰ Costăchescu M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II., Iași, 1932; *Ibidem*, *Documentele moldovenești de la Ștefaniță voevod (1517-1527)*, Iași, 1943.

¹¹ Bogdan I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I., București, 1913; *Cronicele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959.

¹² Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, Chișinău: Hyperion, 1992.

¹³ Ureche Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei de când s-au descălicat țara și de cursul anilor și de viața domnilor carea scria de la Dragoș-vodă până la Aron-vodă (1359-1595)*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 22-121.

¹⁴ Costin Miron, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace (1595-1675)*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 121-251.

¹⁵ Neculce Ion, *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743)*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 251-280.

¹⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, îngrijit de de Maria Holban, M.M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970; vol. III, îngrijit de M.M. Alexandrescu, Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971; vol. IV, îngrijit de Maria Holban, București, 1972; vol. V, îngrijit de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, București, 1973; vol. VI, îngrijit de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, București, 1976; vol. IX, îngrijit de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, București, 1997 (în continuare: *CȘTR*).

¹⁷ *CȘTR*, vol. V p. 116

¹⁸ *Ibidem*, vol. IX, p. 281.

¹⁹ *Ibidem*, vol. IX, p. 264.

²⁰ *Ibidem*, vol. IV, București, 1972, p. 361.

²¹ *Ibidem*, vol. V, p. 487.

²² Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, p. 126.

²³ *Idem*, p. 126.

²⁴ Вейс Герман, *История цивилизаций. Иллюстрированная энциклопедия*, том 3, Москва, 1998, p. 628

²⁵ Ключевский В.О., *Сказание иностранцев о московском государстве*, Москва, 1991, p.14.

²⁶ Герберштейн С., *Записки о московских делах*, Санкт-петербург, 1908, p.73-74 (Gherberstein S., *Zapiski o moscovschi delah*, SPB, 1908, p. 73-74); Рабинович М.Г., *Очерки этнографии русского феодального города*, Москва, 1978, p. 193-200; (Rabinovici M.G. *Ocerchi etnografii russcogo feodalino goroda*, Moscva, 1978, p. 193-200).

27. Gane C., *Trecute vieți de doamne și domnițe*, p. 411.
28. Ureche Gr., *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 79.
29. *Idem*, p. 79.
30. *Idem*, p. 101.
31. Galben A., *Din "obiceiul pământului" al Moldovei feudale (sec. XVIII – prima jumătate a sec. al XIX)*, cap. 2, § 2, Chișinău, 1986, p. 36-61.
32. Галбен А., *Из истории феодального права XVIII- начала XIX вв.*, Chișinău, 1988, p. 133. (Galben A., *Iz istorii*).
33. Советов П., Исследования по истории феодализма в Молдове, Chișinău, 1972, s. 317-322. (Sovetov P., *Issledovania...*)
34. *Documente privind Istoria Romaniei. A. Moldova*, veac. XVII, vol. III, (1611-1615), redactor responsabil M. Roller, p. 9.
35. *Moldova în epoca feudalismului*, vol. III, 1978, p. 84-85.
36. Sovetov P., *Issledovania...*, p. 320-321; MEF, vol. I, p. 78, 99, 106.
37. Galben A., *Iz istorii...*, p. 153.
38. Gonța Al. I, *Femeia și drepturile ei la moștenire în Moldova, după "obiceiul pământului"*, în *Studii de istorie medievală (texte selectate)*, Iași, 1998, p. 269-276; Țighiliiu I, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova în secolele XV-XVII*, București, 1997, p. 61-96, 127-172; Székely M.M, *Pentru o istorie a vieții zilnice*, în *Magazin istoric*, Nr. 5 (362), 1997, p. 57-59; *Magazin istoric*, Nr. 7 (340), 1995, p. 47-53; Nr. 10 (367), 1999, p. 75-77.
39. Gonța Al., *Femeia și drepturile...* p. 274.
40. Ghibănescu Gh., *Surete și izvoade*, vol. 3, Iași, 1910, p. 321-323; Grigoraș N., *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de Stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, 1977.
41. *DIRA*, Veac. XVII, Vol. II, p. 224.
42. Kliucevskii V., *Skazania inostranțev...*, s. 106, (Legatio Polono-Lithuanica în moscoviam potentiss. Poloniae Regis al Republicae mandati et consensu, anno 1678 feliciter suspecta, munc breviter sed accurate guoad singula notabila descripta a teste oculato. B.L. Tannero Bōemo Pragense. Dn. Legati principis camerario germanico. Norinbergae, anno 1689, p. 81).
43. Bardah Iu., Lesnodarskii B., Pietrciak M., *Istoria gosudarstva i prava Poliși*, M., 1980, p. 251.
44. *CȘTR*, Vol. V, p. 486.
45. *Ibidem*, vol.V, p. 337.
46. *Ibidem*, vol. V, p. 76.
47. *Ibidem*, vol.V, p. 137.
48. *Ibidem*, vol. II, p. 260.
49. *Ibidem*, vol. V, p. 24.
50. Bardah Iu., Lesnodarskii B., Pietrciak M., *Istoria gosudarstva...*, p. 239.
51. *CȘTR*, vol. V, p. 595.
52. *Ibidem*, vol. V, p. 331.
53. *Ibidem*, vol. V, p. 487.
54. Фернанд Бродель, *Структуры повседневности*, Москва, 1986, p. 323 (Brodely Fernand, *Structuri povsednevnosti*, Moscva, 1986, p. 323).
55. *CȘTR*, vol. VI, p. 57.
56. *Ibidem*, vol. VI, p. 484.
57. *Ibidem*, vol. II, București, 1970, p. 515-516.
58. Descrierea ce urmează nu corespunde costumului femeilor din Moldova (vezi observațiile colectivului de autori CȘTR, vol. II, p. 517).
59. *CȘTR*, vol. V, p. 80.
60. *Ibidem*, vol. V, p. 78.
61. *CȘTR*, vol. V, p. 330.
62. Este vorba de ciocul pe care îl fac opincile, comparat aici cu ciocul încălțăminteii din secolul al XV-lea, cunoscută în Occident sub numele de pouline după originea sa polonă, vezi: *CȘTR*, vol. V, p. 486.
63. Afirmatie exagerată, este vorba probabil de boieroaice și de târgovețe, sătencele se acopereau cu năframe pe care și le confecționau singure, *CȘTR*, vol. VI, București, 1976, p. 27-28.
64. Șalurile de Bursa erau renumite în acea vreme, în *CȘTR*, vol. VI, p. 28.
65. *CȘTR*, vol. VI, p. 28.
66. Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, p. 126.
67. Veis Gherman, *История цивилизации*, p. 434.
68. *Idem*, p. 442.
69. *CȘTR*, vol. V, p. 595.
70. Căndea Virgil, *Prefață*, în Pârnuță Gh., *Femeia română de-a lungul veacurilor*, București, 1998, p.V.

OBLIGAȚIILE MILITARE ALE ȚĂRII MOLDOVEI ȘI POPULAȚIEI DIN BALCANI FAȚĂ DE POARTA OTOMANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. AL XVI-LEA

Gheorghe Gonța,

Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”

Situația economică a posesiunilor otomane din Balcani și din Țara Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVI-lea e determinată în mare măsură de procesul de consolidare a Înaltei Porți în regiunile de la Sud de Dunăre și de intensificarea regimului suzeranității otomane restrictive în spațiul de la Nordul Dunării Inferioare în epoca de aur din anii cîrmuirii lui Suleyman Magnificul. Este adevărat că după această epocă glorioasă (1566) au apărut primele simptome ale crizei interne a Imperiului Otoman, care însă va afecta întregul sistem politico-instituțional doar în a doua jumătate a sec. al XVII-lea și în sec. al XVIII-lea. În a doua jumătate a sec. al XVI-lea Imperiul Otoman constituia cea mai mare putere politică și militară mondială¹.

Studiile istorice recente ne arată că anume în a doua jumătate a sec. al XVI-lea Poarta Otomană lichidează în Balcani gruparea socială aristocratică de sipâhi-creștini, care dispar de pe arena istorică. Acceptând islamul, sipâhii-creștini s-au infiltrat în rândurile clasei stăpînitoare musulmane. Cei care au refuzat convertirea, au fost înlăturați din funcții și și-au pierdut privilegiile în societate². Ca rezultat, procesul stabilirii statutului de dar ul-Islam în cadrul Imperiului Otoman în posesiunile balcanice și islamizării musulmane a luat sfârșit în a doua jumătate a sec. al XVI-lea.

Problema instituirii sistemului de obligații economico-financiare și militare ale populației din Țara Moldovei față de Imperiul Otoman a fost în parte elucidată în istoriografie. Dar dorim să subliniem îndeosebi, că în unele lucrări recente ultimul pîtrar al sec. al XVI-lea este privit ca prima etapă a regimului de suzeranitate otomană restrictivă în Moldova³. Pe de altă parte în istoriografie prevalează concepția conform căreia în perioada respectivă continuă procesul consolidării suzeranității otomane, proces început după anii 1538-1541. Astfel, cunoscutul istoric turcolog Mihai Maxim, referindu-se la relațiile economice româno-otomane din a doua jumătate a sec. al XVI-lea, susține această opinie în baza noilor izvoare din arhivele sultanilor și marilor viziri de la Istanbul, evidențiind anii 1574-1594. Autorul conchide că anume în această perioadă se stabilește definitiv și se consolidează suzeranitatea otomană restrictivă la Nordul Dunării Inferioare⁴. Veniamin Ciobanu afirmă că în deceniul opt al sec. al XVI-lea se încheie perioada de tranziție începută în 1538, trecerea de la regimul suzeranității protectoare a Porții asupra Moldovei la cel al suzeranității otomane restrictive⁵. O astfel de interpretare e caracteristică în mare măsură și lucrărilor apărute mai înainte. O analiză a evenimentelor din epoca cercetată, utilizând izvoarele accesibile vremii lor, înfăptuiesc Nicolae Iorga⁶, Petre P. Panaitescu⁷, Ștefan Pascu⁸. Epoca și problema respectivă au fost de asemenea parțial studiate în unele lucrări de sinteză semnate de Pavel Sovietov⁹.

Haraciul Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVI-lea a fost analizat, în baza izvoarelor europene, de Mihai Berza¹⁰. Într-o altă lucrare originală a aceluiași autor se dezvoltă agravarea regimului economic al suzeranității otomane în viziunea cronicarilor moldoveni¹¹. O analiză a obligațiilor economico-financiare ale Țărilor Române față de Înalta Poartă, în a doua jumătate a sec. al XVI-lea, bazată pe cercetarea profundă a arhivelor turcești, este înfăptuită de sus-numitul deja Mihai Maxim¹².

Generalizînd materia expusă, putem conchide că anume în a doua jumătate a sec. al XVI-lea au loc unele schimbări radicale în raporturile moldo-otomane și în situația posesiunilor turce din Balcani. Aceste considerente au stat și la baza alegerii limitelor cronologice ale studiului de față. Noile documente din arhivele otomane și europene, noua literatură ne permit să stabilim mecanismul obligațiilor militare ale populației balcanice și din Moldova, să evidențiem generalul și specificul în politica Înaltei Porți în Balcani și la Nord de Dunărea Inferioară.

Literatura istorică apărută recent permite să ne oprim la examinarea în ansamblu a politicii otomane în sec. XV-XVI în Balcani. E vorba mai întâi de toate de lucrările monografice și de sinteză ale istoricilor bulgari, ruși¹³, români¹⁴, turci¹⁵, precum și lucrarea de sinteză scrisă de o echipă de specialiști în istorie sub conducerea lui Robert Mantran¹⁶.

Studierea evoluției economice, politice și militare a posesiunilor otomane din Balcani are o semnificație deosebită, deoarece după ce au fost învinși la Ancara (1402) de tătari, anume pământurile balcanice au constituit centrul restabilirii statalității turce. Anume aici este răspândită supravegherea statistică în varianta clasică conform legilor musulmane sistemul timâr-ului și al defter-ului, obligatoriu pentru statutul de dar ul-Islam. Ca rezultat statele balcanice au fost lipsite de propria statalitate și autoadministrare locală și sunt supuse direct organelor centrale de conducere ale Imperiului Otoman¹⁷, proces ce s-a finalizat în a doua jumătate a sec. al XVI-lea.

Pentru a organiza sistemul timâr-ului și a menține o supraveghere continuă și centralizată a popoarelor supuse, conducerea otomană a stabilit în detaliu toate sursele de venituri anuale din provincii și a întocmit registre ce arătau distribuția acestor surse. Capul unei familii de țărani (*re'âyâ-le*) putea ține un *çift* destul de întins pentru a întreține o singură familie dar nu putea primi mai mult. Țăranul plătea zeciuiala și impozitul *çiftului*, o taxă anuală de 22 de *âkce-le*. Nemusulmanii plăteau statului și *cizya* – capitația (impozit pe cap de locuitor de la vârsta de 15 ani) care este considerată ca o răscumpărare a creștinilor din Balcani de la serviciul militar, prestat doar de musulmani¹⁸. În studiile științifice din ultimii ani se menționează că *cizya* este una din principalele surse ale vistieriei Imperiului Otoman.

Este de subliniat că interesele fiscale ale statului erau legitimate într-un singur sistem politic bazat pe legătura dintre o ideologie caracteristică justiției sau dreptății sociale și cerințele statului islamic. O birocrație experimentală aplică cu succes acest regim prin intermediul unui vast sistem de recensăminte, înregistrări în condici, arhive centralizate și contabilitate efectivă¹⁹. Astfel, țăranul – *re'âyâ* avea în sec. al XVI-lea și următoarele obligații față de *sipâhi*: să-i plătească „darea ogorului”, să-i ducă recolta până în hambar sau până la cea mai apropiată piață, să-i dea dijmă pentru produse, să-i plătească morăritul, stupăritul, pășunatul, fumăritul etc²⁰.

O mare greutate pentru *re'âyâ*-creștini au devenit contribuțiile extraordinare militare în folosul vistieriei de stat: avariz, nuzul, sursat, iștira ș.a. La început ele se strângeau în timpul campaniilor militare și erau interpretate ca răscumpărare pentru slujba militară, precum *cizye*. Mai târziu aceste dări sînt folosite și în alte scopuri, în afară de cele militare și au devenit permanente: pentru construcțiile de stat, cheltuielile de bucătărie ș.a.²¹. Dintre dările extraordinare *sursatul* era cel mai greu și deosebit. Țăranii creștini trebuiau să vîndă obligatoriu pe prețuri fixe scăzute o mare cantitate de produse agricole și carne funcționarilor turci: grâne, miere, lapte, oi ș.a. Producția dată țăranii trebuiau să o transporte în anumite centre ale Imperiului Otoman²². Pe de

altă parte țărani-*re'âyâ* îndeplineau diferite obligații – construiau drumuri, poduri, diferite întărituri în munți și respectiv le reparau. Ei de asemenea erau incluși în munci pentru construcțiile de stat²³.

Cea mai grea dare pentru creștinii din Balcani devine „tributul de sânge”, numit *devşirme*, ce se va păstra până în sec. al XVIII-lea. Cu aprobarea *kadı*-ului și *sipâhi*-ului local în fiecare sat, o comisie (formată din împuternicitul special și ofițerul de *yeniceri*) convoca toți băieții între 8 și 20 de ani și pe tații lor, alegând copiii de țărani creștini mai viguroși și sănătoși, cu excepția tinerilor orășeni. Aceasta a fost o măsură severă și aspră a Porții Otomane față de supușii săi din Balcani. Aceste recrutări se organizau la fiecare 3-7 ani, potrivit necesităților imperiului.

Când tinerii soseau la Istanbul, cei mai buni erau aleși ca pași pentru Palatul Imperial, unde primeau o instruire specială. Cei rămași erau dați cu chirie în familiile de țărani turci din Anatolia, ca apoi să fie încadrați în corpul de *yeniceri*. Fiind dotat cu cele mai performante arme ale epocii, în special cu primele arme de foc, către finele sec. al XVI-lea corpul de *yeniceri* se extinde (cca 40 mii de oameni), devenind forța de șoc a oastei otomane²⁴.

E semnificativ faptul că, în Balcani, turcii în contextul îndatoririlor militare, duc o politică diferențiată față de categoriile de populație. Chiar de la începutul expansiunii din Balcani turcii păstrează pământurile unor feudali locali, dându-le în folosință temporară în locul slujbei militare, transformându-i în așa-numiții *sipâhi*-creștini. Această politică specială avea scopul de a atrage aristocrația balcanică în realizarea planurilor de acaparare ale Imperiului Otoman. Fără îndoială, *sipâhii* creștini primeau doar mici *timâruri*, numărul lor fiind cu mult mai mic decât al *sipâhilor* musulmani, chiar și drepturile lor erau cu mult mai limitate decât ale funcționarilor militari turci. Ba mai mult decât atât, după cum am subliniat mai sus, turcii au luat măsuri de lichidare a acestui corp militar. O politică deosebită turcii o promovau și față de alte categorii de populație din Balcani. Un statut special are o populație vlahă (română), care este angajată în slujba de la hotare și de poliție. Fiecare 5 case erau datoare să trimită un ostaș în schimbul eliberării de la plata *cizye*-ului²⁵.

În unele regiuni o categorie specială o constituiau *derbendci*-ii. Ei păzeau drumurile, podurile, trecătorile din munți etc. Uneori întreaga populație a unui sat era responsabilă pentru securitatea publică și pentru întreținerea unui drum sau pod, pentru care beneficia de un anumit număr de scutiri de impozite. La mijlocul sec. al XVI-lea statul a numit în calitate de *derbendci* 2288 de familii țărănești în Anatolia și 1906 în Balcanii de Est²⁶.

Dintre categoriile de populație privilegiată cu obligații speciale, mai puțin răspândite menționăm *voinuhii*, *martoloșii* și *șoimarii*. *Voinuhii* deserveau grajdurile de cai, îndeplineau alte slujbe auxiliare, *martoloșii* erau angajați în paza cetăților, iar organizația responsabilă de păsările de vânătoare imperială era condusă de *çakirci bâși*-șeful șoimarilor. Afară de trei grupuri subordonate Palatului exista și o vastă și ramificată organizație în provincii. *Re'âyâ*-lele care activau pentru această organizație erau scutite de impozitare în schimbul prinderii și dresării șoimilor. În 1564 ei numărau aproximativ 3500 de oameni, care se socoteau ca persoane ce îndeplineau slujbă militară, fiind grupați în echipe speciale²⁷.

Într-o măsură mai mică decât țărani, îndatoriri speciale și, respectiv, privilegiu, aveau orășenii. Populația unor cartiere avea obligația să păzească podurile din oraș, să repare cetățile, să ajute slujbașii de stat în colectarea impozitelor²⁸.

Așadar, Statul Otoman de la început atrage o parte a populației din Balcani pentru a consolida puterea sultanului în regiune, în special puterea militară. Politica flexibilă și diferențiată a Porții Otomane în domeniul stabilirii contribuțiilor extraordinare militare în teritoriile balcanice, precum și politica specifică față de unele regiuni și unele categorii de populație din Peninsula Balcanică ne permit să purcedem la o analiză comparativă a acțiunilor sultanului în Țara Moldovei la compartimentul vizat.

Instaurarea suzeranității otomane restrictive în Țara Moldovei la mijlocul sec. al XVI-lea s-a concretizat în instituirea unui sistem complex de obligații economico-financiare, politice și militare ale țării față de Înalta Poartă. Acest mecanism de supunere a Moldovei față de Imperiul Otoman se consolidează în a doua jumătate a sec. al XVI-lea²⁹. Afară de dările periodice, Țării Moldovei i s-au impus obligații militare și prestații extraordinare, prilejuite de nevoile Statului Otoman.

După 1538, la ordinele sultanului, domnii moldoveni continuă să participe cu forțe militare pe cheltuială proprie la campaniile otomanilor, executând obligațiile de vasali ai Înaltei Porți. Astfel, Petru Rareș, în a doua domnie (1541-1546), a participat cu oștile sale în campaniile militare ale turcilor contra Habsburgilor³⁰. În 1559-1560 Alexandru Lăpușneanu a primit circa 30 de ordine de la Istanbul, din ele o mare parte constituind dispoziții de participare la expedițiile militare otomane în Transilvania contra Habsburgilor³¹. În a doua domnie, Alexandru Lăpușneanu participă în Transilvania, alături de oastea otomană, cu 5000 de oșteni. În primăvara anului 1566, sultanul cere de la Moldova să trimită iarăși în Transilvania 3000 de oșteni, precum și cei 200 de *yeniceri*, care se găseau în slujbă la domnul moldovean ce constituiau un element de supunere militară a țării față de Înalta Poartă³². E semnificativ faptul că în caz de neascultare, sultanul amenința Moldova cu pericolul transformării țării în *pașalâc*³³.

În anii 70-80 ai sec. al XVI-lea domnii moldoveni din nou li se cere insistent trimiterea detașamentelor militare pentru lupta contra Austriei, Poloniei și, uneori, împotriva cazacilor. În vara anului 1583 evenimentele din Crimeea (rebeliunea lui Mehmed Giray han) și conflictul cu Iranul au reclamat cele mai mari detașamente de militari din Țările române: 30 000 de oameni – Din Moldova s-au cerut 10 000 de oșteni, din Țara Românească – 16 000 și din Transilvania – 4500³⁴. Peste 4 ani, în 1587, 3000 de oșteni pedestri și călăreți din Moldova sînt trimiși la ordinul sultanului la Oceacov pentru a participa la o incursiune a hanului tătar în Polonia, iar în 1588 3200 de oșteni moldoveni sînt trimiși la Tighina etc³⁵. Treptat însă turcii reduc contingentele militare moldovenești (de la 40 de mii la 20 de mii, iar mai târziu la doar 10 mii). Ca urmare, domnii au doar sarcina să trimită oaste la unele lucrări auxiliare: aprovizionarea oastei otomane, reparațiile drumurilor, podurilor ș. a.)³⁶.

La consolidarea mecanismului de supunere față de Poartă și la diminuarea puterii militare a Țării Moldovei au dus și unele acțiuni întreprinse la ordinele sultanului de către Alexandru Lăpușneanu în cea de a doua sa domnie (1564-1568): arderea construcțiilor din lemn din unele cetăți ale Moldovei și trecerea capitalei de la Suceava la Iași, un mic oraș-târg, mai aproape de *sancakbeylikul* din Tighina (Bender). În noua capitală, în 1566 se sărbătorește cu mare pompă urcarea la tron a sultanului Selim II, fiul lui Suleyman Magnificul³⁷.

Politica Înaltei Porți de stabilire a obligațiilor militare a domnilor moldoveni se realizează și prin diverse alte forme. E știut faptul că contemporanii și cronicarii subliniau că în afară de tributul bănesc, domnul e obligat să trimită în fiecare an

șoimi pentru vânătoare și cai de rasă moldovenești pentru cavaleria militară. După cum s-a menționat mai sus, familiile ce se ocupau cu prinderea și dresarea șoimilor în Balcani se considerau ca persoane ce îndeplineau slujba militară. Se pare că domnul a fost impus să presteze această misiune militară, organizând echipe speciale în Moldova. Informații despre existența în Moldova a satelor specializate în dresarea șoimilor nu avem, dar în schimb dispunem de surse conform cărora trimiterea șoimilor se realiza într-un număr mare³⁸.

Firmanul sultanului din 24 iunie 1568 conține cerința față de Moldova de a trimite de urgență șoimii la Istanbul, după cum e stabilit conform tradiției³⁹. În acest context, credem că informația lui Dimitrie Cantemir din *Descrierea Moldovei* precum că domnii moldoveni trimit anual sultanului doar 24 de șoimi și 40 de cai⁴⁰ nu corespunde realității. Astfel, deja la începutul anilor 40 ai sec. al XVI-lea călătorul și diplomatul german G. Reihersdorffer scria că Moldova trimite anual la Istanbul 300 de șoimi și 500 de cai⁴¹. Despre caii moldovenești se spunea că erau de mărime medie și foarte buni și rezistenți pentru cavalerie. Iată de ce pe piața externă ei erau destul de scumpi⁴². A se sublinia că și domnii munteni trimit în perioada aceasta anual 300-500 de cai, care de asemenea erau scumpi pe piețele europene⁴³.

Caii apar și în alte dări față de Înalta Poartă, în special în *peșcheșurile* (darurile) trimise de domnii moldoveni sultanului cu diferite ocazii. În 1551, Iliș Rareș, care vine personal la Istanbul, aduce padișahului ca daruri 1000 de ducăți, 100 de cai și multe obiecte din aur și argint⁴⁴. Peste 10 ani noul domn Hheraclid Despot transmite sultanului prin solul lui special Ferhad-pașa, sosit la Suceava cu semnele puterii, 1000 de ducăți, 100 de cai, 18 caftane cusute cu fire de aur și 40 de bucăți de postav⁴⁵. Merită semnalat faptul că informațiile referitoare la confruntările pentru tronul pretendenții ridică substanțial haraciul și darurile. De pildă, Constantin Rareș, fiul lui Petru Rareș și fratele lui Iliș Rareș Turcitul, în 1552, a promis că în cazul numirii sale la tronul Moldovei va dubla tributul de la 20 mii la 40 mii de zloți roșii și va trimite daruri foarte mari de 500 de cai și 10 000 de oi în fiecare an⁴⁶. E știut faptul că Poarta, din interese politice, n-a acceptat candidatura lui Constantin Rareș la scaunul domnesc de la Suceava, domn fiind numit Alexandru Lăpușeanu, care trimite în capitala turcă tribut și daruri mult mai mici ca cele promise de concurentul său⁴⁷.

În 1568 Selim al II-lea a cerut de la domnul Bogdan Lăpușeanu să-i trimită lui Kasım-pașa, sanceakbey-ul de Kaffa, 800 de cai pentru chestiuni militare. Cum se arată în firmanul sultanului costul cailor va fi scăzut din suma haraciului⁴⁸, fapt care nu era respectat întotdeauna⁴⁹.

În perioada confruntărilor militare ale Imperiului Otoman cresc vădit dările cerute de Istanbul, unde sunt incluse și prestațiile în cai. Astfel, în timpul îndelungatului război cu Iranul (prima etapă 1571-1590), Poarta a solicitat mari livrări de proviant și cai din Țările Române în contul haraciului. Spre exemplu, la începutul anului 1579, dintr-un raport al lui Nicolo Barbara către Dojele Veneției, aflăm că Poarta cerea Moldovei și Țării Românești 3000 de cai, necesari pentru tracțiune căruțelor și artileriei în războiul pe care-l ducea cu Iranul⁵⁰. Tot în același an se cerea domnilor moldoveni și munteni, în contul haraciului, câte 10 mii chile, adică 256,5 tone de făină, 10 mii chile de orz, 10 mii chile de mei, 500 cai de tracțiune, precum și „miere și unt în cantități îndestulătoare”. Și mai mult cresc aceste livrări în anii 1581-1582. Astfel, Moldova împreună cu Țara Românească au livrat pentru nevoile aceluiași război câte 2016 cai (16 pentru hanul Crimeii), 50 mii chile de orz, 10 mii chile de făină și 12,5 mii de saci de cânepă⁵¹.

Una dintre grelele obligații pentru Moldova s-a dovedit a fi datoria de a vinde, cu prioritate, iar anumite articole chiar în exclusivitate, Imperiului Otoman, impunere similară cu darea *sursatul*-ui în Balcani. După cum ne informează sursele, la aceste mărfuri se referă munițiile. Conflictele otomano-habsburgice declanșate în vecinătatea Țării Moldovei au constituit o constantă a istoriei raporturilor politice în centrul și sud-estul Europei timp de aproape trei veacuri. Ele vor absorbi o bună parte din proviziile regiunilor balcanice destinate comerțului cu Istanbulul și Adrianopolul, de aceea, spre a evita mari perturbări în aprovizionarea acestora, autoritățile otomane au recurs tot mai mult la comenzi speciale din Moldova și Țara Românească, transformate în scurt timp în prestații permanente în special pentru capitala turcească. Aceste necesități de aprovizionare extraordinară alimentară și militară au impus și anumite interdicții de export pentru un șir de produse românești: oi, vite mari cornute, cai, seu de animale, miere de albine ș. a.

La 18 aprilie 1558 Suleyman I ordonă ca A. Lăpușneanu să încarce la Chilia 50 mii de chile de orz (1112, 5 t) pentru grajdurile sale din Istanbul, iar restul 50 mii de chile să le trimită, ca în anul trecut, pe Dunăre la Belgrad⁵². Este de subliniat că domnul era obligat să ducă marfa până la punctul de destinație. E interesant că puțin mai devreme același Suleyman I cerea de la Moldova pentru Istanbul 80 de mii de chile de orz, iar restul 20 mii de chile pentru Belgrad⁵³. Astfel, izvoarele istorice confirmă obligația Moldovei de a trimite în acea vreme în Imperiul Otoman 100 mii de chile (2225 t) de orz. Pentru comparație constatăm că și Țara Românească trimitea același tonaj de orz în orașele otomane⁵⁴. Turcii deseori plăteau pentru o chilă de orz de două ori, iar uneori de trei ori mai puțin în comparație cu prețurile de pe piața internă a Imperiului Otoman⁵⁵. Obligația trimerii permanente a vitelor mari cornute e confirmată de firmanul din 1566 adresat aceluiși A. Lăpușneanu. În el se menționează că domnul este dator de la înscăunarea sa să trimită la Istanbul anual 10 000 de vite mari cornute, câte 1000 de vite lunar⁵⁶.

Izvoarele ne informează că un număr mare de oi de asemenea iau drumul Istanbulului⁵⁷. Pentru a asigura aprovizionarea Istanbulului și a oastei otomane, sultanul interzicea vânzarea mărfurilor strategice menționate pe piețele europene⁵⁸.

După înfrângerea navală de la Lepanto din 1571, cresc considerabil comenzile din partea Turciei pentru seul moldovenesc și pentru cel din Țara Românească, necesar flotei noi turcești ce se restabilește în anii următori. În 1573 Poarta cere de la domniile vasali din Moldova și Țara Românească ca seul din ambele țări să nu mai fie exportat în alte state decât după ce vor fi efectuate toate livrările Istanbulului. Peste 4 ani sultanul a interzis complet comercializarea seului în afara Istanbulului. Tot în legătură cu transformarea flotei otomane s-au făcut mari comenzi de cânepă și pânză pentru împletirea odgoanelor și cusutul pânzelor pentru vasele militare și negustorești. Din octombrie 1574 s-a interzis complet și exportul cânepii din Moldova în alte țări în afara Istanbulului. Ulterior, pânza de cânepă necesară ea confecționarea îmbrăcămintei robilor de la galere era inclusă în peșkeșurile anuale⁵⁹.

Criza cu aprovizionarea capitalei otomane la mijlocul anilor 70 ai sec. al XVI-lea dovedește rolul pe care l-au jucat Moldova și Țara Românească în asigurarea Istanbulului cu produse alimentare și mărfuri strategice militare. Selim al II-lea, referindu-se la Moldova, recunoștea într-o scrisoare către hanul Crimeii din 7 august 1574 că „majoritatea zaharelei bine păzite vine de acolo”. Însă războiul antiotoman din acel an declanșat de Moldova a oprit aprovizionarea din țară, ceea ce

a înrăutățit considerabil asigurarea alimentară a enormei capitale turce⁵⁷, fapt remarcat și de baiul venețian de la Istanbul care consemna la 1578 Senioriei că la Istanbul a fost mare lipsă de alimente din cauza evenimentelor din Moldova, căci „Moldova și Țara Românească întrețin Constantinopolul, Pera și împrejurimile, în cea mai mare parte cu grâne și carne”⁶⁰.

După cum se menționează în istoriografie, către anul 1580 începe o nouă etapă în raporturile comerciale dintre Moldova și Poarta Otomană, care va dura până la începutul sec. al XVII-lea, cauzată de devalorizarea reală și oficială a asprului (monedă turcească de argint, care a circulat în sec. XV – XIX în țările române), răspândirea corupției și abuzurilor, în primul rând, la marele vizirat, după asasinarea lui Sokolly Mehmed Pașha (1579), abaterea de la normele șariatului, decadența corpului de yeniceri care încep să se ocupe cu camăta și negoțul. Toate acestea precum și războiul de lungă durată cu Iranul influențat puternic relațiile comerciale moldo-otomane, conferindu-le un caracter tot mai dezavantajos pentru țară⁶¹. Negustorii de seu încep să comită abuzuri. Proviziiile achiziționate pentru campaniile din Iran, precum și serviciile de transport sînt scăzute din harâciul țării, dar cu prețuri mai mici decât cele de pe piața internă. Ba mai mult decît atît, unele plăți nu sînt achitate cu exactitatea și onestitatea din vremea lui Suleyman Magnificul⁶². Astfel, conform unui firman, în anul 1579, pe piața internă din Moldova carnea de vită se vindea la prețul de 1 aspru pentru 0,6 kg. Poarta a cerut domnului ca „de – acum înainte prețul la carnea de vită să fie de un aspru la o ocă (1.2 kg)”. Comercializarea cu prețuri de 2 ori mai ieftine pe piața internă din Moldova avea drept scop ca proprietarii de carne de vită să ducă marfa la Istanbul și în alte orașe otomane și s-o vîndă acolo unde era mai scumpă⁶³. Deci Poarta dicta ieftinirea artificială a cărnii de vită pe piața Moldovei, pentru a impune astfel pe crescătorii de vite să-și vîndă vitele în Imperiul Otoman, unde prețurile erau mai mari și atractive pentru proprietari și negustori.

În sfârșit, e necesar a mai menționa un fapt: cazarmile yeniçerești, bucătăria imperială, marile moschei și uneori unii dregători otomani din Istanbul și Edirne, își fixează regiuni de aprovizionare în Moldova și în Țara Românească, cu bunuri care ulterior au fost transformate în peșceșuri anuale oferite pe parcursul veacului al XVII-lea. Bunăoară, bucătăria imperială, potrivit unor documente din 1592, își rezervase în exclusivitate trei ținuturi în Moldova: Iași, Suceava și Tigheciu și trei județe în Țara Românească: Ialomița, Teleorman și unul la hotarul de la sud⁶⁴. De la Dimitrie Cantemir știm că oile din Moldova erau cele mai căutate în Imperiul Otoman⁶⁵. Bucătăria împărătească mai avea prioritate și la procurarea mierii de albine și cerii, atît din Moldova, cît și din Țara Românească (câte 33 000 kg fiecare). După cum ne arată izvoarele, anume în ultimul deceniu al sec. al XVI-lea s-au fixat cantitățile dărilor solicitate mai târziu cu regularitate. E interesant că ori de câte ori se deteriorau relațiile, și comunicațiile cu Egiptul, care de asemenea juca un rol important în aprovizionarea capitalei turcice, sultanii compensau pierderile egiptene pe seama Moldovei și a Țării Românești.

În ultimele decenii ale sec. al XVI-lea sporesc obligațiile militare în munca de reparație și corvezile de transport ale Moldovei, cunoscute deja la mijlocul aceluiași veac⁶⁶. Astfel, la ordinul sultanului sînt trimiși la reparația cetății Tighina 10 mii de moldoveni căruțași și 500 de meșteri pietrari adunați din tot ținutul. În 1587, de la Moldova sînt ceruți pentru reparația cetăților turce din împrejurimile țării 15 mii de salahori. În afară de aceste obligații, care în valoare bănească întreceau haraciul

țării, foarte grele erau și cerințele de aprovizionare a lucrărilor de reparație a cetăților cu materiale de construcție, iar uneori chiar toată cheltuiala pentru reparații era trecută pe seama domnitorilor. Din cauza creșterii prestațiilor fiscale, remarcate de călătorii străini în trecere prin Moldova, se înregistrează, pe măsură ce ne apropiem la sfârșitul sec. al XVI-lea, o continuă scădere demografică⁶⁷.

Obligațiile de reparații deveniseră atât de apăsătoare, încât țăranii din ținuturile de margine, „nemaiputând suporta sarcinile de reparare a unor cetăți, ce li s-au poruncit”, își părăseau casele fugind uneori chiar în Imperiul Otoman⁶⁸.

Iată de ce domnul Țării Moldovei scrie în 1590 la Istanbul că ra'yâ-le sale nu mai pot suporta cerințele sultanului de reparație a cetăților otomane⁶⁹.

Astfel, tendința egalării statutului populației Țării Moldovei cu statutul ra'yâ-lelor din Imperiul Otoman se întrevide clar în politica Înaltei Porți. Totodată izvoarele ne arată că Poarta declară oficial tot mai des această asemănare, încălcând flagrant statutul de vasal al Statului Moldova. În 1576, când noul domnitor moldovean Petru Șchiopul cerea ca cheltuielile pentru reparația Cetății Albe (Akkerman) să fie scoase din suma haraciului țării, marii demnitari otomani au declarat că în calitate de ra'yâ-le al sultanului populația este obligată să presteze în afara plății haraciului și dările oficiale și extraordinare executate de supușii creștini din Balcani: ispense - impozitul pe çift, avariz – impozitul extraordinar ș.a⁷⁰.

În concluzie, putem constata cu certitudine că obligațiile militare ale Moldovei față de Imperiul Otoman, în a doua jumătate a sec. al XVI-lea s-au stabilit treptat și sub diferite forme, spre exemplu: participarea la campaniile militare ale sultanului, comenzi speciale otomane extraordinare, obligații de transport, interdicții de export, achiziții gratuite în folosul otomanilor – nüzül, lucrări de reparații și acțiuni de aprovizionare a cetăților turce și, în fine, în ajunul războiului antiotoman condus de Mihai Viteazul, rezervări de produse în zone de aprovizionare pentru anumite instituții otomane. Haraciul Țării Moldovei capătă în perioada cercetată un caracter ambiguu, simbolizând plata pentru pământ – haraci, precum și plata pentru cap de locuitor – cizye.

Așadar, examinarea multilaterală a procesului continuu de constituire a mecanismului obligațiilor și dărilor extraordinare militare a populației din posesiunile din Balcani și Țara Moldovei ne permit să subliniem că, în multe privințe, există trăsături și aspecte comune, care au permis exploatarea populației de pe ambele părți ale Dunării pînă la secătuirea avuției ambelor regiuni, fapt ce a condus la descreșterea ritmului lor de dezvoltare economică. Totodată, există și deosebiri între Moldova și posesiunile otomane din Balcani. Astfel, domnii Moldovei participă cu oștile sale la campaniile militare otomane. Populația Moldovei spre deosebire de populația din Balcani n-a fost impusă la devșirme, iar domnii și boierii țării și în perioada abordată își păstrează rolul lor deosebit în viața politică, economică și culturală a Țării Moldovei.

Note:

1. Coles P. *La lutte contre les Turcs*. Paris, 1969, p. 98-102, 145 și următ.; Decei A. *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, București, 1978, p. 228 și următ.

2. *История македонского народа*. Скопье, 1986, с. 101; *Османская Империя и страны Центральной Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.*, М., 1984, p. 3-7.

3. Gorovei Șt. S. Moldova în Casa păcii. *Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane* // *Anuarul Institutului de istorie și arheologie (AIIA)*, vol. XVII, 1980, p. 629-663.

4. Maxim M., *Le relations roumaino-ottomanes entre 1574-1594* // *Revue Roumaine d'Histoire (DRH)*, 1977, nr. 3, p. 469-465.

5. Ciobanu V. *La cumpănă de veacuri (Țările Române în contextul politicii poloneze la sfârșitul sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea)*, Iași, 1991, p. 5.

6. Iorga N. *Documente noi, în mare măsură românești, relative la Petru Șchiopul* // *Analele Academiei Române (AAR)*, s. II, t. XX, 1899, p. 436-502; *Idem*, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. 2, București, 1935.
7. Panaitescu P.P. *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947; *Idem*, *Mihai Viteazul*, București, 1936.
8. Pascu Șt. *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. al XVI-lea*, Sibiu, 1944.
9. Советов П.В. *Исследования по истории феодализма в Молдавии*, Т. 1, Кишинев, 1972, с. 188 - 224.
10. Berza M. *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV-XIX* // *Studii și materiale de istorie medie (SMIM)*, vol. II, București, 1957, p. 7-49.
11. Berza M. *L'Empire Otomane et relations roumaino-turques dans l'historiographie moldave des XV-e-XVI-e siècle* // *Revue des Etudes Sud-Est Europeenes (RESEE)*, vol. X, 1972, nr. 3, p. 595-625.
12. Максим М. Ворничень. *Документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской Империей во второй половине XVI в.* // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, т. 3, 1974. с. 253-294; *Idem. L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVI-e siècle* // *RESEE*, vol. XV, 1977, nr. 2, p. 207-232 etc.
13. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI в.*, М., 1984; Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. *Очерки истории Турции*, М., 1983; Иванов Н. А. *Османское завоевание арабских стран, 1516-1574*, М., 1984; Фрейденберг М.М. *Дубровник и Османская Империя*, М., 1986. *Османская Империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы*. М. 1986; *Краткая история Болгарии с древнейших времен до наших дней*, М. 1987; *История македонского народа*. Скопье. 1988, *История на България*. Т. 3. *Втора Българска държава*, София, 1982.
14. Ciachir N. *Soliman Magnificul. Sultanul și epoca sa*, București, 1972; Decei A. *Istoria Imperiului Otoman până în 1656*, București, 1970; Mehmed M. A. *Istoria turcilor*, București, 1975; Gemil T., *România și otomanii în sec. XIV-XVI*, București, 1991; Maxim M., *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993.
15. Inalcik H., *Imperiul Otoman. Epoca clasică, 1300-1600*, București, 1996.
16. *Istoria Imperiului Otoman, coordonator Robert Mantran*, București, 2001.
17. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI в.*, p. 29-30; *Istoria Imperiului Otoman, coordonator Robert Mantran*, p. 105-108.
18. Inalcik H., *op. cit.*, p. 203-222.
19. Грозданова Е., *Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII- XVIII вв.)* // *Восточные источники* т. 3, М., 1974, p. 161-204.
20. Inalcik H., *op. cit.*, p. 331-332.
21. Снегаров И. *Турското владичество пречка за културнаго развитие на българския народ и другите балкански народи*, София, 1958, с. 100-105; *История на България*, Т. 4, София, 1983, p. 161-204.
22. *История македонского народа*, с. 96-97; *История на България*, Т. 4, с. 76; Цветкова Бистра А. *Извънредни данъци и державни повинности в българските земли под турска власт*, София, 1958, p. 19-152.
23. *История на България*, Т. 4, с. 76; Цветкова Бистра А., *op. cit.*, p. 153-196.
24. Inalcik H., *op. cit.*, p. 98-166-183; *История македонского народа*, p. 96-97, *История на България*. Т. 4, с. 76; Цветкова Бистра А. *Op. cit.*, p. 19-152.
25. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI в.*, с. 51-52; *История македонского народа*, p. 71-72.
26. *История Югославии*, т. I-М., 1963 p. 200-201.
27. *Ibidem*, p. 173; Стоянов В., *Наблюдения въросу османотурските документални извори за «специалните» категории населения в замите под османска власт* // *Исторически преглед*, 1988, № 3. p. 58-69.
28. Цветкова Бистра, А. *op. cit.*, p. 197-203; *История македонского народа*, p. 81-94.
29. Gonța Gh. *Viața politică a Țării Moldovei în epoca domniei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi (Relațiile internaționale și mișcarea de eliberare în contextul politicii otomane în a doua jumătate a sec. al XV-lea – sec. al XVI-lea)*, Chișinău, 2004, p. 83-98.
30. Corfus I., *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. sec. al XVI-lea*, București, 1979, p. 39-45; Hurmuzaki, vol. II, partea 4, p. 294-296, 302-304, 307, 310, 316-318, 329-331.
31. Guboglu M. *Catalogul documentelor turcești, vol. II (1455-1829)*, București, 1965, p. 20-33; *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, p. 48, 55-58.

32. *Documente turcești privitoare la istoria României*, vol. I, p. 82.
33. Maxim M., *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594// Maxim M. L' Empire Ottomane au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVI-e siècle Etudes et documents*. Istanbul, 1999, p. 122-123; *Idem. Les pays roumains et les relations Habsburg – Ottomaines dans la seconde moitié du XVI-e siècle*. p. 179.
34. *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, p. 75-76, 82-84; *Литовская метрика. Отдел первый – второй. Часть третья: Книги публичных дел*. Том Первый Юрнев, 1914, p. 9; Guboglu M. *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 281-283, 289-290.
35. Maxim M., *Obligațiile militare în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI // Analele Universității București, (AIB) Istorie*, 28, 1979, p. 99-109.
36. *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, p. 48-50; Guboglu M. *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 21-32.
37. Corfus I., *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Sec. al XVI-lea*, p. 278-279.
38. Cantemir D. *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 199-200.
39. *Tezaurul de documente istorice pentru România*, adunate Paiu Ilarian A., t. 3, București, 1864, p. 139; *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 199.
40. Максим М., Ворничень, *op. cit.*, c. 289.
41. *În Moldova și Țara Românească, în a doua jumătate a sec. al XVI-lea costul unui cal era de la 1000 până la 2000 de âkce. Vezi: Lehr L., Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVI-lea – prima jumătate a sec. al XVII-lea // Studii și materiale de istorie medie*, vol. IV, București, 1960, p. 240.
42. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a sec. al XVI-lea // Revista de istorie*, t. 32, nr. 9, 1979, p. 1731, 1751.
43. Hurmuzaki, vol. II, partea 1, p. 263.
44. Hurmuzaki, vol. II, partea 1, p. 405.
45. Corfus G., *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. sec. XVI*, p. 178-180.
46. Gonța Gh., *op. cit.*, p. 119-121.
47. Gluboglu M., *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, p. 42, vol. II, p. 52. *Culegere de texte otomane; Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV-XX)*. Alcăt. Maxim M., București, 1974, p. 29-31.
48. Matei D., *Impunerea și perceperea dărilor de cai în țările române (până la sfârșitul sec. al XVI-lea // Studii. Revista de istorie*, 1957, nr. 3, p. 135 -152.
49. Hurmuzaki, vol. IV, partea 2, p. 107.
50. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1755.
51. Максим М., Ворничень, *op. cit.*, p. 265-266, 275; Guboglu M., *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 43-44.
52. *Ibidem*, p. 42-43.
53. Guboglu M., *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 29, 35-36.
54. *История народного хозяйства Молдавской СССР до 1812 года*, Кишинев, 1986, c. 240-246.
55. Максим М. Ворничень, *op. cit.*, p. 269.
56. *Ibidem*, p. 279; Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1751-1753.
57. Максим М. Ворничень, *op. cit.*, p. 277.
58. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1754.
59. *Culegere de texte otomane*, fasc. I, p. 46-50.
60. Hurmuzaki, vol. IV, partea 2, p. 104
61. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p.1755.
62. Iorga N., *Istoria comerțului românesc*, vol. I, București, 1925, p. 299.
63. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1756.
64. *Ibidem*, p. 1757.
65. Cantemir D., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1975, p. 58.
66. Maxim M., *Obligațiile militare în muncă și de transport*, p. 105-107, Hurmuzaki, vol. II, partea 1, p. 254-256, vol. II, partea 4, p. 429-434, 500-501, 557-558, 565-566; Guboglu M., *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 11-14.
67. Maxim M., *Obligațiile militare în muncă și în transport*, p. 99-107.
68. Maxim M., *Regimul economic al dominației otomane*, p. 1760.
69. Maxim M., *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594// Maxim M. L' Empire Ottomane au Nord du Danube....*, p. 122-123.
70. Maxim M., *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVI-e siècle // Maxim M. L' Empire Ottomane au Nord du Danube.....*, p. 21-22.

ЦЕРКОВЬ ДУНАЙСКИХ КНЯЖЕСТВ В ОТНОШЕНИЯХ С РОССИЕЙ В XVII В.

Л.Е. Семенова

(Москва, Институт всеобщей истории РАН)

Среди сохранившегося в российских архивах большого комплекса материалов о связях Молдавского и Валашского княжеств с Россией в XVII в. значительный объем составляют источники по церковным отношениям. Часть этих документов уже введена в научный оборот и использовалась и отечественными и зарубежными исследователями. Некоторые из них опубликованы в трехтомном издании “Исторические связи народов СССР и Румынии в XV- начале XVIII в.”

Однако имеющийся фонд источников о связях молдавской и валашской православных церквей с русской церковью в XVII в. изучен до сих пор недостаточно полно. Следует признать также, что, несмотря на введение в последнее время в научный оборот значительного числа источников, их материалы остаются мало исследованными.

Объясняется это в какой-то степени тем, что в недавнем прошлом наша отечественная историография отдавала предпочтение рассмотрению политических отношений между Россией и Дунайскими княжествами. Документы по церковным связям привлекались лишь частично при освещении культурных контактов. Между тем эти связи в XVII в. были не только наиболее прочными и постоянными, но и играли важную роль во взаимоотношениях Молдавского и Валашского княжеств с Россией в рассматриваемый период.

На их развитии сказались как постоянные факторы – соседства и единства вероисповедания, так и общеисторическая ситуация того времени на Балканах. С обозначившимся с конца XVI в. упадком Османской империи в балканском православном мире возникло стремление к освобождению (хотя и не в скором , а в будущем времени). Перспектива освобождения от османского господства ставила перед балканскими народами вопрос: на помощь какой страны ориентироваться, насколько эта ориентация соответствовала бы их интересам в обеспечении самостоятельности, сохранении религиозных и этнокультурных традиций.

В условиях вассальной зависимости Дунайских княжеств от османов молдавская и валашская церковь, хотя и оставалась автономной, испытывала общие для княжеств тяготы, связанные с увеличением экономических требований Порты и усилением ее влияния во всех сферах жизни. В поисках путей освобождения православное духовенство княжеств, как и патриотически настроенные представители боярства, закономерно обращались к соседней России, представлявшей серьезную политическую силу, которая была наиболее близка православному миру Балкан и по религиозным, и по общекультурным традициям.

Русское правительство и русская церковь, со своей стороны, стремились поддерживать тяготение балканского православного мира к России. В русском историческом сознании с XVI в. утвердилось представление, что русская церковь является законной хранительницей и защитницей всего православия и всех православных народов, а русский государь должен заботиться о сохранении и процветании православия не только у себя на Руси, но и на всем православном Востоке. В XVI-XVII вв. русское правительство и московская

патриархия поддерживали тесные контакты с православными патриархами и другими церковными институтами на Балканах и на Ближнем Востоке, оказывали им материальную помощь(1).

Их укреплению способствовали установившиеся с начала XVII в. связи России с греческой церковью, видевшей в Русском государстве единственную православную державу, от которой ждут помощь и освобождение от османского владычества балканские народы(2). Распространение среди православных Балкан, и особенно среди высшего клира, представления об освободительной миссии России служило идеологическим обоснованием для обращений к московскому правительству и русской церкви за помощью. Частыми были приезды в Москву представителей греческого и балканского духовенства, монастырей, различных церковных учреждений за “милостыней”, расходы на которую русское правительство учитывало даже в государственном бюджете(3).

В этом контексте связи церкви Молдавского и Валашского княжеств с русской церковью в XVII в. становятся постоянными. Широкое распространение в рассматриваемый период получили поездки молдавского и валашского духовенства в Россию за “милостыней” на нужды церкви. Материалы Российского архива древних актов содержат многочисленные и подробные данные о таких поездках. Так, в 1630 г. в Москву прибыл Рождественского монастыря Бухареста архимандрит Венедикт с ходатайствами от патриарха Иерусалимского Феофана, валашского митрополита Григория, киевского митрополита Иова Борецкого и Печерского архимандрита Петра Могилы о пожаловании монастырю “милостыни”(4). С целью получения “милостыни” был в Москве в том же году валашского Успенского монастыря епископ Антоний(5). В отписке путивльского воеводы З.Пушкина в Посольский приказ от 23 февраля 1640 г. сообщалось о приезде в Путивль молдавского духовенства за “милостыней”(6). С просьбой о “милостыне” обращался к русскому государю в 1642 г. молдавский священник и учитель Гавриил Власьев(7). В конце 1644 г. приехал из Молдавии в Москву “бить челом о милостыне” монастыря Дмитрия Солунского архимандрит Игнатий со старцами(8).

К лету 1645 г. относится пребывание в русской столице настоятеля молдавского Путнянского монастыря Иореста. Он привез с собой грамоту с ходатайством сучавского митрополита Варлаама. Иорест был “расспрашиван” в Посольском приказе и получил из царской казны 30 рублей(9). В ноябре того же года для получения “милостыни” в России находился монастыря Дмитрия Солунского в Валахии игумен Константин(10). С этой же целью в начале 1648 г. прибыл в Москву молдавского Никольского монастыря игумен Иона(11).

В конце 1651 г. была предоставлена “милостыня” сучавскому Успенскому монастырю “на монастырское строение и на окуп” монахов из татарского плена в ответ на челобитную, поданную царю Алексею Михайловичу келарем монастыря Олимпием и попом Ионой(12). В 1652 г. сучавский митрополит Варлаам обратился к Алексею Михайловичу с челобитной, в которой сообщал о разорении Молдавского княжества крымским ханом и просил о “милостыне” для “церковного строения” в разрушенном Георгиевском монастыре. Челобитную подал прибывший в Москву архимандрит этого монастыря Михаил. Посланцу сучавского митрополита была оказана высокая честь, он был принят царем Алексеем Михайловичем и посетил Троице-Сергиев монастырь. Царь пожаловал

молдавскому духовенству большую “милостыню на строенье”, сучавскому митрополиту Варлааму было послано соболей на 100 рублей(13).

Подобные обращения молдавского и валашского духовенства к России продолжались и в последующее время. В рамках настоящей статьи нет возможности привести все имеющиеся в архивных фондах данные на этот счет. Следует, однако, отметить, что русское правительство и московская патриархия оказывали в XVII в. значительную материальную помощь православной церкви Дунайских княжеств. В качестве “милостыни” представители молдавской и валашской церквей везли из России деньги, а также иконы и церковную утварь.

Значение для княжеств церковных связей с Россией этим не ограничивалось. Будучи в условиях османского господства автономной, церковь в Молдавии и Валахии зачастую содействовала установлению политических контактов господарей с русским правительством. В ответ на щедрую материальную помощь духовенство княжеств доставляло царскому двору важные для него сведения о положении в Османской империи, ее внутренних делах, об отношениях Порты с другими странами. Часто поездки духовенства в Москву использовались молдавскими и валашскими господарями в определенных дипломатических целях. Показательно, что многие посольства господарей в Москву с важными политическими миссиями возглавляли представители церкви. Здесь сказывалось влияние греческой церкви, игравшей важную посредническую роль в дипломатических контактах княжеств с Россией. Молдавские и валашские господа покровительствовали греческим иерархам Восточной церкви, предоставляли им убежище в княжествах, использовали зачастую в своих политических интересах(14).

Так, в 1656 г. для переговоров с русским царем о вступлении Молдавского княжества в подданство России господарь Георгий Стефан послал в Москву сучавского митрополита Гедеона и боярина Григория Нянула. По поручению господаря они подали в Посольский приказ письменный текст условий, на которых княжество хотело бы “покоритца великому твоему царствию(15). С ходатайством поддержать просьбу Георгия Стефана о принятии в русское подданство обратился к царю Алексею Михайловичу патриарх Иерусалимский Паисий(16). В русско-молдавских переговорах участвовали находившиеся в тот момент в Москве антиохийский патриарх Макарий и представители греческого духовенства, в частности Дионисий Ивирит, которым был записан текст условий подданства Молдавского княжества России(17).

В 1674 г. прорусски настроенное молдавское боярство и духовенство во главе с митрополитом Досифеем направили в Москву Святогорского монастыря игумена Федора в качестве посла господаря Стефана Петричейку и бывшего валашского господаря Константина Шербана. В грамоте царю Алексею Михайловичу господа просили помощи в освобождении от османского господства, “дабы были под покорством вашего царского величества”, так как “подобает бо нам, христианом, быти под послушанием христианского царя, нежели быти в порабощении бусурманском”(18). Отдельную грамоту молдавский митрополит послал московскому патриарху с просьбой ходатайствовать перед царем о содействии в выполнении миссии посольства игумена Федора(19).

В начале 1684 г. посольство в Россию от имени высших светских и духовных лиц Молдавского княжества возглавил митрополит Досифей. Подписавшие грамоту

к русским государям Иоанну и Петру Алексеевичам представители молдавских бояр и духовных чинов писали:”и все господарство наше, великие и малые нижайшие рабы царствия вашего все в подданство предаемь”(20). В Киеве на расспросе в приказной избе митрополит Досифей говорил, что имеет устное поручение господаря Стефана Петричейку просить, “чтоб великие государи пожаловали, велели их волоского владетеля со всею землею принять в подданство”(21). Но из Киева молдавское посольство было возвращено обратно(22).

Валашский господарь Шербан Кантакузино в 1688 г. поручил установить связи с Россией Афонского монастыря св.Павла архимандриту Исайте. В посланной с ним грамоте царям Иоанну и Петру Алексеевичам от 4 июня 1688 г. господарь писал о тех мучениях и разорениях, которые Валахия терпит от османов, и выражал надежду, что “яко некогда от истинного мессия...ожидал мир избавления своего...ныне от вас, великих пресильных царей, ...православные ожидают избавления своего...и утверждения пресвятыя восточныя церкви”(23). В Москве на расспросе в Посольском приказе архимандрит Исая подчеркивал, что все балканские православные христиане желают, чтобы их освободили именно русские, “дабы из неволи бусурманской в пущую и горшую неволю отдать не изволили”(24). Посланец валашского господаря высказывал особую обеспокоенность поддержкой Габсбургами действий римско-католических кругов на Балканах. Известно, говорил он, что “папезане постановили все метрополии, епископии, взяв из-под ига турского, разделяя в епархии, превратить в костелы римские и поставить своих римских бискупов, а православное духовенство искоренить, изогнать”(25).

Нередко церковные связи княжеств с Россией использовались и в торговых целях. Интересные данные ,например, на этот счет содержатся в документах о пребывании в 1638 г. в Москве сучавского митрополита Варлаама посланца Петра Юрьева. На расспросе в Посольском приказе он сообщил сведения о положении в Турции, об отношениях Порты с Крымом, с запорожскими и донскими казаками и др. Петр Юрьев объявил также о товарах, которые он привез для продажи. Обращает на себя внимание их разнообразие – это ткани(бархат, шелк), различные украшения, изделия из золота, серебра, драгоценных камней и др.(26).

И все же самое важное значение церковные связи в XVII в. имели для развития культурных взаимоотношений между Дунайскими княжествами и Россией. Документальные материалы, в том числе и опубликованные в издании “Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в.”, содержат свидетельства о заказах и покупках молдавскими и валашскими господарями и духовенством княжеств икон в России, об участии русских мастеров в строительстве и оформлении храмов в Молдавии и Валахии.

В марте 1629 г. в Москву прибыло молдавское посольство во главе с архимандритом Варлаамом, которое по поручению господаря Мирона Барновского должно было приобрести русские иконы для строившегося недалеко от Сучавы монастыря Драгомирны и при нем церкви святой Троицы, а также для храмов Успения и святых Георгия и Иоанна Нового в Яссах. Желание господаря украсить молдавские храмы русскими иконами не было случайным. Искусство русских иконописных мастеров было широко известно за пределами России, в том числе и в Молдавском княжестве. В грамоте к царю

Михаилу Федоровичу Мирон Барновский писал: "...видяще же мы прекрасными иконами от царствующим ти державе все православная вера повсюду украшена и помощи заступление к всем церквам божиим, сего ради усердствах и послах к боголюбию ти царству ради честных и прекрасных икон, да исполниши наше усердиеи желание"(27).

Большинство икон, необходимых для украшения новых молдавских храмов, архимандриту Варлааму удалось приобрести. Но некоторые пришлось заказать московским иконописцам. Среди них были две иконы, одна с изображением святых мучеников Прокопия и Меркурия, с изготовлением которых возникли трудности. По-видимому, эти трудности объяснялись недостаточным знанием в России культа отдельных особо почитаемых в Молдавском княжестве святых, в частности Иоанна Нового. Об этом говорит то обстоятельство, что, когда в феврале 1636 г. господарь Василий Лупу просил русского царя прислать через молдавских послов заказанные еще Мироном Барновским иконы, Михаил Федорович отказал в этом господарю, ссылаясь на то, что они "писаны не по достоинству"(28).

Став митрополитом Сучавским, бывший посол Мирона Барновского Варлаам послал в 1636 г. в Москву со своим человеком Паладием Поновитым описание Жития святого Иоанна Нового и его образ(29), рассчитывая, по всей вероятности, помочь русским иконописцам в написании сюжетов, связанных с культом покровителя Молдавского княжества. Вполне возможно, что это обстоятельство способствовало завершению работ над иконами для молдавских храмов. В грамоте от 29 декабря 1639 г. господарь Василий Лупу благодарил царя Михаила Федоровича за иконы, написанные русскими мастерами(30).

Интерес Василия Лупу к русским иконам понятен, если учесть, что в конце 30-х гг. XVII в. заканчивалось строительство церкви Трех святителей в Яссах. В связи с этим возникла также необходимость в мастерах по внутренней росписи храма, и молдавский господарь обращается к русскому царю. В сентябре 1638 г. Лупу направляет письмо дьяку Посольского приказа Ф.Ф.Лихачеву с просьбой ходатайствовать перед государем Михаилом Федоровичем о посылке с господарским послом Исайей Остафьевым русских иконописцев для росписи ясской церкви Трех святителей(31). Господарь сообщал, что послал Исайю Остафьева "к пресветлаго господарю царе Михаила Федоровича всея России и к твоему властелству тим же молением за иконописцы, понеж в нашей земле таковых не обретаются и все наше надежду по бозе имам на господства ти". Василий Лупу просил русского царя "дасти нам иконописцы добри и искусни и волни быти хитреци наши сделати кагапетазма и распятие по нашему церковному обычаю и сего нашего посланца управити за всяких вещей, о них же его послахом..."(32). Из последних слов господаря видно, что посол его Исайя Остафьев должен был также привезти из России предметы церковной утвари для церкви Трех святителей в Яссах. Известно, что детали убранства этой церкви изготовлялись в Москве(33).

В следующем 1639 г. в грамоте царю Михаилу Федоровичу от 12 июля господарь Василий Лупу просил отпустить молдавских мастеров "церковных дел", поскольку "яко божиею благодатию цръков ест готово, тилко ожидаем украсити его таковым украшением, что се делает у пресветлаго твоего православного царства"(34).

Мы не располагаем источником, указывающим на посылку русских

иконописцев в Яссы в 1638-39 гг. Нет также и сведений о времени посылки в Москву молдавских мастеров, упоминаемых в грамоте Василия Лупу царю Михаилу Федоровичу от 12 июля 1639 г. Сопоставление этой грамоты с письмом Василия Лупу к дьяку Ф.Ф.Лихачеву от сентября 1638 г. наводит на мысль, что возможно русский царь не смог сразу направить иконописцев в Яссы, а предложил молдавскому господарю прислать своих мастеров для обучения. Посылка молдавских мастеров в Россию, по всей вероятности, и затянула дело с завершением оформления церкви Трех святителей. Ясская церковь была освящена 6 мая 1639 г., а внутреннее ее убранство к этому времени еще не было закончено(35). Отсюда понятна и мотивировка просьбы Василия Лупу к царю Михаилу Федоровичу ускорить возвращение молдавских церковных мастеров. Упоминаний о возвращении их в Яссы в имеющихся у нас источниках нет.

В 1641 г. в грамоте от 7 мая Василий Лупу повторил просьбу к царю о присылке в Яссы русских иконописцев для росписи церкви Трех святителей(36). На сей раз Михаил Федорович смог быстро ответить на просьбу господаря. Учитывая желание Лупу использовать “иконописцы добри и искусни” для внутреннего оформления вновь построенного им храма, в Яссы были направлены опытные русские мастера Сидор Поспеев и Яков Гаврилов, которые выехали в том же мае вместе с молдавским послом Остафием Митником(37). Русские мастера очевидно везли с собой необходимые материалы и инструменты. Об этом можно судить по царскому наказу от 20 мая 1641 г. путивльскому воеводе князю П.Ф.Волконскому о предоставлении трех подвод двум русским иконописцам, отбывающим с молдавским послом О.Митником(38). С ним были отправлены выполненные в Москве предметы церковной утвари для нового яесского храма. Часть изготовлявшихся в России икон и деталей внутреннего убранства этой церкви задерживалась. Царь Михаил Федорович в грамоте от 18 мая 1641 г. писал Василию Лупу:”А которые ваши дела на Москве еще из мастерства не вышли и за тем остался на Москве старец ваш Силивестр”(39). Русские мастера в обозе молдавского посла Остафия Митника благополучно добрались до Ясс, о чем господарь с благодарностью извещал царя в грамоте от 100 июля 1641 г.(40).

Осенью 1641 г. Василий Лупу просил русского царя о присылке еще одного мастера настенной росписи(41). Из грамоты Михаила Федоровича молдавскому господарю от 6 января 1642 г. узнаем, что в Яссы были отправлены еще два русских иконописца – Демьян Яковлев и Прокофий Никитин, “чтоб иконному делу было спешнее”(42). Необходимость в дополнительных мастерах была вызвана вероятно большим объемом работ по оформлению яесской церкви и их затяжкой. Господарь хотел скорее закончить роспись нового храма. К тому же осенью 1641 г. скончался в Яссах Яков Гаврилов, и одному Сидору Поспееву было трудно справляться с работой(43). С прибытием в Молдавию двух новых русских мастеров оформление церкви Трех святителей ускорилось и к лету 1642 г. было завершено. Василий Лупу, как и обещал, щедро вознаградил русских иконописцев и отпустил их на родину(44).

Заказы и приобретение молдавскими господарями икон в России, приглашения русских мастеров иконописи продолжались и в последующий период. Молдавские послы – сучавский митрополит Гедеон и логофет Григорий Нянул, прибывшие в 1656 г. в Москву по поручению господаря Георгия Стефана для переговоров об условиях вступления Молдавского княжества в русское

подданство, передали русскому царю также просьбу господаря на заказ нескольких икон(45). По всей вероятности, Георгий Стефан просил и о посылке в княжество русских мастеров иконописи. Представляется не случайным, что послы отправлялись в январе 1657 г. из Москвы на родину вместе с двумя русскими иконописцами – Софроном Карповым и Кузьмой Яковлевым(46). Софрон Карпов работал в Оружейной палате. Сохранилось коллективное поручительство от 18 июня 1656 г. иконописцев Оружейной палаты за мастера Софрона Карпова, отъезжающего в Молдавское княжество для “иконного письма”(47).

Заслуживают особого внимания данные о приезде в Россию иконописцев из Молдавского и Валашского княжеств. В этой связи весьма интересно свидетельство о прибытии в Москву в декабре 1659 г. мастера иконописи Апостола Юрьева, грека по происхождению, работавшего в княжествах. В поданной в Посольский приказ челобитной он сообщал, что по просьбе русского царя и патриарха Никона в числе трех “иконописцев добрых из Молдавской и Валашской земли” был послан в Москву, но добрался только один, двое скончались в пути. Апостол Юрьев просил определить его на работу, т.к. приехал он “послужить на время иконным письмом”. По указу царя Алексея Михайловича он был направлен в Оружейную палату и работал в Москве приблизительно до 1666 г., выполнял заказы для собора Василия Блаженного, соборов Кремля, Новодевичьего монастыря(48).

Документы, относящиеся к 80-м гг. XVII в., говорят о сохранении в Молдавском княжестве неизменного интереса к русской иконописи. В феврале 1680 г. через лекаря Аптекарского приказа Митрофана Петрова, находившегося в Яссах для покупки лекарств, а также через своего гонца Георгия господарь Георгий Дука просил работавшего в то время переводчиком в Посольском приказе Николая Милеску-Спафария помочь приобрести в России иконы, которые бы “были сделаны добрым ...ремеслом и красотой”(49). Очевидно Г.Дука обращался с просьбой об иконах и к самому царю, так как в ответной грамоте от 23 октября 1680 г. царь Федор Алексеевич писал: “бил челом нам, великому государю, нашему царскому величеству, ты, Дука воевода, чтоб мы, великий государь, наше царское величество, пожаловали тебя, повелели к тебе послать к церковному украшению и верным на поклонение образ вседержителя Спаса, образ Сошествия святого духа, образ святого Иоанна Предтечи”(50). Как видно из текста этой грамоты, названные иконы по указу царя были написаны и отосланы Г.Дуке через его посла Павла Ясова(51).

Среди известных нам материалов гораздо меньше данных о валашко-русских церковных связях. И все же такие свидетельства есть. Они говорят о том, что в Валахии также хорошо были известны русские иконы и искусство московских иконописцев. Так, в январе 1645 г. в Путивль прибыл Афонского Пантелеймонова монастыря архимандрит Григорий с письмом валашского господаря Матвея Басараба к царю Михаилу Федоровичу от 20 февраля 1644 г. В этом письме господарь писал: “...мы обледеневши в государстве нашем от неимения теплейшего и священнейшего художества святописцев (иконописцев-Л.С.) и жаждущие некоторых святых икон, притекаем к вашему державнейшему и дивному царствию, дабы нашей жажды похоть утолить желанною твоею благостынею”. Посылаем “пришедшего к нам от святой горы Афонской за

милостынею преподобного Русской обители иеромонаха отца Григория, ... моля ту же священнейшую державу, дабы нас ради и благовеинства естественное показало царствие ваше благорасположение и избранным своим живописцам заповедало преподобному архимандриту помочь исполнить повеленное нами в священной державе твоей”(52).

Имеются также данные, свидетельствующие об участии русских мастеров в строительстве храмов в Валахии, о знании валашскими мастерами образцов русской иконописи. Интересным свидетельством в этом отношении является отмечавшийся в румынской литературе договор от 11 марта 1689 г. мастера-строителя Алексея Русула с пыркалабом Вылку из поместья Бузеу, принадлежавшего спафарию Михаилу Кантакузино, о строительстве церкви(53). Заслуживает внимания здесь то, что мастер Алексей был русским человеком. “Русул” (в переводе – русский) в контексте документа следует понимать совершенно очевидно как синоним фамилии Алексея, несомненно связанной только с его происхождением.

Другой важный источник, подтверждающий связи валашской церкви с Россией – Описание Валахии, составленное итальянцем Дель Киаро, жившим при дворе господаря Константина Брынковяну. Рассказывая об убранстве валашских церквей, Дель Киаро восхищался росписями, выполненными иконописцами, “которые обучены московскими художниками, являвшимися мастерами этого искусства”(54). Свидетельство Дель Киаро дает основание предполагать, что во второй половине XVII в. либо в Валахии работали русские иконописцы, либо местные мастера ездили для обучения в Россию.

Рассмотренные нами данные говорят о возможных путях проникновения в оформление и росписи молдавских и валашских храмов XVII в. некоторых элементов и отдельных черт, сходных с особенностями русской иконографии и церковной живописи, что в свое время отмечалось и румынскими учеными.

В российских архивных фондах сохранились также некоторые документы, касающиеся роли церковных отношений княжеств с Россией в организации книгопечатания, в частности в Молдавии в последней четверти XVII в. Весной 1679 г. молдавский митрополит Досифей обратился к московскому патриарху Иоакиму с просьбой о помощи в оборудовании типографии в Яссах. С послом Иваном Белевичем, прибывшим в Москву по поручению господаря Георгия Дуки с предложением посредничества в русско-турецких мирных переговорах, митрополит передал письмо Николаю Спафарию-Милеску, в котором просил его, “чтобы от моего имени бил челом священному отцу нашему патриарху московскому и всея Руси, дабы пожаловал меня типографским станком и некоторыми буквами, коими печатают листы, и формами, в которых отливают буквы, и мелким шрифтом, ибо великую скудость испытывали мы и святая церковь в сем деле, которое благоприятно будет богу...”(55). Милеску получил обещание московского патриарха выполнить просьбу Досифея. Об этом сообщил митрополиту возвратившийся в Яссы посол И.Белевич.

Узнав о патриаршем согласии оказать помощь, Досифей в августе 1679 г. обращается с личным посланием к Иоакиму, которого молит явить “к нам человеколюбивое милосердие” и послать “нам типографию целую со всеми потребными и нужными инструментами”(56). Письмо Досифея было передано московскому патриарху молдавским послом И.Белевичем, вторично

прибывшим в Москву в сентябре 1679 г. Иоаким выполнил просьбу молдавского митрополита. В декабре того же года с Белевичем были посланы в Яссы оборудование и шрифты для типографии(57).

Как показывают приведенные выше материалы, XVII в. был периодом тесных связей молдавской и валашской церквей с русской церковью и московской патриархией. Эти связи в исторической перспективе играли важную роль в расширении и укреплении культурных взаимоотношений, способствовали развитию политических контактов между Дунайскими княжествами и Россией(58).

Примечания

1. См.: *Кантерев Н.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. М., 1885.
2. *Флоря Б.Н.* К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством (на примере Константинопольской патриархии) //Связи России с народами Балканского полуострова. Первая половина XVII в. М.,1990. С.8-42.
3. *Достян И.С.* Балканские народы и международные отношения в Юго-Восточной Европе (до 60-х гг. XVII в.)// Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 1. М., 1998. С.252.
4. *Муравьев А.Н.* Сношения России с Востоком по делам церковным. Ч.2. СПб.,1860. С.83-84.
5. Там же. С.107.
6. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА).Ф.52.Сношения России с Грецией. Оп.1.1640 г. Д.9.Л.1-2.
7. *Муравьев А.Н.* Сношения России с Востоком...С.228-229.
8. Там же. С.247.
9. РГАДА.Ф.52. Оп.1. 1645 г. Д.43. Л.1,2,8-16,27-29.
10. Там же. 1646 г.Д.6.Л.33,34-39,60.
11. Там же. 1648 г.Д.17.Л.7-10.
12. Там же. 1651 г.Д.43.Л.1-3,14-15.
13. Там же. 1652 г. Д.12.Л.1-12,19-22,25-29.
14. *Ченцова В.Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654-1658. Документы. М.,2004. С.6-7.
15. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.Документы и материалы в трех томах. (далее – Исторические связи). Т.2.М., 1968. С.273-275. Об условиях, представленных молдавскими послами русской стороне, и ходе переговоров см. также: *Семенова Л.Е.* Молдавия и Валахия в международных отношениях в Восточной и Юго-Восточной Европе (50-70-е гг. XVII в.) // Османская империя и страны... Часть 2. М.,2001.С.204-206.
- 16.РГАДА.Ф.68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп.1. 1656 г. Д.1. Л.49-55.
17. Об участии греческих иерархов и их роли в русско-молдавских переговорах 1656 г. см.: *Ченцова В.Г.* Восточная церковь и Россия... С.23-30.
18. Исторические связи. Т.3. М.,1970.С.14.
19. РГАДА.Ф.68.1674 г.Д.2.Л.31.О посольстве игумена Федора и его результатах см.: *Семенова Л.Е.* Русско-валашские отношения в конце XVII- начале XVIII в. М.,1969.С.60-63; она же. Молдавия и Валахия в международных отношениях...С.210.
20. Исторические связи. Т.3.С.77-78.
21. Там же.С.352,прим.42.
22. О международных обстоятельствах, связанных с посольством митрополита Досифея в 1684 г. см.: *Семенова Л.Е.* Молдавия и Валахия в антиосманских планах стран региона в конце XVII в. // Османская империя и страны... Часть 2.С.343-344.
23. РГАДА.Ф.52. Оп.1. 1688 г.Д.16.Л.46.
24. Там же. Л.92.
25. Там же. Л.93. Подробнее о пребывании архимандрита Исаяи в Москве, результатах его посольства и о судьбе самого архимандрита см.: *Семенова Л.Е.* Русско-валашские отношения... С.70-76; она же. Молдавия и Валахия в антиосманских планах...С.348-349.
26. Исторические связи. Т.2.С.21-23.
27. Исторические связи. Т.1. М.,1965. С.274.

28. Там же. С.327-328, прим.250.
29. Исторические связи. Т.2. С.18-20.
30. Там же. С.42.
31. Там же.С.26-27.
32. Там же. С.26.
33. *Dragomir S.* Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea. Buc., 1912. P.24-25.
34. Исторические связи. Т.2. С.36.
35. *Dragomir S.* Contribuții...P.30.
36. Исторические связи. Т.2. С.53.
37. См. грамоту царя Михаила Федоровича молдавскому господарю Василию Лупу от 18 мая 1641 г. – Там же. С.55-56.
38. Там же. С.357, прим.55.
39. Там же. С.56.
40. Там же. С.57-59.
41. См. грамоту молдавского господаря царю Михаилу Федоровичу от 26 октября 1641 г. – Там же. С.65.
42. Там же. С.69.
43. Там же. С.360, прим.71.
44. Там же.
45. Там же.С.275.
46. Там же. С.393, прим.197,198.
47. Там же. С.283-284.
48. *Успенский А.И.* Царские иконописцы и живописцы XVII в. Словарь. М., 1910. С.300-305.
49. Исторические связи. Т.3. С.64-65,350, прим.34.
50. Там же. С.69.
51. Там же. С.67,70.
52. *Муравьев А.Н.* Сношения России с Востоком...С.284.
53. Исторические связи. Т.3.С.109; *Ionașcu I.* Două știri mărunte privind legăturile Țării Românești cu Rusia în epoca lui Brâncoveanu // Studii și cercetări de istorie medie. Т.1. Buc., 1951. P.75-76.
54. "Revoluțiile Valachiei" de A. Maria Del Chiaro (după textul reeditat de N. Iorga). În românește de S. Cris-Cristian. Iași, 1929. P.53.
55. РГАДА.Ф.68. Оп.1.1679 г. Д.2.Л.52-54.
56. Там же. Оп.2.1679 г. Д.43; Исторические связи. Т.3. С.58-59.
57. Исторические связи. Т.3. С.60-61, 347, прим.28.
58. См.: *Семенова Л.Е.* Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. Очерки внешнеполитической истории. М., 2006.

**NIZAM-I-DJEDID” (NOUA ORDINE)
A SULTANULUI SELIM AL III-LEA IN VIZIUNEA
UNUI DIPLOMAT SUEDEZ¹**

*Veniamin Ciobanu,
Institutul de Istorie „D. Xenopol”, Iași*

La scurt timp după instalarea sa ca ministru al Suediei pe lângă Poarta Otomană, Pehr Olof von Asp a constatat că Antoine de Murat, primul interpret al Misiunii diplomatice a Suediei la Istanbul, nu întrunea condițiile necesare secundării cu maximum de eficiență a activității sale diplomatice în Capitala otomană². Deoarece, între obiectivele a căror realizare i se încredinșase de către autoritățile centrale suedeze, unul era considerat ca avînd prioritate absolută, și anume: determinarea Porții Otomane să reia plata ratelor restante din quantumul subsidiilor pe care se angajase, prin tratatul din 11 iulie 1789, să le acorde Suediei cu titlu de subvenționare a eforturilor de război ale acesteia împotriva Rusiei, ca aliată a otomanilor ce se aflau, de asemenea, în război cu cea din urmă, încă din toamna anului 1787.

Încheierea de către Suedia a păcii separate cu Rusia, la Verelă, la 14 iulie 1790³, a fost considerată de autoritățile otomane ca o încălcare a clauzelor tratatului de subsidi, motiv pentru care a sistat plata lor. Prin urmare, Pehr Olof von Asp urma să depună toate diligențele pentru a convinge cercurile conducătoare otomane că interpretarea dată de ele păcii de la Verelă era forțată, întrucît nu ținea cont de împrejurările obiective care îl determinaseră pe regele Gustav al III-lea să facă acel pas și, prin urmare, măsura adoptată nu era, cîtusi de puțin, justificată. O misiune cu atît mai dificilă, cu cît reticențele Porții Otomane fuseseră, între timp, alimentate, deși se simula contrariul⁴, de un nou gest al aceluiași rege care putea sugera o viitoare colaborare suedezo-rusă, prin încheierea tratatului de alianță defensivă suedezo-rus, de la Drottningholm, din 19 octombrie 1791. Este adevărat, Pehr Olof von Asp fusese instruit să dea asigurări Porții Otomane că amintitul tratat conținea un articol separat care excepta Imperiul Otoman de la aplicarea de către Suedia a principiului *casus foederis*. Tratatul conținea, totuși un articol, cel de al doilea, în care era formulat clar angajamentul Suediei de a recunoaște Rusiei toate teritoriile pe care aceasta le-ar fi dobîndit, în Europa, pe seama Imperiului Otoman, în urma încheierii viitoarei păci cu aceasta⁵.

Așadar, diplomatul suedez a fost pus în situația de a apela la serviciile unui personaj care reușise să cîștige încrederea cercurilor conducătoare otomane, prin serviciile pe care le făcuse, în timpul cît se aflase la Istanbul, în calitate de dragoman al Misiunii diplomatice a Suediei, îndeosebi datorită contribuției sale decisive la încheierea tratatului de pace și de comerț între Poarta Otomană și Spania, în anul 1784⁶. În plus, se făcuse cunoscut și prin activitatea sa de cercetare mai cu seamă a istoriei Imperiului Otoman⁷ și beneficia de întinse relații în toate nivelele cercurilor conducătoare otomane. Este vorba de Ignatius Mouradgea d'Ohsson care, datorită unor diferende cu Johan Balthazar von Heidenstam, ministrul Suediei de pe lângă Poarta Otomană, a fost nevoit să abandoneze misiunea și să se stabilească la Paris, de unde, după izbucnirea revoluției, s-a refugiat la Viena⁸.

Acolo l-a contactat Pehr Olof von Asp. La 25 mai 1792, i-a adresat o scrisoare în care îi expunea motivele pentru care reluarea activității sale în cadrul Misiunii diplomatice a Suediei la Istanbul, constituia, în împrejurările de atunci, o necesitate

imperioasă⁹. Ignatius Mouradzea d'Ohsson a răspuns cu promptitudine la 25 iulie 1792, prin care îl asigura că, în urma lecturării acestui răvaș, el a constatat că motivele invocate corespundeau propriilor sale aspirații de a servi interesele regelui Suediei¹⁰. Ca urmare, a hotărât să nu mai piardă timp, așa încât să poată sosi la Istanbul, în luna septembrie sau octombrie 1792, și că „j'ouvrirai les yeux à la Porte. Je ferai auprès d'elle sans aucune titre tout ce qui est de l'affaire d'un Interprète” (s.Ven.C.)¹¹.

Promptitudinea cu care a răspuns solicitării viitorului său șef mai avea însă și o altă motivație, la fel de puternică ca și cea izvorâtă din dorința de a servi interesele patriei sale adoptive Suedia, dar în strânsă interdependență cu aceasta. Ea a fost dezvăluită, de altfel, în chiar primele rînduri ale răspunsului în discuție: “*Ratib Effendi dès son arrivée à Vienne* (în calitate de reprezentant diplomatic al Porții Otomane - n.Ven.C.) *m'a confié le projet de Son Maitre* (sultanul Selim al III-lea - n.Ven.C.) *de travailler serieusement à la restituition de l'Empire* (otoman - n.Ven.C.)¹². Este vorba de celebrul program de reformare structurală a Imperiului otoman, inițiat de sultanul Selim al III-lea, cunoscut sub denumirea de *Nizam-i-Djedid*, adică *Noua Ordine*. Aceasta semnifică renunțarea definitivă, la vechile forme de organizare – *Nizam-i-Kadim*, adică, *Vechea Ordine* ce fusese instituită de sultanul Suleiman Magnificul și care caracterizase toate tentativele anterioare de reformare a Imperiului otoman. Decretată, prin firmanul lui Selim al III-lea, promulgat în anul 1793, *Noua Ordine* ambiționa să „europenizeze” societatea otomană, în toate structurile sale: economic-financiare, politice, instituționale, militare, culturale, diplomatice etc.¹³.

După cum se știe, Selim al III-lea s-a familiarizat cu ideea necesității introducerii unor reforme în Imperiul Otoman, încă în timpul domniei tatălui său, sultanul Mustafa al III-lea (1757-1774). Nu a putut aprofunda, însă, ideea, întrucât cel care a succedat la tron nu a fost el, ci unchiul său, Abdul Hamid I (1774-1789). Deși a fost încarcerat, după obicei, în Serai, el nu a întrerupt legăturile cu lumea înconjurătoare, pe care le-a întreținut prin lecturi, prin intermediul sclavilor săi, precum și prin cel al medicului său venețian, care era stipendiat atât de ambasada franceză, cât și de cea austriacă, de la Istanbul. Astfel că, sub influența acestor factori, el și-a putut consolida convingerea despre necesitatea unor reforme, dar după cum s-a apreciat, „*his concept was mainly traditionalistic*” (s.Ven.C.)¹⁴. După părerea sa, “the empire was in difficulty because the traditional institutions wer not being operated properly” (s.Ven.C.)¹⁵. Ca urmare, “abuses and inefficiency had to be ended and discipline and servis restored” (s.Ven.C.)¹⁶. Idealul său a fost să devină un monarh luminist, după modelul regelui Ludovic al XVI-lea, cu care a corespondat intens chiar și în perioada în care a fost izolat. În primii ani ai domniei, pe care a inaugurat-o la 7 aprilie 1789, nu a putut totuși să demareze nici o reformă semnificativă din cauza necesității de a continua războiul cu Rusia început de unchiul său, în anul 1787. A pregătit însă terenul din punct de vedere organizatoric, instruind o serie de cadre necesare aplicării reformelor administrative ce urmau a fi întreprinse imediat după încheierea păcii cu Rusia¹⁷.

Așadar, în această fază se afla *Nizam-i-Djedid*, când Ignatius Mouradzea d'Ohsson a fost contactat de reprezentantul diplomatic al Porții Otomane la Viena. Se pare că el însuși nu era străin de *Noua Ordine* și că, din punct de vedere psihologic, dar și tehnic, era deja pregătit să se implice, fără rezerve, în acțiunea de transpunere a ei în practică. Ca urmare, fără a pierde timp, „à la suite de divers entretiens avec lui (Abubekr Ratib efendi, reprezentantul diplomatic al Porții Otomane, la Viena - n.Ven.C.), j'ai dressé, Monsieur – după cum îl informa el, pe Pehr Olof von Asp - un

plan de reforme, qui embrasse toutes les parties de l'administration, mais principalement l'état militaire, la marine et les finances) (s.Ven.C.)¹⁸. Se angajă, așadar, într-o acțiune pe cât de vastă, pe atât de riscantă, datorită numeroaselor și, după cum avea să se dovedească, insurmontabilelor dificultăți care au grevat eforturile sultanului Selim al III-lea și ale adepților *Noii Ordini*, provocându-i eșecul. Ignatius Mouradzea d'Ohsson era însă convins că reformarea din temelii a Imperiului Otoman ar fi fost, în bună măsură, și în avantajul Suediei, de vreme ce i-ar fi asigurat un aliat cu care să fi putut face față cu mult mai mult succes decât în perioadele anterioare pericolului ce amenința, în egală măsură, securitatea ambelor state, reprezentat de expansiunea Rusiei atât în spațiul baltic, cât și în Orientul European. Un motiv în plus deci pentru a nu-și precupeți eforturile, „pour entretenir et cimenter des liaisons sur lesquelles se forme déjà les plus heureuses pronostiques” (s.Ven.C.)¹⁹.

Pentru a realiza un program atât de vast și de ambițios precum cel la care i s-a propus să colaboreze, Ignatius Mouradzea d'Ohsson trebuia să cunoască, chiar în cele mai mici detalii, toate mecanismele sistemului politic și instituțional al Imperiului otoman, să-i sesizeze defectele pentru a putea sugera, în cunoștință de cauză, remediile necesare. Reliefa acestora mai avea, desigur, și o altă justificare, anume intenția lui de a le aduce la cunoștința factorilor de decizie în politica externă a Suediei, *pentru a le oferi datele necesare, pe baza cărora să elaboreze strategia acelei politici în Orientul European ce trebuia să constituie punctul de sprijin și de lansare a multora din inițiativele suedeze, vizînd contracararea amintitului pericol, reprezentat de expansiunea rusă*. Așa se explică deci marea cantitate de informații de acest gen, inserate în numeroasele sale rapoarte oficiale, adresate autorităților suedeze competente sau aduse la cunoștința celor otomane. Importanța lor, care justifică, de altfel, analizarea unora dintre ele în aceste pagini, constă, fără îndoială, în faptul că oferă cercetătorilor interesați noi orizonturi de abordare a unei problematice a cărei dezvoltare poate înlesni investigația evoluției problemei orientale, investigație ale cărei rezultate se pot răsfrînge benefic asupra studierii întregului *sistem politic european*, dar și *otoman*.

După un an de la preluarea atribuțiilor sale, în cadrul Misiunii diplomatice a Suediei la Istanbul, Ignatius Mouradzea d'Ohsson avea formată deja o imagine clară asupra principalelor domenii ce urmau a fi afectate de programul de reforme al sultanului Selim al III-lea, după încheierea păcii de la Iași cu Rusia, la 9 ianuarie 1792. Potrivit constatărilor sale, Poarta Otomană avea în vedere “trois grands objets” și anume: “l'état militaire, les reformes dans toutes les parties de l'Administration et de nouveaux établissements” (s.Ven.C.)²⁰. Mouradzea d'Ohsson observă că, în perioada care se scursesese de la pacea de la Iași, se înregistraseră de acum unele progrese în domeniul reformelor militare, concretizate în sporirea numărului și perfecționarea vaselor de război, înființarea de corpuri de artileriști și de “bombiers”, îmbrăcați în uniforme noi și încartiruiți în două “Casernes superbes”, elaborarea de noi regulamente, “pour les milices féodales”, desfășurarea unor susținute și organizate exerciții militare, inclusiv ale marinarilor. Acestora li se adăugau lucrările de refacere a fortificațiilor unor cetăți, precum Bender, Ismail, Anapa și altele. Oficialul suedez a mai ținut să reliefeze și o altă măsură, deosebit de importantă, pentru asigurarea succesului acelor măsuri. Anume că “on attend l'arrivée d'un certain nombre d'officiers étrangers, pour donner à tous ces travaux plus de consistance, et pour mettre la main à différentes autres parties de l'État militaire” (s.Ven.C.)²¹.

În ceea ce privește administrația internă, reformele vizau “les abus de l’autorité des grands, la venalité des charges, les vexations tyraniques des Pacha (sic!) et des officiers en charges, la sécurité individuelle des sujets etc.” (s.Ven.C.)²². Nu fuseseră neglijate nici finanțele, fie prin încercările de reglementare a perceperii taxelor și impozitelor, fie prin introducerea unor noi impozite indirecte. Ignatius Mouradzea d’Ohsson remarca însă existența, în acest domeniu, a unui viciu foarte grav: “c’est l’alteration des monnoyes, entamée par la besoin sous Moustapha III, et qui a subi une nouvelle operation encore, entreprise pendant le derniere guerre”(s.Ven.C.), cu Rusia, dintre anii 1787 și 1792.²³ Or, explica el, consecințele aceluși “expedient si impolitique” se răsfrîngeau negativ atât asupra nivelului de trai al populației, cât și asupra veniturilor statului, ba chiar și a comerțului în general, atât aceluși cu obiecte de lux, cât și al celui cu bunuri de larg consum. În ceea ce le privește, “les nouveaux établissemens”, enumerate de Mouradzea d’Ohsson, dintre ele rețin atenția, îndeosebi, manufacturile de postav și de hîrtie, înființate în capitala Moldovei, Iași, prin grija unui fost domn al acesteia, Alexandru Moruzi. Dar, remarca el, “l’article le plus essentiel est la création d’une Marine Marchande à l’aquelle on travaille depuis quelque mois. ce projet - ținea el să precizeze - tien à celui de perfectionner la navigation, d’encourager l’agriculture, et de donner la plus grandfe extension au commerce des nationaux, soit dans l’interior de l’Empire Ottoman soit dans les país étranferes” (s.Ven.C.)²⁴. Mai mult decât atât completa el informația, “le projet tend aussi à porter le pavillon (turc – n.Ven.C.) dans toutes les mers” (s.Ven.C.)²⁵.

Un program de vastitate și complexitate celui demarat de Selim al III-lea și susținătorii săi nu putea, să nu provoace reacții contrare din cauza implicațiilor majore pe care urma să le antreneze, îndeosebi asupra pozițiilor păturilor privilegiate ale societății otomane-civile, militare și eclesiastice, în egală măsură. La data la care își consemna observațiile, reacțiile erau deocamdată ne semnificative, oficialul suedez găsind și explicația: situația se datora specificului societății otomane care trăia într-o țară “où il n’existe aucun journal, aucune feuille publique”, dar, mai ales, pentru că turcii erau “une nation calme par caractère, circonspecte par principe, tremblant sous le joug de la rigueur et nullement habitée à parler haute, ni de ses chefs, ni des affaires du tems, ni des evenemens politiques” (s.Ven.C.)²⁶.

Ignatius Mouradzea d’Ohsson avea însă să-și schimbe, în curînd și în mare măsură, părerile, îndeosebi despre caracterul “calm” și “circumspect” al poporului turc, care s-a lăsat, așa cum constata el însuși mai târziu, antrenat în acțiuni violente, organizate și dirijate de forțele ostile reformei. Ca urmare, a contribuit la eșuarea celei mai lăudabile tentative întreprinse de un suveran otoman, a cărei reușită ar fi pus societatea otomană pe cu totul alte coordonate: cele ale modernității, de tip european, cu toate implicațiile benefice. Deocamdată, Mouradzea d’Ohsson era preocupat de observarea, îndeaproape a intrigilor care măcinau înaltele cercuri conducătoare otomane și care prevesteau viitoarea soartă a reformelor. Consemnîndu-le, în multe din rapoartele sale, el le condamna, implicit.

Scopul principal al adversarilor reformei îl constituia denigrarea tuturor colaboratorilor sultanului, capabili să-i materializeze ideile reformatoare, reușind să determine disgrațierea, la sfîrșitul anului 1794, a doi dintre cei mai capabili, aparținînd acelei categorii, și anume reis efendi, Mehmed Rașid efendi, și marele dragoman al Porții Otomane, Gheorghe Constantin Moruzi²⁷. Era o pierdere reală, după convingerea sa, de vreme ce aceștia, împreună cu Iusuf aga, “intendentul finanțelor”,

“saisissent avec avidité tous les projets, tous les plans qu’On leur présent. ce sont eux, qui donnent l’impulsion nécessaire au Conseil sur toutes les matières, qui intéressent et l’Administration interne, et la politique de dehors” (s.Ven.C.)²⁸. În acest context, Ignatius Mouradgea d’Ohsson oferea și o informație, deosebit de sugestivă, pentru înțelegerea esenței regimului fanariot, introdus de Poarta otomană, în Principatele Române, la începutul sec. al XVIII-lea și anume: marele dragoman al Porții Otomane își datora disgrația și deci pierderea demnității, și în consecință, și posibilitatea de a participa activ la realizarea programului de reforme, cu care se identifica, nu numai adversarii acelui program. Din contra, “les Coups les plus dangereux partoient des Chefs de sa propre Nation. Comme les Grecs ne peuvent aspirer qu’à 4. places principales les Hospodariates de Moldavie et de Valachie, et les Droguemaniats de la Porte Ottomane et de l’Amirauté, ils ne souffrent jamais que quelqu’une de ces places reste longyems dans une même famille. Raffinés dans les intrigues ils ont employé des delations les plus calomnieuses pour irriter d’avantage les ennemis du Prince Morusi et pour hater Sa chute”, astfel că “il a “été remplacé par le Prince Kallimaki et Rachid Effendi par Duri Effendi” (s.Ven.C.)²⁹.

După preluarea, în luna mai 1795, a conducerii Misiunii diplomatice a Suediei, la Istanbul, cu rangul de ministru plenipotențiar al Suediei pe lângă Poarta otomană, obligațiile sale s-au înmulțit și s-au diversificat în mod considerabil. Cu toate acestea, el nu a pierdut din vedere evoluția reformelor în discuție, de care era atașat sentimental, dar care, avea, în același timp, după cum am mai menționat, importanță și pentru coordonarea politicii orientale a Suediei. Odată cu trecerea timpului, se înmulțeau și semnalele care prevesteau eșecul reformelor semnale pe care Ignatius Mouradgea d’Ohsson le înregistra cu îngrijorare. Între acestea, tulburările interne, provocate de unii guvernatori de provincii, aveau un grad deosebit de pericolozitate din cauza potențialului militar de care dispuneau și influenței pe care o puteau exercita în rîndul populației, precum și asupra cercurilor conducătoare centrale. O stare de lucruri care i se părea a fi fost o adevărată calamitate de neînălțurat, de vreme ce “il semble que la destinée a voué cet Empire à des orages presque continuelles” (s.Ven.C.)³⁰. Deoarece, explica el, “il n’y a pas longtemps que l’on a été quitte des entreprises séditiones d’un Mahmoud Pacha en Albanie et d’un Aga Pacha en Natolie”, că noi tulburări au izbucnit “sur les frontières Européennes, à Belgrade même”³¹. Acest din urmă caz prezenta însă o caracteristică aparte. Este vorba de tentativele, făcute cu mîna armată, ale vechii garnizoane a cetății, dispersată, din ordinul sultanului Selim al III-lea, după redobîndirea Belgradului, în urma păcii de la Șiștov, ca fiind necorespunzătoare, de a reintra în cetate. Ca motivație a rebelilor, oficialul suedez semnala cîteva elemente care sugerau, de asemenea, specificul atît de anacronic al sistemului militar otoman. Anume, că cei mai mulți dintre aceștia “y avaient laissé femmes et enfens, y exercaient differents metiers, y possedoient même de petites propriétés” (s.Ven.C.)³².

Deși înfrîntă, tentativa de rebeliune nu a rămas, totuși, fără urmări, destul de grave, de altfel. Deoarece, a sensibilizat o stare de spirit, și așa destul de îngrijorătoare, care domina populația Istanbulului, “où il existe un certain germe de mécontentement à cause de la disette des grains pendant tout l’hiver, et de cette cherté excessive où sont généralement tous les articles depuis deux ou trois ans”(s.Ven.C.)³³ Cum acea stare de spirit a fost agravată de un pustiitor incendiu, izbucnit în oraș, era ușor de imaginat gradul de îngrijorare a inițiatorilor reformelor care se vedeau confrunțați,

“de nouveaux embarras et de nouveaux sujets d’inquietude” (s.Ven.C.)³⁴. Ca și cum incendiile, devenite evenimente aproape cotidiene, nu ar fi fost suficiente, populația constantinopolitană a fost lovită de o nouă calamitate naturală, concretizată în faptul că “la peste qui désole la Valaschie, la Bosnie, la Bulgarie et quelques Villes de la Mer Blanche vien de se communiquer à Constantinople et gagne déjà plusieurs faubourgs”³⁵. Situația i se opărea chiar și lui Mouradgea d’Ohsson atât de descurajantă, încât era de părere că, în acele împrejurări, “c’est le cas d’adopter pour devise ce qu’on appelle patience et résignation” (s.Ven.C.)³⁶.

Succesul reformei era pus, însă, sub semnul întrebării, chiar de primele efecte ale sale, între care “gelozia” ienicerilor contra proaspăt înființatului corp de artileriști care degera “assez souvent”, în “scenes de carnage”³⁷. Mai de prost augur pentru reformă erau, totuși, gravele disensiuni izbucnite între doi dintre cei mai înalți demnitari ai statului, cei care ar fi trebuit, de fapt, să vegheze la promovarea ei, și anume: marele vizir Izzet Mehmed pașa, și marele capudan Küciük Husein pașa. Ca urmare, “le choc de ces deux partis fournit matière à mille conjectures, tient dans l’inquiétude leurs adersens respectifs, ajoutée au division du Conseil, trouble la marche de l’adminidtration, et fait traner les affaires qui demandent des délibérations calmes et profondes”(s.Ven.C.)³⁸.

Mouradgea d’Ohsson nu era însă un simplu observator, deși foarte profund, ci, în același timp, și un avizat analist al cauzelor care generau și întrețineau acele stări de lucruri, atât de dăunătoare, îndeosebi din perspectiva programului de reforme. El constata, de altfel, ca și alți dintre contemporanii acelor evenimente, că “le pad’s n’est que trop sujet à ces nuages qui dérivent des vices dela Constitutions et plus encore della faiblesse et l’inexpérience des Sultans” (s.Ven.C.)³⁹. O altă caracteristică, ce era consecința directă a celor dintâi, dar care accentua starea de instabilitate politică și socială, consta în aceea că “tantôt ces nuages se dissipent aussi rapidement qu’ils s’elevant, et tantôt ils éclatent en orages” (s.Ven.C.)⁴⁰.

Speranțele sale de “ne pas être dans ce dernier cas”⁴¹ (s.Ven.C.) s-au dovedit a fi fost nefondate. “Furtuna” avea să fie, în curînd, declanșată de unul dintre cei mai acerbi adversari ai *Nizam-i-Djedid*”-ului, aianul de Vidin, la acea dată, Osman Pasvantoglu, care a declarat că «*mai degrabă devin creștin decît accept Nizam-i-Djedid*”-ul» (s.Ven.C.)⁴². De aceea, a adunat în jurul sau pe toți cei care își vedeau amenințate interesele personale sau de grup, în toată întinderea și complexitatea lor, de *Noua Ordine*, declanșînd o puternică răscoală secesionistă în Rumelia. În acele împrejurări, au fost exacerbare și tarele sistemului politic otoman astfel, încît autoritățile centrale otomane s-au dovedit incapabile să controleze criza declanșată de tulburările din Rumelia. Așa se explică faptul că la devastările provocate de briganzii care infestaseră provincia se adăugau cele comise de trupele regulate, trimise de autoritățile centrale să-i reprime. În ultimul caz, situația era creată de rivalitățile dintre unii din înalții responsabili militari de talia beilerbeilor de Anatolia și de Rumelia. Un alt beilerbei nemulțumit de Rumelia, Hakky pașa, fusese destituit, “vient de donner un funest exemple d’indocilité et d’insuection”, permițîndu-și să aresteze oficiali ai puterii centrale și să-și creeze o armată proprie. Ceea ce, constata cu îngrijorare Ignatiua Mouradgea d’Ohsson, “ajoutée aux troubles de l’Etat, aux inquietudes du public et aux embaas du Ministère” (s.Ven.C.)⁴³. S-ar fi putut totuși evita dezastrul, deoarece Poarta otomană a reușit să-i reconcilieze pe principalii responsabili de eventuala lui producere, apărînd astfel speranța în posibilitatea înăbușirii tulburărilor din Rumelia⁴⁴.

Însă aceasta a fost doar o speranță, deoarece tulburările au fost relansate de revolta amintitului aian de Vidin, “le fameux Pasvand Oghlu”, care “aujourd’hui a levé le masque et agit ouvertement contre l’Etat”⁴⁵. Așadar, avertiza d’Ohsson, “si ce nouvel incendie n’est pas éteint dans sa naissance, il est à craindre qu’il n’ait des suites facheuses” (s.Ven.C.)⁴⁶. Previziunea s-a adeverit, răzvrătitul aducând chiar de la începutul răscoalei sale, care a luat o mare amploare, într-o totală dezolare întreaga zonă cuprinsă între Vidin și Varna. Succesele atât de rapide, înregistrate de rebeli, au trezit suspiciunile autorităților centrale în posibilitatea ca ei să fi fost sprijiniți nu numai de eniceri, ceea ce nu ar fi fost exclus, deoarece Osman Pasvantoglu era el însuși ofițer de ieniceri, ci chiar și de “divers Seigneurs de la Cour, mecontents de l’état actuel des choses” (s.Ven.C.)⁴⁷, adică de implicațiile “*Noii Ordini*” asupra intereselor lor. De aceea reacția autorităților centrale a fost mai fermă, decât cea de la începutul declanșării crizei rumeliene, ele luând măsuri ca rebelii să poată fi atacați atât pe uscat, cât și pe apă, în ultimul caz preconizându-se trimiterea unei flotile pe Dunăre ce urma să opereze sub comanda lui capudan pașa. Deoarece centrul rebeliunii era în imediata vecinătate a Țării Românești, s-a considerat necesar să se exercite un control mai sever și asupra acelei provincii. Se urmărea, astfel, să se evite intrarea ei sub influența lui Osman Pasvantoglu care și-ar fi sporit mijloacele de a-și realiza planurile secesioniste. Ca urmare, domnul acelei țări, Alexandru Ipsilanti, “attendu l’age et les infirmités”, provocate de vîrstă, a fost înlocuit cu dragomanul Amiralității, Constantin Hangerli, care era, așa cum îl cunoștea și Mouradgea d’Ohsson, “jeun, déterminé, intrigant, et depuis quelque tems soupçonné d’être vendu à la Russie” (s.Ven.C.)⁴⁸. Ceea ce a determinat în ultimă instanță decizia în discuție a fost, se pare, angajamentul asumat de Constantin Hangerli “de faire de son côté tous ses efforts pour écraser l’Aga Rebel”, adică Osman Pasvantoglu, aianul de Vidin (s.Ven.C.)⁴⁹.

Amplora pe care o lua rebeliunea din Rumelia a dat naștere temerii că ea putea fi internaționalizată, datorită sprijinului secret pe care se bănuia că îl primea Osman Pasvantoglu din partea Austriei, îngrijorată, la rîndul ei, de efectele negative asupra intereselor sale în Orientul European pe care le-ar fi antrenat succesul *Nizam-i-Djedid*-ului, ce s-ar fi concretizat prin consolidarea unui puternic Imperiu, în această zonă a Europei. Era deci de presupus că aceasta avea un interes direct, în eșuarea amintitului program, mai ales după ce încheiase pacea cu Franța, la Campo Formio, din 17 octombrie 1797, care îi deschidea alte perspective în Orientul European. În ceea ce-l privește, Mouradgea d’Ohsson era de părere că, în cazul în care răscoala continua să se extindă “cela pourra lui (Porții Otomane - n.Ven.C.) enlever une bonne partie des milices et l’opinion publique dans presque toute la Romélie” (s.Ven.C.)⁵⁰.

Este adevărat că eforturile puterii centrale au avut ca rezultat înregistrarea unor succese împotriva rebelului. Acestea erau însă, după cum observa Ignatius Mouradgea d’Ohsson la începutul lunii martie 1797, minime în comparație cu forța de rezistență a aceluia, astfel încît era el de părere, “le sort de cette lute est...plus important qu’on ne le croit” (s.Ven.C.)⁵¹. O lună mai târziu, la 11 aprilie 1798, referindu-se la o nouă campanie împotriva rebelului, comandată de capudan pașa, Küciük Husein pașa el a revenit asupra pericolelor ce ar fi decurs dintr-un eventual eșec al acesteia. În acest context, el îi sugera regelui Gustaf al IV-lea Adolf că “tous les amis de la Porte, doivent, Sire, accompagner de leurs vœux le Capitain Pacha, car le sort de son expedition est de plus grand interet” (s.Ven.C.)⁵². Căci, opina el, erau de temut nu atât forțele rebele, “mais les effets de l’opinion publique et du mecontentement general”,

motiv pentru care “le moindre eche peut operer une explosion funeste” (s.Ven.C.)⁵³. El da, astfel, expresie îngrijorării sale, izvorită din posibila dezmembrare, *din interior*, a Imperiului otoman, fapt ce ar fi avut, într-adevăr, implicații “funeste” și asupra poziției internaționale a Suediei, din perspectiva creării, pe această cale, a posibilității de consolidare a Puterii Rusiei în Orientul European, ce nu ar mai fi putut fi controlată, nici aici, nici în bazinul Mării Baltice. Îngrijorările lui Ignatius Mouradzea d’Ohsson, provocate de o astfel de perspectivă, au sporit, odată cu pierderea de către otomani a unui sprijin împotriva Rusiei, pe care se putea conta în caz de forță majoră. Odată cu invazia franceză în Egipt, la 1 iulie 1798, Franța a devenit *inamicul numărul unu* al Imperiului otoman, iar Rusia, *protectorul său salvator*. Efectele acelei dramatice răsturnări de roluri s-au făcut simțite și în plan intern, Rusia declarându-și disponibilitatea, după cum raporta Mouradzea d’Ohsson regelui la 10 octombrie 1798, să trimită un corp auxiliar, compus din 6000 de oameni împotriva lui Pasvantoglu. Oferta a fost declinată, deoarece, observa diplomatul suedez, “jamais la Porte ne fera venir sur ses frontieres une armée Russe, surtout pour combattre des Musulmans ou plutôt des Janissaires insurgés” (s.Ven.C.)⁵⁴. Pe de altă parte, eșecurile tot mai grave înregistrate de expediția lui capudan pașa⁵⁵ au determinat autoritățile centrale otomane să ia în considerare, în luna noiembrie 1798, chiar necesitatea “d’en venir à un accomodement avec le Rebel”, ceea ce nu ar fi avut alt rezultat, credea Mouradzea d’Ohsson, decât să distrugă “la considération de la Porte” (s.Ven.C.)⁵⁶. Toate acestea l-au determinat pe Ignatius Mouradzea d’Ohsson să caute explicații. După cum îl informa el pe regele Gustav al IV-lea Adolf, la 10 decembrie 1798, “les malheurs de l’Empire Ottoman ont, Sire, pour premier cause l’ignorance et la faiblesse de ses Chefs. C’est une suite naturelle de leur education, de leur vie effeminée, de leur éloignement des affaires et de l’impossibilité où ils sont, de faire une bon choix de Ministres, l’une de première qualités requises dans ce Royaume et pour son bonheur”(s.Ven.C.)⁵⁷, astfel că ideea “de ceder aux circonstances” și “d’en venir à une conciliation avec Pasvan Oglu”⁵⁸ câștiga tot mai mult teren în rîndul autorităților centrale otomane, pentru că în felul acesta s-ar fi degajat o parte importantă a forțelor militare otomane care ar fi putut fi folosite pentru susținerea campaniei din Egipt împotriva francezilor. Ceea ce s-a și întâmplat, capudan pașa fiind autorizat să înceapă tratativele cu Osman Pasvantoglu. O decizie care, era de părere Ignatius Mouradzea d’Ohsson, “n’est certainement pas la plus honorable, mais la nécessité est au dessus de tout”, adică se subînțelegea inclusiv deasupra Nizam-i-Djedjid-ului (s.Ven.C.)⁵⁹. Condițiile în care a fost realizată reconcilierea, la începutul lunii martie 1799, au rămas secrete, cu excepția uneia singure, și anume: sacrificarea domnului Țării Românești, Constantin Hangerli, unul dintre cei mai înverșunați dușmani ai lui Osman Pasvantoglu. Fiind acuzat „de mille excés tyraniques dans la province”, a fost destituit, apoi decapitat, capul fiindu-i expus în fața primei porți a Seraiului, iar întreaga sa avere a fost confiscată în favoarea vistieriei imperiale⁶⁰. Așa că, “on ne parle plus de l’Agha de Widin” (s.Ven.C.)⁶¹. Dar nici despre *Nizam-i-Djedjid*, cel puțin în rapoartele lui Mouradzea d’Ohsson, *Noua Ordine* fiind surclasată de puternica criză egipteană care a concentrat toată atenția și toate resursele statului otoman.

Se încheia, astfel, o altă pagină din istoria atât de agitată a acelei nobile și benefice, în esența ei, idei pe care Ignatius Mouradzea d’Ohsson a îmbrățișat-o fără rezerve, după cum am menționat, atât din motive personale, cât și obiective, ultimele derivînd din interpretarea pe care i-a dat-o, din perspectiva intereselor statului suedez.

Note:

¹ Studiul a fost publicat sub titlul *Nizam-i-Djedid (le Nouvel Ordre) dans la vision d'un diplomate suèdois* în Anuarul Institutului de Istorie "A.D.Xenopol", T. XLI, Iași, 2004, p. 215-224.

² Cu prilejul unei întrevederi pe care a avut-o cu marele dragoman al Porții, Gheorghe Constantin Moruzi, în luna decembrie 1792, Ignatius Mouradgea d'Ohsson îl informa ca Antoine de Murat "avoit eu le malheur de perdre la confiance du Ministre (Pehr Olov von Asp - n.Ven.C.) et par consequent celle de la Cour" (s.Ven.C.) (cf., *Europe and the Porte. New Documents on the eastern Question. Volume IV: Swedish Diplomatic Reports 1791-1795*, Edited by Veniamin Ciobanu (în mss.), doc. nr.5).

³ Pentru tratat, vezi și Charles de Martens, *Recueil de Traité d'Alliance, de Paix, de Treve, de neutralité...des Puissances et des états de l'Europe*, Seconde édition revue et augmentée, Tome IV, 1785-1790 inclusiv, R Gottingue, 1818, p. 514 și urm.

⁴ Nicolò Foscarini, bailul Veneției, la Istanbul, era de părere că, deși "non purò negarsi che un oasso tale non abia a riuscire dispiacevole al Sultano, ma siccome nel Trattato convenuto con la Czarina il Re de Svezia vi ha posto la condizione di diffendere la Russia nel caso que fosse attaccata all'eccezione però di agire contro gli Ott^{mi}, cosi la Porta non potrà mai per tale Trattato rissentire alcun essenziale discapito" (s.Ven.C.) (cf., Archivio di Stato di Venezia. Senato. Dispacci Costantinopoli, Filza 236, nr.124, f.113-114).

⁵ Cf., Martens, *op.cit.*, Vol.V, 1791-1795, p. 262 și urm.

⁶ Cf., *Europe and the Porte*, doc. nr. 4, nota 14.

⁷ Cea mai cunoscută lucrare a sa din acest domeniu este celebrul *Tableau général de l'Empire Othoman divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane, l'autre, l'histoire de l'Empire Othoman...*, publicată, în mai multe volume, la Paris între anii 1787 – 1720.

⁸ Cf., *Europe and the Porte*, doc. nr. 5, n. 25.

⁹ Cf., *loc.cit.*, doc.nr.4, n.8.

¹⁰ Cf., *loc.cit.*, doc.nr.4.

¹¹ *Loc. cit.* ¹² *Loc. cit.*

¹³ Cf., Stanford J.Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807* Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1971 (Part III. The New Order of Selim III).

¹⁴ *Idem*, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, f.a., p.260.

¹⁵ *Ibidem.* ¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem*, p.262 și urm.; pentru detalii privind reformarea sistemului diplomatic vezi și Thomas Naff, *Reforme and Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807* în "Journal of American Oriental Society", vol. 83, 1963, p.295-315.

¹⁸ *Europe and the Porte*, doc. nr.4.

¹⁹ *Loc. cit.*

²⁰ *Europe and the Porte*, doc. nr. 24; raportul sl, din 10 februarie 1794.

²¹ *Loc. cit.* ²² *Loc. cit.* ²³ *Loc. cit.* ²⁴ *Loc. cit.* ²⁵ *Loc. cit.* ²⁶ *Loc. cit.* ²⁷ *Loc. cit.*, doc.nr.37.

²⁸ *Loc. cit.*, doc.nr. 24. ²⁹ *Loc. cit.*, doc.nr.37.

³⁰ *Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question. Volume I. Swedish Diplomatic reports 1795-1797*, Edited by Veniamin Ciobanu. Introduction and Notes trnslated by Lucian-Dumitru Dîrdală, The Center for Romanian Studies, Iași, Oxford, Portland, 2001, p.63.

³¹ *Loc. cit.* ³² *Loc. cit.* ³³ *Loc. cit.*, p.64. ³⁴ *Loc. cit.*, p. 65. ³⁵ *Loc. cit.*, p.66. ³⁶ *Loc. cit.*

³⁷ *Loc. cit.*, p.76. ³⁸ *Loc. cit.* ³⁹ *Loc. cit.* ⁴⁰ *Loc. cit.* ⁴¹ *Loc. cit.*

⁴² Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 300.

⁴³ *Europe and the Porte*, vol. I, p.353.

⁴⁴ *Loc. cit.*, p.360. ⁴⁵ *Loc. cit.*, p.380. ⁴⁶ *Loc. cit.* ⁴⁷ *Loc. cit.*, p.381. ⁴⁸ *Loc. cit.*, p.382.

⁴⁹ *Loc.cit.* ⁵⁰ *Loc.cit.*, p.386.

⁵¹ *Europe and the Porte. New documents on the eastern Question. Volume II: Swedish Diplomatic reports 1798-1799*. Edited by Veniamin Ciobanu. Introduction and Notes translated by Lucian-Dumitru Dîrdală, The Center for Romanian Studies, Iași, Oxford, Portland, 2001, p.35.

⁵² *Loc. cit.*, p.38. ⁵³ *Loc. cit.* ⁵⁴ *Loc.cit.*, p.107. ⁵⁵ *Loc. cit.*, p.116. ⁵⁶ *Loc. cit.* ⁵⁷ *Loc. cit.*, p.124.

⁵⁸ *Loc. cit.*, p.165. ⁵⁹ *Loc. cit.*, p.146. ⁶⁰ *Loc. cit.*, p.149-150. ⁶¹ *Loc.cit.*p.153.

ORGANIZAREA SISTEMULUI VAMAL ÎN MOLDOVA ÎN SEC. AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-LEA

*Demir Dragnev, Petru Costin,
Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM*

Evoluția relațiilor economice de schimb în Moldova medievală, ca și în alte țări, se află în dependență nemijlocită de politica comercial-vamală a statului, care facilita anumite activități și direcții comerciale sau le frâna prin taxe sporite și prohibiție. Domnii organizau vămi interne și vămi externe (care se mai numeau la hotarul cu Polonia „otace”, iar la Dunăre „schele”)*. Referitor la sec. XV – XVI sistemul vamal al Țării Moldovei a fost descris de către Ion Nistor¹, Al. Gonța², iar o sinteză generală asupra evoluției lui a fost prezentată recent de Ion Chirtoacă și Nicolae Vilcu³.

Unele caracteristici ale vămilor Moldovei din sec. al XVII-lea au fost prezentate de L. Lehr.⁴ Opinii referitoare la sistemul vamal din sec. XVI – XVII au fost expuse și de P. Sovetov în capitolul respectiv al lucrării de sinteză consacrate istoriei economiei naționale a Moldovei.⁵ Lipsesc însă lucrări de amploare privind organizarea sistemului vamal al Moldovei în sec. XVIII – începutul sec. al XIX-lea.

În cele ce urmează, vă propunem o expunere a principalelor caracteristici ale sistemului vamal al Moldovei din perioada indicată și vom încerca să demonstrăm că el prezenta o continuare a celui ce s-a constituit în perioada precedentă. Așadar, la începutul sec. al XVIII –lea Țara Moldovei avea un sistem vamal care a cunoscut o evoluție îndelungată și care își are începuturile în perioada formării statului medieval și a instituțiilor lui administrative.

În primele secole ale existenței statului medieval, domnul, prin funcționarii săi, colecta veniturile pe care le aduceau comerțul intern și cel extern. Taxele vamale, percepute pentru mărfurile importate, exportate sau de tranzit, împreună cu moneda provenită din vânzările produselor țării peste hotare, erau principalele surse de venit ale domniei.

Primul document care vorbește despre organizarea sistemului vamal al Moldovei este *Privilegiul (tratatul) comercial* din 1408, oferit de Alexandru cel Bun negustorilor din Lvov.⁶ Al. Gonța, în baza cercetării comerțului moldo – transilvănean, a expus un șir de argumente despre existența unui regim vamal pe teritoriul Moldovei încă din sec. al XIV-lea. Autorul afirmă că pînă la Alexandru cel Bun pe teritoriul țării au existat cîteva sisteme vamale⁷. Un sistem vamal aparte era cel de pe teritoriul de sud-est al Moldovei, aflat sub stăpînirea tătară. Ion Chirtoacă a demonstrat că în anii 1313-1317 hanul mongol Ozbek a încredințat provizoriu perceperea vămii de la Cetatea Albă unor vameși bulgari.⁸ Activitatea lor a provocat în scurt timp nemulțumirea negustorilor genovezi din acest port, în urma căreia vameșii bulgari au fost înlăturați.⁹

În 1368 regele maghiar a acordat „emirului tătar” Dimitrie, care administra spațiul din cursul inferior al Prutului și Siretului, un privilegiu comercial, prin care negustorii din acest teritoriu puteau să efectueze operații comerciale la Brașov fără a plăti taxa „tricesima” (3,33 % din valoare)¹⁰. Al. Gonța a constatat de asemenea că codificarea vamală tătărească prevede aplicarea taxei vamale nu numai pe cap de vită sau povară, ci și pe valoarea curentă a mărfurilor. Anume acest sistem vamal a fost utilizat de Alexandru cel Bun în toată țara¹¹.

Au mai existat sisteme vamale distincte în zona de nord-vest a țării, unde organizarea vămilor era puternic influențată de sistemul transilvănean, iar în regiunea de nord-est influențată de cel polono-lituanian, inclusiv cel galețian¹².

Alexandru cel Bun a reglementat și a unificat pentru prima dată întreg sistemul vamal al țării. Acest domn le-a împărțit în vămi de hotar, de strajă, de vaduri, care se subîmpărțeau în vămi mari, vămi mici și vămi și pichete vamale locale. Principala vamă a țării era cea din capitală, numită Vama Mare a Sucevei¹³.

Rețeaua de vămi. Din privilegiile comerciale, acordate negustorilor lioveni și brașoveni de către Alexandru cel Bun și de către urmașii lui, aflăm despre ponderea rețelei de vămi ale țării. Astfel, la Vama Mare de la Suceava erau depozitate mărfurile de către negustorii străini, apoi acele mărfuri la care nu pretindea domnul și anturajul său erau duse de negustori unde doreau ei, vânzându-le în țară sau peste hotare.¹⁴

În timpul lui Alexandru cel Bun se statornicesc și principalele direcții ale comerțului extern și de tranzit. Aceste direcții legau Țara Moldovei cu Transilvania, Muntenia, Imperiul Otoman, Regatul Polon, Lituania, cu țările din Orient, cu cele din zona Mediteraneană etc.

Mărfurile de export sau tranzit, care circulau în aceste direcții erau taxate în anumite puncte vamale.

Astfel, mărfurile ce se îndreptau din țară spre Transilvania treceau prin punctele vamale Trotus, Moldovița, Baia, Cîmpulung. Totodată la Oituz, Bacău și Troțuș vitelor cumpărate de brașoveni în Moldova, li se mai aplica „scriptura” (ÎNREGISTRAREA).¹⁵

În direcția Poloniei, iar mai târziu a Regatului Polono-Lituanian și a Rusiei mărfurile treceau prin vămile de la Hotin (căreia i se supuneau punctele vamale de la vadurile Nistrului), prin vama de la Cernăuți și cea de la Siret. Spre Țara Românească – prin Tecuci, Putna, Focșani; spre Mediterană și Imperiul Otoman – prin Chilia, Cetatea Albă, iar după cucerirea acestor cetăți de către turci – prin Galați; spre părțile tătărăști – prin Lăpușna și Tighina.

În principalele orașe ale țării erau instalate vămi locale interne, unde negustorii străini plăteau taxe pentru mărfurile procurate acolo. Astfel, pentru animale și piei cumpărate în Moldova cei din Transilvania plăteau în unul din orașele Bacău, Roman, Neamț, Baia etc., cei din Polonia – la Dorohoi, Botoșani, Hotin, cei din Țara Românească și Imperiul Otoman – la Vaslui, Bîrlad, Tecuci sau Focșani.¹⁶

În afară de Suceava (la Vama Mare) mărfurile de tranzit mai erau taxate în funcție de direcția comercială: bistrițenii și brașovenii – la Moldovița și Baia, iar dacă treceau prin Oituz – la Roman, Bacău și Troțuș; negustorii ce mergeau spre Muntenia și Imperiul Otoman – la Roman, Bacău, Adjud și Putna sau la Vaslui, Bîrlad și Tecuci. Pentru mărfurile tranzitate spre ținuturile tătărăști la Iași, Lăpușna, Cetatea Albă și Tighina. După ce porturile maritime sînt cucerite în 1484 de turci, negustorii care veneau din Crimeea, Tighina sau Cetatea Albă plăteau vamă la Lăpușna.¹⁷

În a doua jumătate a sec. al XVI-lea – sec. al XVII-lea și în rețeaua de puncte vamale au intervenit anumite schimbări. Importanța unora dintre acestea a crescut, iar a altora s-a diminuat. Aceste schimbări s-au datorat creșterii sau decăderii importanței anumitor direcții comerciale în condițiile instaurării suzeranității otomane. Astfel, începînd cu anul 1564, cînd Iașii devin capitala țării, Vama Mare se strămută aici de la Suceava.¹⁸ În noua capitală au fost construite *carvasarale* (din turcă „caravan - sarai”),¹⁹ ce adăposteau negustorii străini. Principala carvasara era cea domnească, unde își afla sediul Vama Mare (sau Centrală). Ea era situată în Tîrgul de Jos, lângă biserica Sf. Lazăr.²⁰

Carvasaraua domnească din Iași era și centrul unde se acumulau veniturile de la

celelalte vămi, fiind apoi transmise la Cămara Domnească. La carvasara se păstrau condicele de înregistrare a mărfurilor și a negustorilor străini, care aduceau mărfuri în țară sau le tranzitau. Ultimele erau depozitate în magazinele vămii.²¹

Aceste funcții ale Vămii Mari s-au păstrat și în perioada războaielor ruso-turce. La 11 februarie 1771 boierii Divanului Moldovei comunicau comandantului armatei ruse P. A. Rumeanțev că la Carvasaraua din Iași se plăteau taxe vamale conform „catastihului” cu tarife fixate pentru partide mari de mărfuri de tranzit.²²

În sec. al XVII-lea, dar mai ales în sec. al XVIII-lea, pe măsura creșterii volumului exportului în Imperiul Otoman, care devine principala direcție a comerțului extern moldovenesc, crește tot mai mult importanța vămii (șchelei) de la Galați.²³

În aceeași perioadă, datorită strămutării hotarului tătarilor din Bugeac spre nord, ruta comercială Iași – Tighina (Bender) se deplasează de la Lăpușna pe valea Bîcului. Vama numită la începutul sec. al XVIII-lea „Lăpușna – Orhei” avea drept sediu târgul Chișinău. Într-o carte domnească din 10 octombrie 1740 se menționa vama „de la Chișinău”²⁴.

Pierderile teritoriale din sec. al XVII-lea și începutul sec. al XIX-lea determină unele schimbări în rețeaua vămilor. În 1715, drept urmare a transformării ținutului Hotin în raia turcească, vama din acest oraș trece în supunerea pașalei cetății. Principala vamă a Moldovei de la Nistru se transferă la Otaci, numită Movilău, similar orașului de pe malul stîng al Nistrului. În subordinea acestei vămi trec punctele vamale de la Cremeciug, Iarova, Cosăuți, Soroca.²⁵ În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, datorită intensificării comerțului cu Rusia, crește și importanța altor puncte vamale de pe Nistru: Vadul Rașcov, Dubăsari etc.²⁶

După anexarea în anul 1775 a ținuturilor din nordul Moldovei de către Imperiul Habsburgic, noua provincie, numită Bucovina, își instaurează 8 puncte vamale la Cernăuți, Noua Suliță, Țurenii, Sinăuți, Ițcani, Bosanci, Băiești și Gura Negri.²⁷

Prin aceste vămi se întrețineau relații comerciale cu Principatul Moldovei și țările vecine.

În sfîrșit, anexarea Basarabiei Imperiului Rus în 1812 a determinat mari perturbații în rețeaua vamală precedentă, prin instalarea unor noi puncte vamale pe Prut fapt care va fi examinat special.

Activitatea vameșilor. Toate vămile din țară erau conduse centralizat, fiind în supunerea marelui vameș, ales de domn din rîndurile boierilor sau a negustorilor. Marele vameș se afla în subordinea Cămarei Domnești. El avea un personal subaltern, care activa în toate vămile țării. În fiecare punct vamal exista o casă a vămii, unde vameșul își avea reședința. Tot aici se afla și un grămătic, care ținea evidența trecerii negustorilor prin vamă. El nota în registrul său numele negustorului, denumirea mărfii, cantitatea ei, mărimea taxei plătita la trecere, apoi elibera o „hîrtie” („cărțulie”) cu pecete care certifica plata vămii de către persoana respectivă.²⁸

Un exemplu de însemnări în registrul vamal, ni-l oferă Catastihul vămii de la Cremenciuc de pe Nistru din ianuarie 1766, unde, la rubrica „ce s-au strîns în vamă”, se nota: 1 leu – Strul evreu din Lehia – 5 vedre horilcă (dusă) la munte; 1 leu 60 bani – Nicolae sîrbul pentru sare... 23 lei 60 bani – Chiriac armașul are 1 căruță stufe și 20 topi pînză leșească, merge la Ismail”²⁹.

La indicația domnului, vameșului i se acorda susținere în activitatea sa din partea diferiților slujbași locali: ispravnici de ținuturi, vornici de târguri, căpitanii de margine etc. La dispoziția vameșului se aflau diferite categorii de slujitori, însărcinați cu paza hotarului: călărași, plăieși, locuitorii unor sate „de la margine”³⁰

În anumite cazuri vameșul cumula și alte funcții administrative – de căpitan, pîrcălab etc., marele vameș mai avînd și dreptul să judece unele litigii dintre comercianții străini și cei autohtoni.

La 8 decembrie 1741 Simion, vameș de Chișinău și pîrcălab de Orhei, examina litigiul dintre negustorul sîrb Chiriac și niște țigani ai Mitropoliei, care au vîndut 30 dramii de argint, care mai mult de jumătate „era amestecat cu plumb”³¹.

Vameșii de la Vama Mare din Iași judecau litigii dintre orășeni referitor la dreptul asupra unor terenuri pentru dughene³².

Uneori, între înșiși vameșii vămilor de hotar și cei ai vămilor interne apăreau litigii referitoare la perceperea taxelor. La 8 ianuarie 1743, în Divan s-au judecat vameșii de otace de la Movilău cu cei de la Roman. Vameșii de la Roman cereau vameșilor de la otace să le întoarcă vama plătită pentru niște boi de negoț, cumpărați la Roman și trecuți prin raiaua Hotinului, precum și pentru cîteva cufe de horilcă. S-a hotărît că, deoarece vameșii de la otace au arendat vama din exportul boilor în toată țara „pe oriunde ei ar trece”, vameșii din Roman trebuie să le întoarcă vama luată de ei de pe boii care au fost cumpărați în tîrgul lor și au trecut prin otace. Se mai menționa că horilca pe unde intra în țară, acolo trebuia să se vămuiască, iar vameșii din Roman, care au luat vama, s-o întoarcă celor de otace³³.

În documente sînt menționate cazuri cînd vama era percepută și de alți slujbași ai administrației locale: căpitani de margine, vornici de tîrguri, ceauși etc. Astfel, la 17 martie 1742 ceaușul din Chișinău lua vamă de la negustorii veniți din Tîghina³⁴.

Odată cu introducerea de către C. Mavrocordat, la mijlocul sec. al XVIII-lea, a salarizării boierilor slujitori din Vistieria țării, în lista salariaților au fost incluși și marii vameși care administrau vămile în regie. Astfel, conform Sămii Vistieriei Moldovei din 1764, vameșul de Neamț primea un salariu (leafă) lunar de 21 lei.³⁵ Celălalt personal al vămilor administrate în regie era retribuit din venitul încasărilor vămii în bani sau în natură și era scutit de unele impozite. În Condica Sămii Vistieriei Moldovei din 1764 25 de slujitori ai vămii au fost scutiți de impozitul „poclonul steagului”³⁶. Personalul vămii taxa anumite servicii vamale. În anul 1734 negustorii transilvăneni, care treceau prin vama de la Comănești, plăteau fiecare dintre ei străjerilor (plăieșilor) cîte 2 bani pentru aplicarea peceții vamale din care suma de un ban se cuvenea vameșului³⁷.

În anul 1774, conform raportului Divanului, starostele de Cernăuți avea următoarele venituri din mărfurile trecute prin vamă: 30 de bani de la carul cu butoaie cu vin ce trecea în Polonia, 20 de la carul cu alte mărfuri, 10 de la carul cu sare, 30 de bani de la fiecare cal sau iapă vîndute în Polonia, 20 de bani de la fiecare bou de negoț, 02 bani de la fiecare mascul, 01 bani de la fiecare animal vîndut în Cernăuți.³⁸

Fiecare vameș își exercita serviciul în baza unei cărți domnești nominale, în care se menționa durata slujbei, specificul venitului vămii. Se mai indica cine profita de scutiri vamale și se cerea de la funcționarii locali să-l sprijine pe vameșul nominalizat.

Domnii trimiteau regulat circulare de caracter general adresate tuturor vameșilor și dregătorilor „de margine” în care se indica că aceștia trebuie să înștiințeze despre toate persoanele care trec hotarul „cu ce trebi umblă și despre ce voroave s-ar auzi pe acolo”. La 29 octombrie 1741 C. Mavrocordat a expediat 10 asemenea circulare³⁹. În unele dintre acestea se concretiza că e necesar a se acorda o deosebită atenție „zvonurilor din Țara Ungurească și Țara Românească”⁴⁰.

Vameșii de la vămile conduse în regie erau obligați să trimită la fiecare trei luni la

Cămara Domnească banii încasați. Trimiterea banilor se efectua prin intermediul persoanelor împuternicite de domn. La 14 noiembrie 1741 C. Mavrocordat a împuternicit pe banul Alistarhe Arisoscolescu să ia „sfertul vămii” de la vameșii din Bîrlad și Fălciu⁴¹, tot atunci un slujitor domnesc (copil de casă) a fost trimis să încaseze „sfertul vămii” de la vameșii din Comănești și Hangul⁴². Pentru încasarea banilor slujitori domnești („copii de casă”) au mai fost trimiși și la alte vămi⁴³.

În activitatea lor vameșii comiteau și diferite abuzuri, încasînd sume mai mari decît cele legale, percepeau taxe de la persoane care beneficiau de scutiri, cereau diferite cadouri.⁴⁴ În anii 1782 și 1783 negustorii brașoveni, supuși austrieci, care făceau negoț în Moldova, s-au adresat cu reclamații consulului austriac de la Iași, în care invocau abuzurile vameșilor de la Grozești, care percepeau taxe sporite.⁴⁵

Veniturile mari, căpătate de către vameși atît pe cale legală cît și ilegală, le vor permite să se angajeze în diverse tranzacții interne, îndeosebi să cumpere proprietăți funciare.

Istoricul eșean C. Tofan a depistat 32 de mărturii documentare din sec. al XVII-lea despre cumpărarea de către vameși de sate, mori, iazuri, locuri de case în Iași etc.⁴⁶ În sec. al XVIII-lea crește numărul de informații despre exercitarea unor astfel de tranzacții de către vameși, numiți de domn din rîndurile negustorilor greci. Un exemplu elocvent este activitatea marelui vameș Hristodol Saiți, desfășurată în 1792-1795 în vederea achiziționării moșiilor micilor proprietari. În anul 1792 el cumără părți din moșiile Cîrlești, Cucuteni, Țărăncuța și Mînzătești, ținutul Iași, cu suma de 145 lei; în 1793 – părți din Hîrcești – cu 20 lei; în 1794 – părți din Sinești, Mînzătești, Țărăncuța, Bogheni, Gîrlescu, Bristonul – cu 65 lei și în același an cumpără la mezat cu 120 lei satul Bobleteci, ținutul Iași, care aparținuse lui Coste vameș și a fost vîndut pentru datorii; în 1795 mai cumpără cu 35 de lei alte părți din moșiile Țărăncuța și Mînzătești. Conform acestor documente depistate în arhivă, suma totală plătită de Hristodor constituie 385 de lei.

Averile substanțiale ale vameșilor le permiteau să se bucure de o apreciere deosebită din partea locuitorilor țării, fiind învinuiți în calitate de martori la semnarea actelor de vînzare-cumpărare. În virtutea dregătoriei pe care o exercitau ei erau obligați să aibă un anumit nivel de cunoștință de carte, de limbi străine, să se descurce în relațiile cu negustorii din alte țări⁴⁷

Darea în arendă a vămilor. Încă în sec. XV-XVII toate vămile sau unele taxe vamale erau date în arendă de către domnie anumitor boieri sau negustori. Această practică s-a extins și mai mult odată cu instaurarea regimului fanariot. Domnii fanarioți erau interesați să acumuleze într-o perioadă cît mai scurtă sume mari de bani pentru a se răsplăti cu creditorii lor, care îi ajutasera să cumpere tronul, precum și pentru plata haraciului și a peșcheșurilor, mereu în creștere⁴⁸.

Arendarea vămilor se făcea anual, noul an începînd cu 15 august. Pentru selectarea arendașului se recurgea la procedura „strigării la mezat”, organizată de către Cămara Domnească. Cu prilejul „strigării” sumelor arendeii, erau comunicate și „ponturile vămilor” – regulamentul de încasare a taxelor vamale alcătuit de către o comisie de boieri și confirmat de domnie. În documentele referitoare la taxele vamale se arăta, că acestea trebuie să se perceapă după „ponturile domnești”⁴⁹.

Boierii și negustorii care luau vama în arendă plăteau o anumită sumă de bani pe care apoi o scoteau din suma taxelor încasate. Dacă domnul își pierdea tronul, cel care arendase vama era pus în situația de a o rearendă la noul domn numit de sultan⁵⁰.

Aceeași situație a apărut și odată cu ocuparea Moldovei de către armata rusă în anii

1769-1774. Vameșii au fost nevoiți să negocieze cu comandamentul rus arendarea vămilor⁵¹. Conform informației prezentate de boieri, comandamentului rus, pînă la război „Vămile se vindeau cu 80 000-85 000 de lei pe an. În anii de ciumă, cînd se închideau hotarele, vameșul cît strîngea, dădea la Cămara Gospod (Domnească). Vama se strîngea în toate orașele și ținuturile și vameșii trimit dare de seamă la Iași”⁵². În anul 1770 vama, fiind gestionată în regie, a adus venit de 87 000 lei⁵³, în 1773 vama a fost dată în arendă vistiernicului Cantacuzino cu 91 600 lei, iar în 1774 – vel spătarului Cristi cu 92 000 lei⁵⁴. Peste zece ani, în condiții de pace și a unei conjuncturi economice mai prielnice, pentru dezvoltarea comerțului după Pacea de la Kuciuk-Kainarji, venitul din vămi a crescut substanțial. Consulul rus în Moldova Severin comunica în 1784 că vama a fost dată în arendă cămărușului al doilea cu 153 000 lei sau mai mult cu 1600 lei decît în anul trecut. Aceasta s-a produs, nota el, „din cauză că comerțul supușilor ruși și germani (austrieci) în aceste pămînturi este în continuă creștere”⁵⁵.

Paza vămilor și a frontierelor („marginii”). În Moldova medievală se păzea nu întreaga linie a hotarului, ci vadurile rîurilor, trecătorile și pasurile munților. În preajma acestor locuri păzite se instalau vămile cu slujitorii lor. Așa că paza frontierei era concomitent și paza vămilor. Diferite vaduri, trecători și pasuri erau traversate de drumuri comerciale, care legau țara cu vecinii. Aceste puncte importante de contact cu alte țări mai erau păzite de cetăți, administrate de pîrcălabi. Straja situată în aceste locuri strategice era întreținută din taxele vamale percepute în localitatea respectivă⁵⁵.

Straja era în supunerea unui căpitan, numit „de margine”. El era dator să raporteze o dată pe săptămînă hatmanului despre toate problemele și întîmplările de la vamă și despre toți cei ce trec pe la vaduri. Căpitanul era de asemenea supravegheat de ispravnicii și pîrcălabii ținuturilor: „datori să fii dregătorii ținutului a face totdeauna cercetare fiiști căruia căpitan de puni la vadurile căpitanii sale rîndușii călărași deplin și ori de urmează celor de sus arătați, ori di nu urmează, și din pricina cui să facă vreun cusur”⁵⁶.

În fiecare săptămînă, căpitanul era obligat să facă o tură de control a străjerilor de la toate vadurile și trecătorile subordonate lui. Duminica el schimba străjerii, citindu-le cîte o instrucțiune de serviciu. În cazul cînd aceștia nu respectau cerințele prescrise în actele vamale și cele de pază, căpitanul aplica pedeapsa corespunzătoare. El era informat permanent despre neajunsurile și întîmplările de la trecători și vaduri. Căpitanul supraveghea ca numai persoanele care aveau permisiune („menzie domnească”) sau răvaș de la hatman, așa-numitul „pasport” de trecere a hotarului. Căpitanul era dator să înscrie pe reversul documentului numele titularului, numele slugii acestuia (dacă era însoțit), numărul cailor, să specifice dacă aceștia aparțin poștei sau sînt proprii. Apoi pasportul era înapoiat deținătorului⁵⁷. Dacă căpitanul permitea unor persoane fără „pasport” să treacă hotarul, el era adus pentru pedeapsă în „fheră și pedeapsa lui va fi 100 beți și 50 lei treapădul”⁵⁸. Dar dacă își permitea să ia „huvaiet” (plată) mai mare decît prevedea tariful de la cei ce treceau hotarul sau dacă din „lenevie” infractorii nu erau prinși, căpitanul în cazuri grave risca să fie pedepsit cu moartea „tăindu-i-se capul pe locul acela, spre pildă și celorlalți căpitani”⁵⁹.

Căpitanii de margine erau împuterniți să-i impună pe clărași să le facă cîteva clăci pe an: „o clacă de arat și de semănat cu sămînța căpitanului, o clacă de strînsul pîinii, ce vor ara, fără să o treiere, o clacă de cosit fîn, care să i-l și strîngă”. Căpitanul mai lua „două parale de carul sau căruța ci va trece cu încărcat și cîte una para de omul călare”. Căpitanul mai strîngea „obicinuitul poclon al hătmaniei” pe care îl trimitea hatmanului⁶⁰.

Cea mai vulnerabilă localitate în această privință era portul Galați unde seseau vase maritime din Imperiul otoman și din unele țări europene. Aici adesea apăreau cazuri de ciumă. La 28 noiembrie 1742 domnul C. Mavroordat cerea de la ispravnicii de Tutova (ținut în componența căruia era inclus portul Galați) să i-a măsuri de pază în legătură cu apariția unor cazuri de ciumă la Galați⁶¹. Circulația persoanelor în această direcție era în acest caz efectuată de călărași, aflați la dispoziția ispravnicului.

Focare de epidemie de ciumă au fost semnalate și în Transilvania. Tot la 28 noiembrie 1742, ispravnicul ținutului Neamț scria că, în legătură cu apariția în Transilvania a unor cazuri de îmbolnăvire de ciumă, administrația ținutului a luat măsuri severe de pază a hotarului.⁶² Astfel, închiderea hotarului pe perioada epidemiei era o măsură radicală de a nu permite răspândirea molimei. Primele carantine temporare au apărut în Principatele Dunărene în perioada războaielor ruso-turce din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, fiind instalate de către autoritățile militare ruse în scopul protejării armatelor sale.⁶³

În timp de pace se exercita sistemul tradițional de pază a „marginii”. Condițiile geografice au determinat trei categorii de organizare a pazei: cea de la râuri, cea de pe șes și cea din zona montană. Cel mai întins hotar revier era cel de pe Nistru. Aici la vaduri erau instaurate căpitanii de margine. Pe parcursul sec. al XVIII-lea unele documente atestă anumite activități ale căpitanilor din această zonă. Astfel, la 21 august 1742, căpitanul de Soroca examinează un litigiu al unui negustor din Iași cu niște evrei din Rașcov⁶⁴.

Tot în același an căpitanul de Soroca permitea Mariei, soția lui Iordache din Smil, să treacă Nistrul și să ia marfa acestuia din Movilău⁶⁵.

În Arhiva Națională a Republicii Moldova s-a păstrat un set de cărți domnești de la sfârșitul sec. al XVIII-lea prin care erau numiți căpitani de margine cu indicarea obligațiilor acestora. Unele dintre aceste documente au fost semnate de către istoricul-arhivist L. T. Boga în 1932⁶⁶, altele le descriem pentru prima dată în prezentul studiu.

Cea mai de nord căpitanie, la hotar cu raiaua Hotinului, era situată la Verejeni. Ea includea și vama de la Movilău. În 1743, aprilie 6, domnul Mihail Constantin Suțu cerea de la căpitanul de Verejeni să trimită rapoarte săptămânale despre activitatea sa. „Am luat domnie me înștiințare cum că di piste hotar ar fi trecut și trec și acum mulți bejănari dincoaci în pământul Moldovei, și di la tini nici o înștiințare nu s-au văzut. Pentru care iată îți poruncim domnie mea ca să fii cu privigheri și purtări de griji, și deacum înainte să păzești a urma întracest chip. Pentru câți bejănari ar fi trecut pînă acum îndată să faci izvod de toate familiile cu numele și porecla fiișticăruie, și cu arătare ce stare de oameni sînt, și ce vite au, cari izvod cum mai în grabă să-l trimitiți aici la domnie me, trimițînd asămîne izvod și la dumnealor ispravnicii de Soroca”⁶⁷. Încă din 1742 la Movilău (Otaci) a fost numit un slujitor turc beșleaga Ibraghim „ca turcii să nu facă supărare oamenilor de acolo”⁶⁸.

În vecinătate cu căpitania Verejenilor se afla cea de la *Cosăuți – Soroca*. Printr-o carte domnească din 9 septembrie 1798 (pe care am publicat-o recent⁶⁹) domnul Ioan Al. Călimachi, la propunerea hatmanului Iordachi Romeno, îl numește pe Hîrste Constantin căpitan de Cosăuți cu descrierea minuțioasă a efectivului aflat la dispoziția lui și a obligațiilor călărașilor.

Astfel, se menționa că la vadurile de la Podul lui Bichir, la vama de la Soroca, la Praguri, la vama de la Cosăuți, la Gura Iorjiniții, drept viile de acolo, la Cureșniță, la Volovceniță, la Rîtul Parcului, la Cremeciug, la Iarova și la Iacolova vor păzi vadurile

32 de călărași pe parcursul unei săptămîni, ieșind la slujbă a treia săptămîină. În total în trei săptămîni vor face serviciu 96 de călărași.

Urmau „ponturile” după care căpitanii organizau paza marginii. Ele prevedeau: 1) toți călărașii să fie rînduiți pe săptămîni; 2) călărașii care îl însoțesc pe căpitan să fie călări; 3) însuși căpitanul să inspecteze o dată pe săptămîină toate vadurile căpitaniei; 4) în fiecare săptămîină căpitanul să trimită hătmăniei un raport despre toate persoanele ce au trecut hotarul și despre toate întîmplările din acest răstimp; 5) să controleze ca nimeni să nu treacă hotarul fără pașaport; 6) să nu permită trecerea peste hotare produse care urmau să fie trimise în Imperiul Otoman („să nu îndrăznească nimeni a trece în ceia parte nici un fel de zahere din celi opriti sau lemni de focu, sau altă cherește”); 7) cînd va inspecta duminica călărașii căpitaniei sale să dea povețe, să pedepsească călărașii ce vor face sminteală la pază; 8) să nu ia de la călărași și de la cei care trec hotarul „davact” mai mult decît este hotărît; 9) dregătorii de ținut să înștiințeze domnia dacă căpitanul și călărașii nu vor urma „ponturile”⁷⁰.

În perioada războiului ruso-turc din 1768-1774 la 13 trecători din zona respectivă au fost instalate detașamente de cazaci cîte 14, 28, 19, 28, 18, 14, 18, 24, 38, 23, 14, 18. Total 269 de ostași⁷¹.

Note:

1. Nistor Ion. *Das Moldauische Zollwesen im 15 und 16 Jahrhundertis, // Jahrbuch für 6 esetzibun Verwaltung und Volkswirtschaft*, XXXVI, Leipzig, 1912, p. 235.
2. Gonța Al. *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XII-XVII. Ediție, prefață, bibliografie și indice de I. Caprosu*, București, 1989, p. 65-76.
3. Chirtoagă Ion, Vilcu Nicolae. *Istoria vămii din Moldova*. Chișinău, 2006.
4. Lehr Lia. *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea // Studii. Revistă de Istorie*, tom 21, 1968, nr.1, p. 29-52.
5. *Istoria narodnogo hozeastva Moldavskoi SSR. (S drevneișih vremeon do 1812 g.)* Chișinău, 1976, p. 222-250.
6. Costăchescu M. *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1932, p. 654-657.
7. Gonța Al. *op. cit.*, p. 65-66.
8. Chirtoagă Ion, Vilcu Nicolae. *Op. cit.*, p. 15-16.
9. *Ibidem*.
10. *Documenta Romaniae Historica, Seria D*, vol. I, București, 1977, p. 90.
11. Gonța Al. *op. cit.*, p. 66.
12. *Ibidem*.
13. *Ibidem*, p. 67.
14. Suceava. *File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*. București, 1968, p. 45.
15. Iorga N. *Istoria comerțului românesc, vol. I. Epoca veche*, ed. a II-a, București, 1925, p.91.
16. Gonța Al. *Op. cit.*, p. 72-74.
17. Chirtoagă Ion, Vilcu Nicolae. *Op. cit.*, p.25.
18. *Ibidem*, p. 34.
19. Thoravl Yves. Larouse. *Dicționar de civilizație musulmană*. București, 1997, p.72-73.
20. *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, 1980, p. 83, 130.
21. *Arhiva de Stat de Acte Vechi din Rusia (Rossiiskii Gosudarstvennii Arhiv Drevnih Actov – RG ADA)*, f. 293, reg. 1, d.134, f.48 (în continuare ASAVR).
22. *Ibidem*.
23. Păltânea Paul. *Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVII-lea // Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, Iași. IX, 1972, p. 10-11.
24. *Condica lui Constantin Mavrocordat*. Ediție de Corneliu Istrati, vol. I, Iași, 1985, p.27 (în continuare CCM)
25. *Ibidem*, vol. II, Iași, 1986, p. 455.
26. Ghibănescu Gh. *Catastihul vămilor Moldovei (1765) // Ioan Neculce. Buletinul Muzeului municipal din Iași*, an.I, fasc. II, 1922, p. 193.

27. Arhiva Națională a Republicii Moldova (AN RM), F. 125, Rg. 4, d. 1455, p.8, Kocerghin B. A. *Nabroski po istorii Dubosar i privilegiașcego Pridnestrovia (Hersonskoi gubernii) (1648-1876)*, Odessa, 1911, p. 25-27.
28. Iacobescu Mihai. *Din Istoria Bucovinei*, București, 1993, p. 253.
29. Iorga N. *Studii și documente*, vol. V, p. 339.
30. Ghibănescu Gh. *op. cit.*, p. 229
31. CCM, vol. II, 455
32. *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*. Catalog, vol. I (1432-1801). Volum editat de: Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahrciuc., Iași, 2005, nr.80, p. 59.
33. CCM, vol. II, p. 347
34. CCM, vol. I, p. 152
35. Ghibănescu Gh. *Sămile vistieriei Moldovei pe anul 1764 // Ioan Neculce. Buletinul Muzeului municipal din Iași*, an.II, 1923, p. 18.
36. Caproșu Ioan. *Sama Vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764, < Sama a II-a > // Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie al Moldovei (seria nouă)*, IV-VII, 1998-2001, p.405.
37. Stoide A. Constantin, Caproșu Ioan. *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*. Chișinău, 1992, p.17
38. ASAVR (RG ADA), f. 293, d.123, f. 119-120
39. CCM, vol. I, p. 54
40. *Ibidem*, p. 47
41. *Ibidem*, p. 48
42. *Ibidem*, p. 47, p. 67
43. Tofan Constantin. *Dregători ai Țării Moldovei în evul mediu. Vameșii (secolele XIV-XVII) // Memoria Antiquitas, Piatra Neamț*, XII, 2001, p. 517
44. Hurmuzaki Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIX, part.1, p. 76-77, 94
45. Tofan Constantin. *op. cit.*, p. 518
46. AN RM, F. 125, Reg. 4, d. 1406, p. 37, 41, 41v, 45, 45v, 49, 49v, 64, 64v, 56, 56v, 60, 105-107 etc.
47. Șerban C. *Sistemul vamal al Țării Românești în sec. al XVIII-lea // Studii și articole de istorie*, București, 1961, p. 119-143; Tofan Constantin. *op. cit.*, p. 529
48. Berza M. *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX // Studii și materiale de istorie medie*, II, București, 1958, p. 7-48
49. AN RM, f. 125, reg.4, d. 1455, f.7
50. Iorga N. *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*. București, p.73-74
51. Costin P. *Organizarea sistemului comercial vamal în Moldova în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 // Revista de Istorie a Moldovei* ivr.1-2 (65-66), 2006, p. 71
52. *Ibidem*, p. 74
53. Arhiva Politicii Externe a Rusiei (Arhiv vneșnei politiki Rossii – AVPR, în continuare - APER), f.68/II, 1770, d. 1, f. 47
54. ASAVR (RG ADA), f. 243, d. 104, f. 97-104
55. APER (AVPR), f. 69/I, 1784, d. 25, f.5
56. Iorga N. *Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă*, București, 1925, p. 90
57. Boga L.T. *Paza marginii. Căpităniile de margine despre Nistru, Ciuhur spre raiaua Tighina și Bugeac*. Chișinău, 1932, p. 12
58. Costin P. *Un document necunoscut despre căpitănia Cosăuți de pe Nistru datat cu anul 1798 / Cohorta*. Revistă de istorie militară, nr. 1/5, 2006, p. 70-72
59. *Ibidem*
60. *Ibidem*
61. Boga L.T., *op.cit.*, p. 13
62. CCM, vol. I, p. 293
63. *Ibidem*
64. Poștarencu Dinu. *Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus*. Chișinău, 2006, p. 112
65. CCM, vol. I, p. 242
66. *Ibidem*, vol.II, p. 23
67. Boga L.T. *op.cit.*
68. ANRM, f. 125, reg.4, d. 1406, f.29
69. CCM, vol. II, p. 169
70. Costin P. *Un document.....p. 70-72*
71. *Ibidem*

SUMAR

ANDREI EȘANU. Carte și tipar în spațiul istoric al Moldovei (sec. XIX – începutul sec. XX)	3
И.Н. ДАНИЛЕВСКИЙ. Место текстологии в современном гуманитарном знании	13
ELENA ARAMĂ. Politica legislativă și reglementarea raporturilor juridice de drept penal în Moldova medievală	30
DUMITRU C. GRAMA. Din istoria izvoarelor dreptului Țării Moldovei	38
В. Д. НАЗАРОВ. Служилые князья в России XV века и государев двор	53
LILIA ZABOLOTNAIA. Femeile în Moldova medievală (sec. XVI-XVII)	74
GHEORGHE GONȚA. Obligațiile militare ale Țării Moldovei și populației din Balcani față de Poarta Otomană în a doua jumătate a sec. al XVI-lea	85
Л.Е. СЕМЕНОВА. Церковь Дунайских княжеств в отношениях с Россией в XVII в.	95
VENIAMIN CIOBANU. „Nizam-i-djedid” (noua ordine) a sultanului Selim al III-lea în viziunea unui diplomat suedez	105
DEMIR DRAGNEV, PETRU COSTIN. Organizarea sistemului vamal în Moldova în sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea	114

Culegere și paginare computerizată. Semnat pentru tipar 25.12.2007. Format 10x100
1/16. Tipar offset. Coli de tipar conv. 10,24. Imprimat la Î.S. "Dinamo" – M.A.", 2007,
mun. Chișinău, str. Șciusev, 106